

так. І якщо ти впав — я через тебе переступлю. Піду далі, й жоден на мені нерв не здригнеться! Кричатимеш — не почув. Не обернусь. І дедалі більше буде плюсових знаків в анкеті, і щораз менше буде докола мене друзів та всього того, що для батьків наших вважалось свягим!

Заболотна заспокійливо взяла чоловіка під руку:

— Ну, годі тобі... Це ж ваша вічна тема, ніколи, мабуть, вам тут згоди не дійти...

Вітер з океану пругкішав, тіпав нашими плащами, над головою загуркотіло раптом сатанинським гуркотом — лайнер котроїсь з авіаліній, мовби заблудившись, низько проорав небо над нами.

— Пропав би ти, — аж вухо затулила від гуркоту Тамара. — Зараз від реактивних у голові дзвенить, а що далі буде? — Випроставшись, вона нервовим рухом повернула обличчя в бік океану, якимось дивно схвильована. — Ждали життя на Венері, шукали розумних істот на Марсі, тепер нам кажуть — десь далі є, в інших галактиках... А може, це тільки ілюзії, може, від них звільнитись пора? Якби дали мені змогу дістатись на якусь найвищу трибуну планети, звернулась би разом до всіх, закричала б щодуху: гей, ви! Даровано вам планету унікальну, дублікатів нема — так розпорядіться ж нею достойним чином! А не вмієте — передайте планету дельфінам, може, вони мудріше нею розпорядяться! Принаймні собі подібних вони не винищують..

— Ще й потопаючих пляжників рятують залюбки, — дала Заболотна.

Тамара ніби й не відчула підтримки.

— Богорівні чи звіроподібні — від вас залежить довести це! — паленіла вона кудись у простір. — Перетворите планету в смердючу клоаку чи збудуете в ній рай земний — теж залежить від вас, самовпевнених нащадків Адама... А чи здатні? Чи стачить духу підвестися над чварами, над амбіціями, над своїми згубними пристрастями? Чи зумієте приборкати у власних душах зміїв егоїзму, крокодилів честолюбства! Колиска ж єдина, і як можна не бачити, яка вона тендітна й прекрасна! Ці води, це небо, цей вітер — усе ж це для нас! Маємо змогу володіти, втішатися, відчувати це все, відчувати радість життя... А ми? — Вона обернулась до нас, сповнена докору й пристрасті, наче ми були винні в усіх лихах планети, — очі її збуджено блищали, наліті слізьми.

— Ти маєш рацію, — взяв за руку Дударевич дружину. Він був збентежений і занепокоєний, що Тамара рознерувалась більше звичайного, ми спільними зусиллями стали її приспокоювати, і довелось виявити чимало такту й терпіння, доки вона знов усміхнулась зболено, якимось винувато...

— Не знаю, що це зі мною...

Нашу увагу невдовзі привернула гарна молода пара, видно, подружжя, що, прогулюючись, саме проходило берегом із своїм хлопчиком, трохи більшим за того маленького страйкаря, що був так засимпатизував Заболотному біля Артмузеуму. Хлоп'я, золотокудре, мов купідон, в розстебнутій, з блискавками курточці, забіякувато марширувало поперед батьків, порівнявшись з нами, хоробро щось гукнуло до нас на естакаду, а молоді батьки, обоє обкинувшись од шмагкого вітру одним плащем, ідуть за малим своїм вожаком, вдоволені, їх він собою тішить. Нам чути сміх молодої матері, в неї в руці багряніє цілим віялом яскравий набір осіннього кленового листа, назбираного десь у неблизьких звідси місцях, бо тут на багато миль довкруг ніде не побачиш жодного деревця. Та ось з океану вінуло, поривом вітру вишарпнуло з букета лапатий, палаючий багрянцем листок, і він, підхоплений повітряним струменем, уже полетів попереду в молодого подружжя, і хлоп'я, щось радісно скрикнувши, щодуху кинулося за ним навздогін. Кілька разів воно майже наздогнало, ловило його, та все ж не вловило, листок тікав і тікав від маляти по піщаному пагорбу, між дюни, де з кожного гребеня вітром зривало пісок. Батьки голосно сміялися, радіючи наполегливим синовим гонам, а нам із Заболотним знов змигнула перед очима Тернівщина, степ, вітер осінній ошарпує по стернях, хвилею вітру розвіє їх по степу, а ми, пастушача дрібнота, з радісним галасом довго біжимо за тим своїм, що втікає найдалі, вишневим листочком, ладні бігти за ним по колючцю стерні хоч і на край світу!..

XXX

Живе на березі океану людина. Вдень і вночі ревуть над нею літаки — поруч аеродром. Рівно що дві хвилини з громовим гуркотом проносяться над самим дахом будиночка, то йдучи на посадку, то, навпаки, відірвавшись від злітної бетонної смуги, беруть курс на океан. Та хай яке тут стоїть ревіння й гуркотнява в небі, а господар будиночка заклопотаний своїм ділом. Він у цей час лагодить човна, або розбирає сіті рибальські, або, схилившись, слухає інший гул, зовсім не схожий на той, що розламує небо, — це тихий і загадковий гул вулика, хвилі музики його золотої... Бо тут пасіка! Тут бджоли! Прижились під цим гуркітливим небом. Кудись і звідси літають вони й знаходять квіти і, можливо, навіть з того чадного аеродромного поля також беруть нектар... Дерев'яний стандартний будиночок господаря на відміну від інших — утвір фантастичної яскравості, весь він обмальований величезними

квітами-медоносами, зображенням вуликів різних систем, уквітчаний величезними бджолами, крилатими, радісними, що то кубляться в пелюстках, то лхнуть у польоті... А перед будиночком коло в'їзду, мов своєрідний тотем, вмуровано білий камінь, і на ньому теж намальовано бджолу, що мовби сама себе рекламує й запрошує до будиночка люд:

«Пліз, якщо хочете придбати баночку меду...»

Досить вдала думка — розмалювати котедж до самого даху квітами та бджолами. Реклама найпоетичніша, мабуть, на весь континент.

Мешкає тут Френк, бджоляр і рибалка. Старий негр, товстий, огрядний, з лицем глянцеовато-темним, аж сизим, вдачею не дуже привітний, не схильний до марних розмов. Та ще, здається, трохи й недочуває, хіба не оглухнеш під цими вічними аеродромними гуркотами. Людина діла, колишній корабельний механік, крім того, що має пасіку, ще й лагодить двигуни до човнів та яхт, у нього можна дістати свіжих лобстерів і копчених вугрів, завдяки чому невеличка Френкова ферма зажила на узбережжі широкої слави, і городяни, зокрема й працівники дипломатичних служб, котрі приїзять влітку на океан відпочивати, добре знають дорогу до цієї декоративної бджоли на білому камені біля Френкового котеджу.

Ніколи автомобіль Заболотних не промчить мимо Френка, хоч на хвилину, а зупиняться наші друзі перед подвір'ям самотньої людини. Навіть якщо їм від нього нічого й не треба, вони й тоді зайдуть, а цю безкорисливість старий найбільше цінує. Просто можна перекинутись словом, жартом, всеохопним отим о'кей, постояти маленьким товариством біля обмалюваного квітами та бджолами котеджу, звернувши разом з господарем погляди в бік океану, де навіть у білий день з'являються дивні вогні: сліпучо-білі, алмазні, виникають розіскрені навстріч сонцю, а за ними два хвости чорного диму... На перший погляд, вогні блищать наче непорушно, наче завісивши на місці, та все ж вони помітно ростуть — то просто на вас, знижуючись, іде гігант-літак! Ось він реве до нестями над головою, проноситься над вами важким маслянистим черевом, з уже випущеним пасі, з рубіном сигнального вогника знизу... Сто тонн летючого ревучого металу! Виповнив гуркотом небо, стрясонув шибки, пішов на смугу... І так що дві хвилини несхибно, все по тій же невидимій, але чітко прокладеній повітряній трасі, що якраз прокладено її через ваші нерви, прямісінько через Френкове життя, через бджолиний його котедж. А потім напрям ревіння різко зміниться — тепер уже з боку протилежного, від аеродрому розженеться такий самий або ще більший гігант, супер-гігант, і піде на океан. Заболотний довго проводить його очима, а жінки, приголом-

шені новим гуркотом, досадливо шуляться, вуха затуляють, — у Френка це викликає добродушну посмішку. Бо він до цих неботрусів призвичаївся, обвикся, — людина, виявляється, багато до чого здатна принатуритись. От слона були торік привезли з Таїланду до тутешнього зоопарку, що від аеродрому неподалік, гість із джунглів не витримав, так оскаженів від цих нестерпних йому гуркотів, що довелося вуха йому затуляти звукоізоляційними, спеціально для слонів зробленими навушниками. Френк розповідає все це, звертаючись, головним чином, до Ліди, певне, вважаючи, що такий персонаж, як слон у навушниках, найбільше підходить для дитячого сприймання.

Проревів реактивний, пішов, тане в блакиті, і тоді ви знов біля котеджу почуєте звук — інший, не травмуючий, а навпаки, заспокійливий... Почуєте на хвилину тиху музику бджоли.

На пасіці тридцять вуликів, один із них триповерховий, контрольний, він стоїть на вагівниці. Тут і папірець: щодня робиться запис, скільки грамів чи фунтів меду додалось у вулику. Поблизу пристрій, схожий на парник, тільки поставлений похило: непосвячений навряд чи зрозуміє, що це й для чого.

— Новинка, в мене в першого це ви побачите: сонце витоплює віск, — пояснює господар не без гордошів.

Оскільки Френк сьогодні в доброму гуморі, він дозволяє собі пожартувати, розповідає про якусь пані мільйонерку, що привозила сюди своїх бебі, котрі об заклад побилися, чи справді Френка бджоли не жалять. «Тож гляньте, — переконувала вона їх, — не жалять! Бджоли його знають! Впізнають серед інших людей!»

— А воно більше я їх знаю, — всміхається Френк, — знаю, в якому стані не жалять: коли меду в них повно...

Небо над нами тим часом знову реве, здригається, стугонить усе, ніби металеве, а потім на якусь коротку часину стихає первісно, стихає блакитно...

— Слава твоя росте, друже Френк, — плеснувши друга по плечу, скаже Заболотний. — Ось мій співвітчизник, вчений-еколог, теж зацікавився твоїм промислом, більше навіть твоєю особою, ніж медом та лобстерами. — І, обернувшись до мене, Заболотний відрекомендує господаря за всіма правилами: — Оце і є той легендарний Френк, що, подібно до свого фольклорного пращура, перегнав рій бджіл через увесь континент! Від океану до океану перегнав, не втративши жодної!

Френкові, видно, похвала до душі, він ніяковіє вдоволено. Руки в нього важкі, селянські. Не лише довколишні люди, а й кожна Френкова бджола могла б посвідчити, скільки цими руками перероблено протягом життя, яке в них, на вигляд грубих, є ласкаве, делікатне уміння...

Натуральні, без домішок меди Френкові, так само як і його океанські лобстери, популярні в цілій окрузі, від покушців відбою нема. Щоправда, не кожному відпускає старий із свого улову чи з дарів своєї загартованої гуркотами пасіки. Іноді скаже не криючись:

— Трохи є, але це я лишаю для містера Кирика.

І тут уже не просить, не наполягає: Френк від свого не відступить, зрештою, він має право віддати перевагу друзям, тим, кому хоче зробити приємність. Дружба за його поняттям — понад усе. Ні Френк, ні «містер Кирик», мабуть не могли б сказати з певністю, чому вони, власне, заприятелювали між собою, чому після випадкової зустрічі коло цього білого каменя з рекламною бджолою виникли між ними довірливі людські стосунки, що перейшли в оце дружнє приятелювання. Отак: виникли, і все. Просто ніби з нічого. Бджоляр під боком в аеродрому та дипломат, що час від часу проїздить тут на берег океану та знову до міста, — начеб що могло бути спільного між ними, яка душевна нить могла б їх єднати? А втім, Френк чогось тужить, коли знайомиць його довго не з'являється: нема містера Кирика, чогось давно за лобстерами не приїздив. Спершу Френк навіть не знав, звідки родом цей сивий джентльмен, яке в нього заняття, яке ім'я. Знав тільки, що любить він їздити на великих швидкостях. Надто ж коли сам, без нікого в машині, — жене, мало в повітрі не злітає! Та якесь інтуїтивне почуття підказувало Френкові, що перед ним людина приятна й некорислива, а це для Френка найвища атестація, про кого б не йшлося.

Коли на подвір'ї чи коло білого «тотема» з'являється подружжя Заболотних, у Френка — дивна річ! — ніби й глухота зникає, він стає охочим до слова, показує Заболотним, хай і вкотре вже, свою пасіку, бо відчуває до себе з боку подружжя щирі, не вдавану прихильність.

— Маловигідне заняття, — скаржиться Френк, звертаючись більше до «містера Кирика», дає зиску в середньому десять центів на годину, такий це нектар, але ж...

— Отож-бо й воно! Хіба виміряєш, скільки це заняття дає нектарів для душі? — весело вигукує Заболотний. — Скільки і яких саме... Чи не так, Френку? Не самими ж зисками наш брат на світі живе!..

— Ми ось ніяк не діждемося, дорогий Френку, доки й наш колега Заболотний стане бджолярем, — звернеться Дударевич до негра. — Вам відомо, що це його хобі, вірніше — майбутнє хобі, якому він вирішив присвятити решту життя?

— А що, так і буде. Правда, Соню? Повернемось додому, і я одразу ж переключуюсь на бджіл!

Пісеньку про те, як Заболотний, опинившись десь там, на хуторі біля Диканьки, віддається цій своїй омріяній, хоча й недостатньо оціненій в сучасному світі професії, Тамара Дударевич чує не вперше, тим-то вона з поблажливим усміхом нагадує майбутньому пасічникові:

— Ви ж там і про нас не забудьте... З усіх своїх медів на нашу долю прибережіть найзапашишого, квіткового! Та ще маточного молочка для косметики!..

— О! Як би мені хотілось побачити дядю Кирика в бджоляній кольчuzі, — всміхається Ліда. — Неодмінно провідаєм вас на пасіці. Ми ж домовились, правда?

— Там ти його навряд чи впізнаєш, — застерігає Ліду батько. — Кирило Петрович там до невпізнання опроститься, сиву бороду відпустить, уподібнившись тим східним мудрецьям, що йшли колись у гори й роками непорушно сиділи серед скель, заглиблені в самоспоглядання... Обличчя їм, як сказано в давніх книгах, обмивали дощі, вітер розчісував бороди, а руки їхні спокійно лежали на грудях, обвиті травами й квітами... Таким ось, Лідо, й Кирило Петрович перед тобою стане в незабарному часі... Чим не перспектива? Тренуватиме бджіл, шкрябатиме мемуари, сидячи, ніби якийсь маг борода-тій, серед степу широкого на Україні милій... Образ містера Кирика так і проситься засяяти сивиною в небесній колегі-поряд із його степовим товариством — отими небесними хмарами «дїдами»...

— Ловка казочка, — кидає Заболотна, здається, трохи ображено. — Слухаю вас і думаю: скільки років ви разом з Кирилом Петровичем в одній упряжі, а, по суті, крім служби, що вас єднає?

— Тьютю Соню, татко жартує, — Ліда цього разу стала на захист батька.

— Сумнівні жарти, — вже не приховувала образи Заболотна.

— Соню, ви мене не так зрозуміли, — заперечив Дударевич. — На своє виправдання можу сказати, що я навіть заздрю Кирилові Петровичу в його майбутній діяльності на ниві бджолярства. Але глядіть, люба Соню-сан, — знову вдавсь до жарту Дударевич, — щоб ваш чоловік, захопившись, та не розвів і вдома отих агресивних покрусів бразильсько-африканської породи...

— О, то велика необачність, — догадується Френк, про що мова. — Сто разів треба було подумати, перш ніж іти на такий експеримент.

Тамара Дударевич сказала, що вона не обізнана з суттю цього експерименту, і їй спільно стали пояснювати, що у Бразилії шляхом схрещування виведено нову породу бджол —

гібрид місцевих бджіл і диких африканських. Був розрахунок різко збільшити медозбір, однак виявилось, що нововведені відзначаються нечуваною агресивністю і до того ж плідністю. Швидко поширились по країні, стали нападати на худобу й на людей, — зареєстровано ряд випадків, коли розлучені гібридні рої зажалювали людину до смерті!

— У Бразилії цих бджіл тепер бояться більше, ніж алігаторів, — ті хоч не літають. — Дударевич не обійшовся без допелу. — А найгірше, що крилаті ці орди хай і поволі, та все ж неухильно рухаються з південної півкулі сюди, на нас, атакуючи все живе на своєму шляху. Нещодавно вони вчинили напад на якесь там провінційне містечко і цілий день тримали в облозі його жителів. Так тривало, доки прибули в азбестових костюмах пожежники і пішли на бджіл з вогнеметами.

— Ти жартуєш? — з неспокоєм у голосі сказала Тамара.

— Я викладаю з преси почерпнуті факти, — холодно відповів Дударевич, а Заболотний, звертаючись до господаря, повів мову знов на веселій хвилі:

— Друже Френк, чи не доведеться нам з вами вирушати на переговори до тих агресивних бджіл? Треба ж комусь залагоджувати цей нечуваний в історії конфлікт людини з бджолою...

— Цього тобі тільки бракувало, — невесело усміхнулася Заболотна, — ще не навоювавсь...

— Френк, я певен, уміє словом замовляти, — сказав до Ліди Заболотний, — отже, все буде о'кей...

— А поки що, друже Френк, — звернулася до господаря Тамара Дударевич, — просимо прийняти від нас замовлення на лобстерів, якщо, звичайно, наловите. Погано ловляться? Так чи інакше, майте на увазі на наступний уїкенд... На прийомі, що нас чекає, африканці теж, мабуть, частуватимуть лобстерами, але ті, що від вас, незрівнянні!

Доки ми розмовляємо, Ліда весь час тримається біля Заболотної, вслухаючись у важкі гуркоти літаків, що раз у раз розламують небо над Френковим котеджем.

Вже коли ми зібралися виїздити, Френк з помітною зацікавленістю подивився на дівчинку.

— Це та сама? — запитав він неголосно Заболотного.

Тамара поспішила відповісти, що справді це вона, ота, що «про неї нота була»...

Френк, насупившись, бубонить щось про те, що якби від нього залежало, то він знайшов би спосіб приборкати всю оту гангстерську нечисть, яка тероризує місто, парки й метро, а тепер, знахабнівши, нападає вже й на дипломатських дітей... По якійсь хвилі, звертаючись до Ліди, старий стиха радить їй бути обачною в місцях паркування, надто ж коли сама ли-

шається в машині, щоб не забувала одразу заціпатися на всі кнопки зсередини, бо ж і там може з'явитися який-небудь психопат...

— Наша Ліда обачна, — каже до Френка Заболотна. — Тільки ось за домом дуже скучає... Та й решта всі... Коли настає день пошти, так малеча наша за годину вже товпиться біля того столу, де «Листи з Батьківщини»... А вони не щоразу ж бувають...

Дівчинка все ще слухає мовчки, а я дивлюсь на її русяву голівку з двома кісками й акуратно заплетеними в них кісничками (так були колись заплетені кіснички в Настусі-Анастасії), і мене чимось проймає тужливе почуття втрати...

Знову прогуркотів над нами низько літак, пробуривши небо ревом турбін.

— Мені шкода неба, — сказала Ліда до нас з якимось скривленим, ніяковим осміхом. Видно, це неспокійне, вздовж і впоперек облітане небо, щойно продерте летючим металом, викликало в дитячій вразливій душі щось і справді схоже на співчуття.

А Френк тим часом, відлучившись на хвилику, повертається до нас, тримаючи в руці баночку меду, на якій наліплена етикетка з ромашковою квіточкою — знак його скромної бджолярської фірми. Старий негр з доброю усмішкою вручає Ліді презент, пожартувавши, що нектари ці хоч і поруч з аеродромом добувались, однак пахощі мають все-таки нектару, а не петролеуму, тобто бензину...

Ліда, прийнявши дарунок, питає, чим би вона могла віддячити йому, людині, що без втрат провела рік бджіл через увесь континент?

— Коли поїдеш додому, — каже Френк дівчинці, — глянеш на вашу Дніпро-рівер, згадай тоді, що живе десь там, під вічними гуркотами, такий собі дідусь Френк чорношкірий, який, однак, добре розуміється на дружбі. Згадка твоя, дитино, буде йому найкращим віддарунком життя...

XXXI

Прийоми такого нагріву Тамара між своїми жартома називала: єгипетські ночі.

Як тільки вона із своїм Дударевичем вийшла з висотного ліфта на якомусь там стонадцятому поверсі, назустріч їй вдарили звуки тамтамів.

— Де ми? — звернулася вона до чоловіка. — Здається, нас тут чекають сюрпризи нечувані... Нарешті я побуваю в Африці!

Ноги їй одразу потонули в килимах, буйно пухнастих, ними встелено весь хол, переповнений світлом, залитий ніби справді

стосильним африканським сонцем. Бачила Тамара всього в житті, а от по таких килимах ступала вперше. Світлі, волохато-ворсисті, вони сягали своїм вологтям трохи не до колін, тонути в них було приємно до лоскоти, хотілось брести й брести по цих сивих травах розкошаної ліюзорної сазани.

В холі нікого, потужні канделябри освітлюють порожнечу, і лише здоровенний негр у золотих аксельбантах самотою стоїть серед своєї савани, досвідчено й мовчки оцінює вас: хто ви? Пускати вас до раю чи повернути геть? Широкі двері напіввідхилено, видно безкрай притемнений зал, повен людей, звідти, з печерно низької глибини його, якраз і долинають звуки тамтамів. Всю просторінь залу виповнює гомін; у штучних лісових хащах, у відблисках червоного полум'я, що б'є від вогнищ, вдало імітованих чи, можливо, й справжніх, снують декольтовані дами в діамантах, чоловіки з келихами в руках, а згори плетиво лан, гірлянди квітів звисають над цим збориськом чорних і білих бенкетарів. Зроблено все, щоб створити цілковиту ліюзію млостивої тропічної ночі, що мовби сама народжує пристрасть, збурює плоть, ночі, де довкола лісового кострища жителі джунглів, чорні оголені люди якогось тамтешнього племені, час від часу самі себе підбадьорюючи гортанними викриками, старанно звершують підбукання барабанів свій ритуальний танець. Дійство відбувається, треба гадати, після вдалого полювання. Скільки фантазії, розмаху, шикуні!.. Десь аж у підхмар'ї, на головах ваших сталевих білдингів — розблиски вогнищ, джунглі, гульба під звуки тамтамів, ось так!

Опинившись у цьому екзотичному залі, Тамара, дарма що їй не звикати було до прийомів різного рівня, відчула, як їй перехоплює дух від такої приголомшливої пишноти, гамірності, якихось мовби натужних невеселих веселоців цього понадхмарного вігвама. Їй стало жарко від пахоців живої тропічної рослинності й від безлічі поглядів, що, як Тамарі здалося, зацікавлено, а то й безцеремонно, зовсім не цнотливо звідусіль спрямовувались на неї, — тож, навіть не притупивши хмільного, вона вже хмеліла від збудливих ритмів цієї незнайомої дикої музики, що нею сьогодні тут частує гостей заїжджий африканський диктатор. Де ж він? Треба з'явитись перед його очі, так велить етикет...

Швидко опанувавши себе, Тамара в супроводі Дударевича ступала по залу вільно, якомсь аж підкреслено вільно й ніби знехотя, ціною внутрішньої напруги здобуваючись на легкість, лінула в повітрі, мов сама грація, для сторонніх поглядів ні натяку скутості чи остраху не було в ній — вона вміла в такі хвилини пропливти залом з виглядом королеви! Хай кожен нерв мов напрута струна, а зовні Тамара — самий спокій, без-

журна чарівність, у ній, як нерідко в таких випадках, з'являється внутрішнє зухвальство, — гаразд, дивіться, обстрілюйте поглядами, я ж бачу вас наскрізь, бачу, в кого захват, а в кого заздрість викликає струнка моя постать, і ці пругкі перса, і вруна вільно розпущеного волосся, котре так гарно спадає на мої плавкі плечі, що їх Дударевич називає античними. Я йду, недбало похитуючись, усміхаюсь до всіх і ні до кого, очі мої сповнені блиску й чарів жінки, що вміє кохати, і хто скаже, що ця блискуча місіс Дударевич, смаглява красуня, чиї усмішки, можливо, навіть сприяють її чоловікові у здобутті кар'єри, хто скаже, що ця шляхетно-тендітна жона дипломата знала колись таке трудне воєнне дитинство, з ночі коцорбилась по чергах на зимових вітрах, тислася з картками за пайковим хлібом, а опинившись з матір'ю в степах Кулунди, вже тоді, бувши міською дівчиною, опанувала мистецтво одягання важкого хомути коняці на шию, навчилася сіяти й волочити, а при нагоді могла і лайнутися по-хлоп'ячому, коли той клятий трактор ніяк у тебе заводиться не хотів!

— Ото їхня ексцеленція, — загледівши крізь публіку господаря прийому, шепнув Дударевич дружині. — А поруч — то старша дама з його гарему, кажуть, вельми впливова особа... Сподобайся їй!

В оточенні численної челяді, слуг та тілохранителів, освітлений зловісно червоними відблисками кострищ, чорношкірий можновладець стояв у парі із своєю маленькою дружиною в глибині залу під пальмовим віттям, полум'я хвилями відблисків грало на ньому, в'язи його темно лисніли, за спиною ексцеленції щось там шкварчало на величезних жаровнях, Тамара не здивувалась би, дізнавшись, що то смажать для гостей антилоп чи навіть справжніх носорогів! І хоч було відомо, що цей чорний велетень зовсім не простак, яким хоче себе подати, роз'їхавшись перед подружжям Дударевичів в білозубій усмішці до вух, хоч знала Тамара, що стоїть навпроти неї не чорний лідер з відкритою світлою душею, а жорстокий убивця, віроломець і зрадник свого народу, «чорна маріонетка в руках білих монополій», як висловивсь про нього сьогодні, збираючись на прийом, Заболотний, — все ж Тамара змушена була, дотримуючись правил, відповісти і йому усміхом на усміх, більше того, навіть удати, що потиск його м'якшої, пітливої, в діамантах на всіх пальцях руки вона приймає з приємністю, хоч насправді в цій комедії не було для Тамари нічого приємного, скоріш навпаки, їй довелося тамувати в собі щось схоже на відразу. А супутниця життя цього владика, маленьке, змучене створіння, що тулилось поруч свого узурпатора, безсловесно роздаючи гостям завчені усмішки, збудила в Тамарі зовсім інше почуття, ця чорна африканська леді

чимось одразу викликала до себе симпатію, може, що в розумних її очах крізь завісу благополуччя прозирає глибоко прихований смуток. Жалем і співчуттям перейнялася Тамара до цієї чорношкірої мініатюрної жіночки, коли, обмінявшись звичними, усталеними для такого випадку формулами люб'язності, вони на якусь мить зустрічно затримались поглядами — віч-у-віч. «Яка, мабуть, ти щаслива — щось таке чи подібне, як здалося Тамарі, промовляли її прижурені очі, — хай не маєте ви ні алмазних копалень, ні фантастичних капіталів, що їх зберігають для нас іноземні банки, але ж не знаєш ти й тієї дикої сваволі, утисків душі, постійних принижень, серед яких минає моє африканське, знівечене цим тираном життя...»

А тиран був зараз сама люб'язність, в усмішці до вух, розгодований, спливаючи жиром, він поїдав Тамару масним своїм поглядом:

— Мадам, чи подобається вам наша музика?

— О, йес!

— А джунглі наші вас не лякають?

— О ні!..

— Раджу скуштувати тієї он смаженини... Молода антилопа.

— Дякую, але я вегетаріанка!

Формальності прийому для Дударевичів, власне, на цьому й скінчилися, глибокий діалог відбувся, після чого Тамара з Валерієм пірнули в людський вир, між дерева, перевиті квітами та ліанами. Тамара одразу відчула себе полегшено й нітрохи не образилась, коли Дударевич її залишив, зачепившись біля котрогось там араба, бо й саму її одразу підхопили знайомі поляки, запропонували вибрати щось із напоїв, і вона взяла собі джин-тонік. Взагалі тепер можна було повестись вільніше, можна було, нарешті, відгукнутись до тих і до тих, комусь кивнути, з кимось пересміхнутись, а потім знов, опинившись у колі своїх дотепних польських друзів, дати собі волю насміятися всмак, вислуховуючи їхні добре приперчені каламбури, на які тільки згодом натрапиш десь у варшавських «Шпильках». Ось так поточити ляс, з кимось кокетуючи злегка, весело потовкти воду в цій дипломатичній ступі — це, одверто кажучи, Тамарі завжди було до душі. Давно минув той час, коли вона, щойно ставши дружиною дипломата, з кожним прийомом хвилювалась, нервово тремтіла щоразу, з кожним уявивши, що зробить якийсь промах, порушить протокол, або з нею щось станеться конфузне в товаристві, щось скаже невлад і стане для всіх посміховиськом... Ні, тепер вона тут як риба у воді. І навіть цією екзотикою її не приголомшити, навчилася орієнтуватися блискавично, друзі знають цю її якість — з півслєва, з півпогляду пані Дударевич визначить, хто є хто!

Однак ці невщухаючі гуркотливі тамтами, сповнені чуттєвості танці напівгоголених людей у відблисках вогнищ, чісь веселі, заохотливі погляди, розсипи компліментів — все це збуджує, збуджує в тобі гарячу, молоду кров. Джин-тонік, звичайно, хмелить, але ти лиш злегка захмеліла, думка працює ясно і гостро, ніщо не лишається для твого ока непоміченим, ти на льоту схоплюєш усмішки, розшифруєш мигцем кинуті погляди, за словом нейтральним читаєш підтексти й двозначності, ти зараз так певна себе й жіночої своєї приваби, що здається, тобі під силу зачарувати когось найвродливішого, будь-кого ти могла б завабити тут під ці збудливі, жагучі тамтами! Не страшать тебе й ці величні твої африканські суперники, наложниці молоді дружини багачів чи просто чісь коханки, наложниці, що, понад міру декольтовані, ревниво позирають на тебе, з виглядом чорних королев пропливають сюди й туди по залу, викрутисті, сміливоокі, проносячи у вухах цілі маєстності, виблискуючи сяючими купами каратів на шиях, на своїх розкішних персах... Ні, їм тебе не затьмарити сяйвом каратів, до того ж ти любиш перед сном читати «пльотки о панях», децо й звідти беручи на своє веселе озброєння. Всі знають: де ти — там весело! Вдало пожартувала тут, а тобі вже подають знаки звіттам, бо ти всюди бажана, перекинутись словом з тобою кожен вважає для себе мало чи не за честь. Мимохідь пустила бісики тонкобровому мексиканцеві, затрималась на хвилику із знайомим новозеландцем, та найдовше випало передужному кімоно японочка (Тамара забула, як її звати) виявилась такою щебетухою, що слухати її вистачило б весь вечір, японочку цікавить, як там поживає дружина містера Заболотного і чи не забула вона своїх японських друзів, котрі досі згадують милу Соню-сан і завше їй будуть вдячні за той її великодушний, такий гуманний вчинок! Можна подумати, вся Японія тільки тим і живе, що співає хвалу Софії Іванівні за те, що колись їй вдалося добути ліки для кількох японських дітей, хворих на поліомієліт... Якщо вірити цій щебетусі, то японські матері ще й зараз підносять Заболотну-сан до небес!.. Розшарпані як квітка, японочка й далі щебетала б, однак, помітивши не без допомоги свого супровідця, що для Тамари ця тема стає надокучлива, вона чємно вклонилась, і те ж саме зробив її коректний, безмовний, захований у маску загадковості супровідець.

Беручи з піднесеної кельнером таці ще один джин-тонік, Тамара вловила на собі через голови застережливий, зовсім тверезий погляд свого Дударевича, який, поправляючи чорний метелик на білосніжному комірці, тим самим давав Тамарі

знак, щоб вона не захоплювалась, щоб не забувалась, де ти є й серед кого... Однак Тамара була певна себе, джин-тонік її тільки веселить, гріє душу, а голова залишається ясна, і язик зайвого не бовкне, бо вдачею і вишколом Тамара з тих, хто вміє говорити про все і ні про що, серед Тамариних приятельок вважається, що це саме їй належить веселий афоризм, котрий усім їм подобається: «Маємо все і не маємо нічого!..» Отже, все йде о'кей, Тамара в настрої, і хай які тут крутяться вири, а вона, мов добрий плавець, відчувається впевнено на цих бурунах, весь цей людський крутіж її навіть розважає. Перед знайомими й незнайомими вона сьогодні постас такою, як і хотіла, вільною, розкутою, магнетично приваблює у своїй жіночності. Хоч встигла вже з багатьма тут обмінюється усмішками й перекинутись словом, вона інтуїтивно відчуває, що очі її мовби самі шукають серед присутніх ще когось... Чи не отого сивого джентльмена, що з відстані всміхається тобі вітально й підбадьорливо? Заболотний з келихом у руці, який молодого сивий, і сьогодні чомусь особливо елегантний, з виразом доброзичливості на блідому обличчі, саме розмовляє під навислими ліанами із жвавим круглолицим французом, що в минулому, як і Заболотний, теж був льотчиком, і це їх зближує.

— Ось перед нами людина, «п'яна юнощами й надіями», — сказав Заболотний, коли Тамара підійшла до них. — Ви, Тамаро, сьогодні просто в ударі!.. Всіх — наповал. Не тільки звичайні смертні, а навіть їхня ексцеленція, як було помічено, не залишилась байдужою перед силою ваших чарів...

Француз охоче підтримав Заболотного в його жарті:

— Дозвольте дізнатись, мадам, як вам удається полонити нас з першого погляду? Якою таємною зброєю користуєтесь?

— Трохи легковажності, трохи зухвальства та джин-тонік на додачу — тільки й усього... А ви що п'єте?

— Ми, за звичаєм предків, — віскі з льодом, — сказав Заболотний, — тільки з роками доводиться трохи змінювати пропорції: менше віскі — більше льоду... Правда, Жаве? — посміхнувся він другові.

— Я теж хочу випити віскі, — забажала Тамара, і тут, мов з-під землі, виріс кельнер з підносом, і вже наповнений кришталевий келих з чималою льодиною був у Тамари в руці.

— Сто лят! — глянула вона на Заболотного. — За всіх, хто нам дорогий...

— За дружбу, — сказав француз тихо й задумливо. — За все, що єднає... У нас з мосьє Заболотним виявились спільні друзі з полку «Нормандія — Німан»...

— І до того ж, друзі дуже близькі, — ствердив Заболотний. На якусь хвилю між ними запанувало мовчання, кожному видно, перемайнуло в думці своє, і в синіх очах Заболотного

Тамара вловила той вираз, який не раз у ньому помічала, — кризь веселість проступав нерозвійний туман зажури... Щоб змінити цей настрій, вона жваво, майже на манір тієї японочки защебетала, як ще школяркою мріяла, щоб у неї закохався льотчик, високий юнак із сусідньої вулиці, що приїздив із свого небесного полку до матері у відпустку. І хоч Тамари він, здається, й не помічав, бігає якесь там дівчисько неповнолітнє, проте коли настала весна і бузок так розкішно цвів у їхніх палисадниках, Тамара пережила незабутнє, досі пам'ятає, як, задихаючись від хвилювання, від збуреної пристрасті, шукала в кетягах бузку квіточки на щастя, тобто з п'ятьма крильцями-пелюстками, схожими на ті позначки, що були в нього в петлицях. І так знайшла, і з'їла, щоб задумане сповнилось!.. Однак дарма, що п'ятикрилу пелюстку з'їла, а льотчика того з сусідньої вулиці вона так більше ніколи й не зустріла в житті...

На Заболотного й на його французького друга Тамарина розповідь, здається, справила саме те враження, на яке вона сподівалась, обидва вони, либонь, вловили, що хоч і ділилась Тамара мовби з грайливості, мовби між іншим, давніми своїми істимнощами, однак щось і зовсім не грайливе відчувалось в її словах.

— Vouloir c'est pouvoir¹, — сказав Жан.

— О ні, не завжди, — заперечила Тамара, і якась хмарка раптом набігла на її чоло.

Дивлячись на Заболотного, Тамара вперше задумалась над такою важливою для себе річчю: чи вона коли-небудь знала кохання? По-справжньому кохала кого-небудь — чи ніколи й нікого? Були школярські захоплення, флірти студентських літ, випадкові спалахи, а потім отой скороспішний шлюб і звикання, звикання. Звиклась, призвичаїлась, співіснує, а де ж оте палке, всепоглинаюче? І враз, як від блискавки, сяйнуло їй: той єдиний, кого вона справді могла б кохати, ба навіть давно вже кохає, віддано й безодвітно, ось тут він, перед тобою! Єдине твоє кохання зараз за крок від тебе і водночас далеко й досяжне, мов зоря...

— Сьогодні ви розгулялись, — чує вона знайомий голос за спиною. Це Дударевич, нечутно впливши з натовпу, вже стоїть тут як тут над її душею.

Тамара навіть не озирнулась на нього.

— А я і випитись би не проти, — сказала вона, звертаючись до француза, з викликом, весело. — Давайте за яку-небудь зорю!..

— Зоря зорею, люба, а нам пора, — нагадав Дударевич дружині, а Заболотному сказав, що вони зараз ідуть до них, щоб забрати доньку. — Може, й ти з нами?

¹ Хотіти — означає могли (франц.).

— Ні,— і Заболотний послався на те, що він має ще тут побути, в них ось із Жаном розмова ще не докінчена...

— Я хочу поцілувати вашого друга! — засміялась раптом Тамара до Заболотного, й не встиг він нічого сказати, як вона уже чмокнула подивованого Жана в щоку, міцно й жагливо, і аж тоді дозволила Валерієві взяти себе під руку й рушила з ним до виходу.

Дударевич знав за Тамарою ці напади пустощів, бурхливих веселощів, навіть безпричинних, як йому здавалося, знав і трохи побоювався їх. Саме тому він і поспішив забрати від товариства свою, за його жартливим висловом, «хуліганку». Бо в такі хвилини Тамара могла витіяти щось зовсім непередбачене, екстравагантне, таке, що його не узгодити ні з яким протоколом. Зараз його «хуліганка» була саме в такому стані. Він бачив, що їй хочеться щось утнути, подразнити свого благовірного, пограти йому на нервах. І щонайдивніше, Тамара чи не найбільше йому й подобалась саме в такому ось своєму пухотливому збудженні. Дударевич намагався в душі навіть виправдати її, пояснити для себе Тамарині витівки, адже це, можливо, в неї своєрідна реакція на ті безлічі протокольних приписів, невідь-коли й невідь-ким витворених умовностей, якими так багата дипломатська служба, котра в силу своєї специфіки, як Дударевич вважає, й не може бути інакшою. В кожному разі, нічого йому не лишалося, як тільки запастись терпінням та витримкою затискати нерви в кулак, коли бачив, що Тамара «завелась» і ладна була пуститися берега, пірнути в розкіш утіх, а далі хоч хай там що!

У холі вона, підбравши в присутності того здорового негра-порт'є свою вечірню, всю в блискітках, сукню, навмисне заходила бродити по неймовірній пишності килимах, бродила по них, пухнастих, мов по диких сріблястих травах своєї далекої Кулунди, весело пояснюючи негрові, що добре було б у цих степових ковилах впасти та ще й покачатися, тільки б знати їй, чи протокол щось подібне дозволяє... Опинившись у ліфті, вона замість кнопки «даун» (вниз) намагалась натиснути «ап» (вгору), бо, бачте, воліє, щоб її понесло звідси в самісінькі небеса, кортить їй побувати на самій маківці цього сталевого білдинга, відчути, який вітер гуляє зараз там, на найвищій точці планети, і яким звідти видається людині це створене нею урбаністичне пекло, його нічна безодня з тріщинами вулиць, де навіть цілому легіонові сміттярів не вдається підтримувати чистоту. Зрештою Дударевичу після борюкняви таки вдалося дати ліфтові потрібний хід, і, доки їх несло вниз, він все не випускав Тамару з обіймів, щоб ця його навіженка не могла скористатися кнопками.

Коли вони, відшукавши свою запарковану в сусіднім кварталі машину, опинилися в ній, Тамара виставила нову забанку:

— Поїдемо дивитися наркоманів!

Дударевич пробував отямити її, що за дурниці, що, мовляв, за нездорова пристрасть...

— Ні, їдьмо! — наполягала вона. — До того ж це якраз у твоєму дусі!

— Що ти вигадуєш?

— А за екватором чим ти мене розважав, коли ми тільки побрались? Поїдем та поїдем, лоба, дивитись контрасти! А це хіба не контрасти? Їдьмо, бо пішки піду!

Сперечатися з нею в таких випадках марно. Тож нічого Дударевичу не лишається, як їхати в район тих сумнівної слави місць, де вечорами виповзають на світло неонів різні невдахи, вслякого роду віщунни, засліплені містичними видіннями, фанатики, психопати, покидьки, а то й просто шахраї, пройдисвіти, що спекулюють на почуттях людей знівечених, змучених самотністю, охоплених тугою за втраченим чи й незвіданим ніколи людським теплом... В районі хмарочосів біля будинку, що тьмаво вилискує при нічному освітленні чорним алюмінієм та бронзовим склом, Тамара велить своєму водієві пригальмувати, бо тут цікаво, на тлі хмарочосу виділяється чималий гурт молодих людей в довгих жовтих одежах, з-під яких видно боєі ноги... Ці дивні, мовби неземні, люди сходяться тут вечорами, щоб разом наспівувати санскритські молитви-мантри, вони й зараз, ритмічно похитуючись, приплескуючи в долоні, саме тягнуть якийсь духовний гімн, звернувши збуджені погляди в небо, що десь там їх нібито чує і жде. Нараз перед ними з'являється бритоголовий, з акулячим ротом віщун, він теж у жовтому балахоні, це, видно, кумир, ось він уже щось проповідує, раз у раз пристукуючи піднятим над собою бубном, сердито кличе присутніх в геть інший світ...

— Гуру чи просто шаман? — мовила Тамара й, звелівши зовсім спинити машину, стала прислухатись.

В проповіді йшлося про «невідомий порт», що десь існує в горах, в Андах чи Гімалаях, і до якого на зустріч з пришельцями з космосу ці молоді люди мають добутись в надії вблагати, щоб «ті» взяли їх «на борт»... Бо ж незабаром має з'явитись з позаземних цивілізацій армада НЛО спеціального призначення. — врятувати біологічний вид, близький до зникнення, і, якщо хто врятується на літаючих дисках, то тільки найправедніші та найдосконаліші — атланти сучасних атлантид, всього кілька тисяч позначених породою юнаків та дівчат... Відібраних буде відправлено в іносвіти, де вони перебуватимуть тисячу літ в стані анабіозу, повернуться ж на свою планету аж тоді,

коли вона після спопеління й самоотруєння заново вкрившись буйними квітами й зазеленіє свіжими, незайманими лісами...
— Ну, годі, все ясно! — твердо сказав Дударевич і повів машину далі.

Просуваючись між ущелинами білдингів, він незабаром вивів авто на ту розкішну, мовби юпітерами освітлену вулицю, що в усьому місті вважається найяскравішою, ця стріт справді зустріла їх невтомним танцем-буянням реклам, мигтючим хаосом вигадливих комерційних вогнів. Дударевичі опинились наче на якійсь ярмарковій шаленій магістралі, де все наввипередки закликало їх, заманювало, кричало й умовляло, змагаючись у ви-нахідливості своїх спокус, обіцяючи море насолод. Звідти вас гукують, заманюють своїми делікатесами східні ресторани, а з того завулка світляні табло сповіщають про вихід на екрани нового порнографічного фільму, а з величезних, наповнених сьнявом вітрин, скільки їдеш, все тобі усміхаються елегантні ді-ви-манекени, чії стрункі ноги, оголені плечі, здається, дихають життям і теплом незгірше від справжніх, людських... Вуличний художник з бородатим страдницьким обличчям, кінчивши ро-боту, збирає своє причандалля та намальовані за день етюди, декотрі з них Тамара бачить не вперше — зовсім непогані ро-боти, а придбати їх чомусь ніхто не поспішає... Під вітриною просто на тротуарі, на ошматті газет лаштується до сну старий безпритульний у лахмітті, нуждар, приреченець, заживо ви-креслений із життя... Дударевич кривився, не приховуючи від дружини свого невдоволення, його аж млоїло від спертого духу вентиляторів, що гнали звідкись перегоріле повітря та неприємні запахи кухні...

Тамара все наче ждала чогось.

— Наркоманка! — раптом схопила вона Валерія за пле-че... — Пригальмууй! Їдь поволі!

Послухавшись, він повільно вів машину понад самим тро-туаром, а Тамара з жадібною цікавістю і водночас з жахом дивилась на ту високу, випростану, що якось гордовито йшла упо-довж вітрин. Не звертаючи ні на кого уваги, йде величаво, в дорогій шубі нарощає, з каштановим, красиво розпущеним на плечах волоссям, ступає така струнконога, зверхньо байдужа до всього довкіл. Робить кожен крок сягисто, красу груддей несе ні для кого, бо ж нема ніде тут гідних їй! Хода вольовита, в широко відкритих очах відстороненість, незмигна спрямова-них виднів, героїном нафільмованих візій...

— В неї шуба з канадської норки! — скрикнула з жахом Тамара. — Точнісінько, як у мене!.. Який збіг... Ні, з мене до-сити! Додому! До Заболотних!

Ніби видихнувшись, Тамара знеможено відкинулася на спинку сидіння й мовчала всю дорогу, озвалася, аж коли вже піднялись до мешкання Заболотних.

— Як Ліда? — запитала Соню, тільки переступивши поріг.
— Не хвилюйся, — сказала Заболотна, перехопивши пов-ний тривоги Тамарин погляд, яким вона гайнула по кімнаті. — Спити, вмостившись на канапі в Кирила Петровича... «А дити-ночка — мов зориночка», ба, як розшарілася, — додала вона, коли обидві зупинились над Лідою. — Недавно заснула, все ждала вас... Як там хоч було?

— Потім, потім, — Тамара, не скидаючи шуби, стояла, дивилась на доньку, а за якусь хвилю, вернувшись до вітальні, так у шубі й сіла до столу. — Ні, я таки погана мати. Знову підкинула вам дитя, як зозуля, а сама гайда розважатись... Грішна мати!

«Аж ось коли прокидається в тобі материнський ін-стинкт», — порадувався в душі Дударевич і, заглядевши на ка-напі розкрити валізу, в іронічній своїй манері звернувся до Заболотної:

— Вже в Союз пакуєтесь, Софіє Іванівно? Чи не рано? Для Дударевича не було несподіванкою, що колега його має терміново відбутися у відповідальне відрядження, однак йому захотілося чомусь вдати, що для нього це новина.

— Куди і в яку дорогу — ви ж знаєте, — з досадою відпові-ла Заболотна згодом. — І що дорога ніяк не додому...

Схилившись над валізою, вона стала знов перебирати до-рожні речі — напросовані чоловікові сорочки, улюблені його краватки, потертий несесер, колись кимось йому подарований і з яким Заболотний все не може розлучитись, та ще томик «Кобзаря», що його господар завжди бере з собою в далеку дорогу.

До Тамари мовби тільки зараз дійшло, чим то Заболотна заклопотана... Вона аж скинулася:

— Як? Знову в дорогу?
— Виходить, що так, — глухо відгукнулася Софія Іванів-на. — Меншого не знайшлось...

— Звідки це виникло? Чому? — метнула гнівний погляд Тамара на Дударевича. — Знову замість когось?

— Як завжди, — ображено мовила Заболотна. — В остан-ній момент хтось там за станом здоров'я не зміг чи просто вва-жав за краще для себе ухилитись, то кому ж летіти? Звісно, Заболотному.

Дударевич підійшов до телевізора, знехотя увімкнув, — на екрані з'явилось якраз те, на чому він знається: авторалі! В ди-ких швидкостях, здіймаючи кушпелу, шаленіють на якихось пустирищах ще одні автомобільні гонки... Влаштувавшись на стільці перед телевізором, Дударевич сказав Софії Іванівні:

— Зв'язався він з тим ЮНІСЕФом... Я ж йому говорив... Міжнародний дитячий фонд всіх, Соню, не зарятує. Там посуха, там голод, там урагани, а на алмазних копальнях та в уранових руднях, за деякими даними, використовується навіть праця дітей. Найдешевша, по суті, рабська праця маленьких чорних невільників... А верховоди компаній, концернів не люблять коли хто пробує зазирати в їхні справи. О, як вони не люблять сторонніх очей!..

— Таж треба комусь за дітей заступитись? — здивовано звела на нього очі Заболотна.

— При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрадження.

— Не з тих він, що уникають! Це ж вам добре відомо.

— Запевняю вас, Софіє Іванівно, для нього цей політ такий же не обов'язковий, як, до речі, і ота їхня подорож до Мадонни...

Заболотна випросталась, примружилась гнівно:

— І саме тому, що цей політ для нього є продовженням т і є ї подорожі, він летить.

— Софіє Іванівно, як треба вас розуміти?

— А так. Що він вирішив, то вирішив. І не будемо більше про це.

— Тільки хай не летить над Бермудами, — задумливо сказала Тамара, не зводячи погляду з фотокартки молодих усмічених льотчиків на стіні. Сиділа в шубі наррозхрист, у позі недбалій, мовби перебувала зараз у якомусь сомнамбулічному стані. — Річ у тім, що над Бермудами... зупиняється час. Він там просто зникає...

XXXII

Після африканського прийому Заболотний заїхав до мене в готель. І ось ми сидимо на тридцять п'ятому поверсі цього урбаністичного щільника в одній із його тісних, з низькою стелею кліток, де тебе оточує зручна й практична синтетика, де всі ніби для людини є і все ж чогось найістотнішого бракує. Є холодильник з різними соками, і біленький телефон на столі, і біблдія, і кондишен, що жене потрібне для ваших легенів повітря, є навіть віконце, до того ж не зашторене спущеними жалюзі, бо ж по той бік ніхто по тобі не вистрелить, адже там, за вікном, зовсім ось близько, глуха, закопчена сторічною сажею стіна, крізь яку ні сонце не пробісне, ні вітер не продме. Ніколи не побачити звідси, як блакитніє небо, як на зорю вранці займається чи як надвечір під обрій лягає густо-червона вишнева стіна.

— Ти щасливий, — каже Заболотний, влаштувавшись на канапі й дістаючи сигарети з незмінними пірамідами та

верблюдом, хоча при мені не раз обіцяв Соні кинути палити, запевняючи, що цілком свідомий того, що коли відмовиться від сигарет, то стане безсмертним.

— Що я щасливий, це, звичайно; приємно почути, але чим же я такий щасливий? — запитую друга.

— А тим, що за кілька день будеш уже вдома. Дніпро-рівер під крилом тобі сядне, а ця готельна клітка з її невигідним духом синтетики тільки в згадці вирине, коли писатимеш мемуари.

Заболотний чимось помітно збуджений, внутрішньо охвильований, — я давно його не бачив таким. Розповідає, що він тільки-но оце з прийому, був на гостині в одного диктатора з джунглів. Тепер і ці, розгодовані біля корит монополій квіслінги, скороспечені вельможі навчилися подавати себе публіцидосить ефектно: ось і для цього прийому вибрано готель найфешенебельніший, де мають звичай зупинятися мультимільйонери та президенти, в залі створено цілковиту ілюзію джунглів з криваво-червоними, якимись аж зловісними вогнищами, з незамовитим гуркотом тамтамів... Вся ця екзотика, дикунський шум, обсіпаних діамантами, і їхній самовпевнений диктатор, оточений блюдолисною тубільською знаттю, повторно розбагатілою на алмазних копальнях та уранових рудах, — не це, виявляється, найбільше вразило Заболотного, такими речами його не здивуєш, вразило інше. Адже прийом було влаштовано — такий збіг! — саме в тому залі, де свого часу тутешня знать вшановувала учасників бомбування Хіросіми, даючи банкет на честь матері старшого з офіцерів, іменем котрої — теж який цинізм! — було названо той апокаліптичний літак з атомною бомбою на борту.

— Ти цього не знав? А їх не посоромились вітати тоді, як героїв, — повільно розповідає Заболотний, — хоча ті, охоплені містичним жахом, «герої» з молитвами й прокляттями тікали від власного злочину, від ударної вибухової хвилі, яка гнала їх в хіросімському небі за ними, мов розплата самої судьби... «Боже мій! Що ми нарobili?» — записав один із тих, що перед самим вильотом так ревно слухали в тропічній темряві напутню, безмірно блюзнірську мему. — Йому не ясно: що? Найбільша руїна світу була створена за мить! Пекло розверзлось під вами палаюче, що аж кабінку вашу виповнювало гадким багровим світлом, можливо, навіть схожим на те, що тільки-но багровіло нам у залі дикунського цього прийому... З усіх прийомів сьогоднішній для мене виявився найтяжчим. Заболотний дихав незвично схвильовано. — Намагався забути, відволікався, реагував на чийсь дотепи, а воно потім знов

накочується, терзає душу: та що ж це таке? Чому цей збіг? Чому так швидко забуто жертви, живі «огарки» людей, чому Ніби й нема вже отих довічних калік, що ми їх бачили з тобою в японському атомному лазареті?

— Цих «чому» та «чому», — кажу до нього, — можна б називати без кінця. І в різних сферах...

— Ти маєш на увазі свої екологічні проблеми?

— Їх теж. Хоча вони такі ж мої, як і твої.

— Це правда. Планета неподільна, кожен із нас за неї відповідає. Хіба не торкаються й нашої психіки оті токійські електронні табло, які зараз десь-там оповіщають людей про ступінь забрудненості повітря, силу шумів міських та кількість аварій на трасах. Соня моя, скажімо, не може чути навіть мисливського пострілу... Вважає дикістю, що він узаконений. Уявляєш: вечір-казка, зоря цвіте на півнеба, а на озерах пальба, канонада...

— Що їм Червона книга? А це ж книга звинувачень... І що далі вона росте й росте...

— Потрібне щось кардинальне, повсюдне, — нахмурює чоло Заболотний. — Ліси планети, хіба такого вони потребують догляду? Ріки, що колись їх називали пречистими, а тепер... Є вчинки, котрі сьогодні мають сприйматись як колективний гріх людства, тільки так! І кожен з нас має взяти на себе частку покути, кожен має проїнятися думкою, що ти вартовий планети, відповідаєш на ній за всіх і за все, інакше... інакше...

Я подав йому склянку води. Мене стривожила надмірна його блідизна і ця збудженість, теж надмірна і йому не властива... Лише зараз я помітив, як у ньому нуртує все, і подумавось: які в мого друга вкрай розшарпані нерви, якщо вже він дозволив собі тут скинути з себе свою постійну зовнішню стриманість, майже безжурну оту о'кейність. Надпив води, і з обличчя його зійшла гримаса страждання, яку він, мабуть, тільки у цій сірій клітці тридцять п'ятого поверху дозволив собі не приховувати. Я сказав, що пора б йому справді подумати про відпочинок, розпружинитись, зміцнити нерви, і він при цих моїх словах так раптово, знайомо й тепло всміхнувся: знову переді мною був Кирик Заболотний!

— О'кей, — мовив він уже весело, ніби перед цим за мить і не був таким, яким був. — Справа в принципі вирішена, сподіваюсь, наступного літа зустрінемося вдома. Будь певен, що побачиш і мене, як Романа Винника, в бджоляній кольчужі.

І все ж мені було чимось щемливо, аж боляче на нього дивитись. Бо влада літ — це така влада... Не той і Кирик. І лише з його юної, нестаріючої усмішки деколи проблискувало до мене те, що було і що ніколи більше не вернеться...

Запаливши сигарету, він несподівано вдарився в лірику.

— Гай-гай, аж де вони зустрілися, пасльонові діти! Вже й верби ті наші старезні по балках порубано, де солов'ї гніздились... Колочу акацію насадили по глинищах та яругах... В Чернечій балці навіть лисиць бачили, так її всю заліснили...

— Заліснили, щоб ерозію припинити, — кажу я. — Ще якби припинити ерозію в стосунках людських, не дати руйнуватись тому, що дороге... Мабуть, не даром в людині виникає бажання час від часу занурюватись у світ дитинства... Бо там світ совісті й чистоти.

— А як ми тоді залишали Тернівщину... Пригадуєш, як бабуся з Ялосоветкою стояли коло млина...

Цього вечора згадав він чомусь робітфак, нашу студентську юність в парусинових черевиках. О, як ми їх нафабрикували зубним порошком перед тим, як іти в гуртожиток до дівчат!.. Згадав і той день, коли ми, здаючи норми ГПО, пішли стрибати з парашутної вишки.

— Як я ждав того дня! — оживлюється мій друг. — Стою на вишці, весь у лямках, зібрався з духом... Готовий до стрибка, роблю крок назад, щоб розігнатись, і раптом чую: «Пішов!» — і стусан у спину! Це той інструктор-мурло виробості! На очах кався, тож і турнув іззаду, щоб піддати хоробрості! На очах у дівчат зробив мене страхополохом!.. Образи тієї досі не можу йому забути. Ох і мурло ж, дуб дубом! — з усмішкою дається Заболотний. — До нього навіть не дійшло, що позбавив мене щастя з власної волі, не з чиеїсь принуки, кинутись у повітря, пережити свято духу, перше блаженство польоту...

— Чи не на зло йому й льотчиком став? — з жартом запитує Заболотного.

— А що ти думаєш? Може, й це мало значення, — не приймаючи жарту, відповідає він. — Принаймні, саме після того конфузу я негайно записався до аероклубу.

— І ось відтоді все ще перебуваєш у польоті... Гадаю, ти ж не нарікаєш на те, як склалось у тебе життя?

— На долю не скаржусь... Пройти кризу жорна літ, витримати всі перевантаги, о, друже, ми з тобою знаємо, що це таке... І мене дивує не те, що буває людина знівечена, викривлена, збитому, людина зрештою знаходить в собі силу знову піднятись, видобутись з-під тих жорен, зводиться, випростується душею й тілом і знову припадає до того істинного джерела, чистого й світлого, яке тільки й робить її людиною...

— Всього, всього нам дісталось від життя, це правда, — кажу. — Багато чим можна гордитись, а про щось би хотілось, може, й забути... О, якби молодість знала!

Заболотний мовчки дивиться в стелю, заглиблений у власні думки.

— Це так, — чую згодом його, — і польотів було, і приземлень... Часом сміялись над тим, над чим не треба було сміятись. Вклонялись тому, що було не варте поклонів. Крізь які хащі блукань, засліплень доводилось продиратись людям нашого покоління, а що не кажи, рух ішов таки ж по висхідній! До прозріння, до істини вів, чи, образно кажучи, до відкриття кожним своєї Мадонни...

— Снаги додає пізнання. Та тільки літа біжать... Бачу, й ти втомився?

— «Жить на пределе» — ти чув такий вислів? — після мовчанки поглянув на мене Заболотний. — Було таке потім в ужитку серед хлопців нашої ескадрильї. Весь час перебували в найвищій напрузі, на грані, на межі.

— Десь я читав, що ні в кого з фронтових льотчиків під час польоту не зафіксовано інфаркт... Ти як вважаєш — це відповідає істині?

— Принаймні, я не пригадую в нас жодного такого випадку... Навіть тяжкопоранений, навіть поранений смертельно — і той кінець кінцем дотягував до аеродромного поля... Вмирали після, але не в польоті.

— Отже, наука могла б сказати, що в польоті людина межує з безсмертям?

— Жарти жартами, а доки летиш, напруга нервів справді, видно, така, що її не просто здолати... І загалом у людині багато загадкового... Якщо вірити йогом та льотчикам фронтовим, — посміхнувся Заболотний, — людина має в собі потенціал можливостей просто-таки фантастичних, до глибини ще ніким не досліджених...

— Соня казала, що після тієї японської аварії тобі було заборонено літати? Навіть у ранзі звичайного пасажира?

— Торік під час відпустки вперше прорвався в небо! Можеш уявити, як це льотчикові після тривалого нелітання знов опинитися на борту, хай це всього лиш АН-24... Так себе відчув — ну, справді ніби вперше. Співати хотілось їй же їй... Ще й не злетіли, а вже струменем повітря погнало, бачу, як вітер жене, хвилює під крилом аеродрому траву... «Соню! — кричу. — Дивись!», — а вона тільки сміється... До речі, як це вона там, вірна моя Хранителька?.. Дозволь потелефонувати.

Розмовляючи з Сонею по телефону, Заболотний час від часу хмуриться:

— Знаю, знаю, голубко... Все буде гаразд. Про зміну рейсу мені ще вдень в секретаріаті сказали. — І, поклавши трубку, різко обернувся: — Лечу ж! Замість би додому, лечу на чорний континент.

Для мене це була цілковита несподіванка. Адже останні дні тільки й мови було, що Заболотні, вже вибувши тут своє, ось-ось мають повернутися в Союз, додому, до тих своїх міфічних бджіл, що завжди викликають усмішку присутніх, і раптом...

— Це остаточно?

— Обговоренню не підлягає. Місія конче важлива. Мені, зрештою, не звикати: політ так політ, а от Соню жалко, — каже Заболотний, — вона зовсім уже настроїлася додому. Дружина нашим взагалі дістається... А через них уже й нам... Коли довго доводиться перебувати у відлучці, у якомусь відрадженні, то найбільш дошкуляє тобі все-таки це: а як вона там? А що з нею? Надто ж коли в таку яму попадеш, що й зв'язатися з домівкою неможливо, ніякої звістки не маєш... Ось тоді, мабуть, найгостріше відчуваєш себе моральним боржником перед нею, перед найближчою для тебе людиною. Все життя вона присвятила тобі! І здібності, й сили, і щедрість душі, вміння, турботливість — все віддала тобі й дітям, на все пішла, від чогось, може, омріяного відмовилась, щоб кочувати з своїм вічним мандрівником, ділити все, що на його долю випадає.

Мені аж дивно було чути його, завжди стриманого, закутого в захисну оболонку гумору, в цих несподіваних, навіть інтимних відвертощах, у звірваннях про те, як часом вивав тим. почувается перед Сонею, бо ж далеко не завжди був достатньо уважним до неї, прикрощів завдавав, навіть не помічаючи цього, — такі речі чомусь найчастіше й зринають перед далекою дорогою... Скільки разів забував на роботі за своїми службовими клопатами навіть зателефонувати їй, зацінювавсь, десь сміявся, жартував за коктейлями з людьми, по суті, сторонніми, а вона, людина найближча, найвідданіша, в цей час все ждала тебе і навіть не завжди вважала за потрібне потім тобі дорікнути... Є люди ніби одного-єдиного почуття, і були б вони, може, навіть примітивні у своїй одноемоційності, якби це почуття не було любов'ю... Він говорив про це само-заглиблено, ніби вперше така змога йому з'явилась, — видивитися в себе, поза метушнею буднів спробувати докопатись до суті, і ось тут, у цім випадковім готельнім номері, він мовби відкриває для себе самого ж себе і всю неоціненну цінність близької для нього людини, матері його дітей, — відчувалось, як повільно гарячої ніжності, несподівано наринуючі подружньої вдячності зараз переповнювали його всього...

— Жаль, — говорю, — що Соня не чує зараз цих твоїх покут...

— Хочеш, поїдемо до нас пити чай? — запропонував він, встаючи.

— Ні, дякую: час пізній.

— Ну, дивись... А для нас пізнього часу нема. Не забувай, що ми зараз перебуваємо від Тернівщини на протилежній боці планети, а там ще сонце світить щосили...

Випростаний, підбраний, навіть повеселілий, він поклав мені руку на плече, на мить затримавши її так.

— Вітай Тернівщину. Кожну стежку, кожную травинку вітай... Зорі наші вранішні і вечірні...

— Що за мінор? Ти ж скоро й сам вдома будеш?

— Буду, буду, але вітай...

І, всміхнувшись, рушив до виходу...

XXXIII

Ранок погожий, погода літна, біля будинку місії друзі проводжають Заболотного. Приємно було бачити, що в нього тут стільки людей близьких і приятних, здебільшого молодих, але таких, що побували в світах і знають ціну старшому сивому колезі, і якщо й дорослі, а особливо діти, бажають зараз Заболотному щасливого польоту, то це не просто з чемності, відчувається, що йде це в них від самої душі. День робочий, і в аеропорт можуть поїхати не всі, хто хотів би. Крім дружини, яка нічим не виказує перед нами смутку розлуки, Заболотний дозволяє проводжати його до аеропорту й мені, як «представникові тернівщини», та цій мудрій, зараз на якихось думках зосередженій Ліді разом з її жвавою матусею, котра жартома запевняє, що без неї аеродромна служба дозволу на виліт не дасть.

Отже, Заболотний летить!

Уже й плащ перекинутий через руку, аташе-кейз у руці, і сам він, наш містер Кирик, у доброму гуморі, то з тим, то з тим із малечі жартує, вирізняючись зростом — високостеблій, як петрів батіг, — цвіте сивиною над усіма, хто його біля місії проводжає.

За кермо б'юїка сідає Софія Іванівна, це вона робить уперше після тривалої перерви, спричиненої дорожньою травмою, і друзі її поздоровляють: нарешті авто в руках справжнього водія, що має належну пошану до правил! Поруч з дружиною сідає Заболотний, ми втрюх — на задньому сидінні, і вже за якусь там хвилю опиняємось у потоці машин у каньйоні вулиць, де сьогодні панує безвітря і низько висить смог, цей темний туман, що до нього, певне, і за сто літ не звикнеш.

Б'юїк наш ледве повзе, вулиці запружені безліччю машин, Заболотна дивується:

— Ще більше їх стало, чи що? І до годин «пік» ще ж далеко...

Автомобілі йдуть крилом до крила, упритул, здається, ми ось-ось когось тернемо, притиснемо чи, навпаки, нас хтось притисне, і тільки захрущать наші фари й підфарники, одна-єдина Заболотна справді виявляє тут водійський хист, є в неї чуття, необхідне саме для таких ситуацій: кожен звільнений сантиметр вона одразу ж використовує, авто в її руках з якоюсь грацією уникає, здавалось би, неминучого зіткнення, поволі, але неухильно просовуючись далі й далі.

Ці раз у раз виникаючі затримки, раптові зупинки, що здаються безконечно довгими, і ще довші стояння перед світлофорами потребують сталевих нервів, і вони, безперечно, у Софії Іванівни є, сталь і ніжність, без сумніву, в ній поєднались. Від Тамари Дударевич вже чуємо прокляття цій дорожній тисняві, а з уст водійки ні слова докору чи невдоволення, ніби так і повинно бути, — що ж на обставини нарікати? Через тунель не їде, щоб Ліда не зомліла, як це одного разу сталося з нею торік, коли в котромусь із тунелів було утворилась величезна пробка і рух довго не вдавалось відновити, тож від вихлопних газів навіть декотрі з дорослих людей стали в тій тунельній норі чадіти й непритомніти. Однак і по цій верховій дорозі рух нам коштує нервів, все ніж не вдається видертися з тисняви, потік, диктуючи свої закони, несе нас зовсім не з тією швидкістю, якої нам треба, щоб вчасно прибути в аеропорт.

А в передмісті, де, здавалось би, повинно було попросторішати, перед світлофором у центрі площі весь цей пливучий сталевий льодохід і зовсім сплинув, незрозуміло завмер в усіх напрямках, наче натрапивши на якусь непробивну запруду. На самому розхресті доріг це несподіване: стоп! Чого? Яка причина? Різне можете думати, але факт той, що пробка! Та ще яка! Водії виглядають з кабін в цей і в той бік — кінця-краю машинам не видно, самі сталеві їхні спливають блищать.

— Не пробка, а суперпробка! Ось вам привид майбутнього, — зауважує Тамара Дударевич, а доня її додає, що це щоразу так, надто ж коли поспішаєш... Застряли, здається, надовго. І це вже коли до аеропорту рукою подати...

— Що ж буде? — запитує Ліда невідомо кого.

— Що буде, те й буде, — відповідає Заболотна з терплячим спокоєм. — З судьбою не напознаєшся... Ждатимем.

Та хіба ждати — це для Заболотного, хіба ви не знаєте його вдачі?

— Треба, братці, розвідати... Не встигла Соня й заперечити чи схвалити, як він уже шугнув між машин, цибатий, сягнистий, подався за своїм

звичаєм вперед з'ясовувати: що там? Таке враження, що він пішов просто по машинах, по різнокольорових лакованих отих залізах — бачимо у віддаленні осяйну його сивину й бліде, з виразом цікавості обличчя, коли він, роззираючись, знайомо гукає комусь: «О'кей! О'кей!», хоча який там о'кей у цьому намертво зупиненім залізному вавилоні...

Отже, знов випроб нервам, знов нерухомість, чад, духнява розпечених на сонці лаків, металу... До цих речей тут маєш звикати.

— Краще було б таки їхати через тунель, — розмірковує вголос Ліда. — Який гарний він, той білий, аж сяючий Діоген-тунель, надто ж коли влітаєш в нього з темряви ночі... з дощом! Могли, а замість того...

— Ніколи не шкодує за тим, чого не повернеш, — зауважує їй матуся. — Вважай, що випала нам саме ця дорога, а не інша...

Доки Заболотний десь там розвідує ситуацію, ми сидимо в машині й слухаємо музику. Тамара, запаливши сигарету, довірливо звертається до Заболотної:

— Треба було вам, Соню, таки наполягти... Справді — чому не інший хтось? Відмовився б — і квит. Знайшли б заміну!

— Щоб це він та відмовився? — Соня сказала це іронічно, з погордою якоюсь, навіть шляхетною. — Що ви, Тамаро? Ви ж начебто його знаєте не перший рік.. Відмовитись, ухилитись, та ще коли про долю дітей ідеться? Добре ж ви собі його уявляєте!

Вона й не приховувала зараз своєї зверхності над Тамарою, давала відчуття, що є речі, які їй елементарно ясні, але недоступні приятельці.

— А ти, Лідо, як вважаєш? — закликала вона дівчинку на роль арбітра.

— Я за вас, тьотю Соню, — підтримала її Ліда. — Підписуюсь під кожним вашим словом...

І, нахилившись до Заболотної, дівча щось шепоче їй аж на вухо, — їхнє секретничання, видно, неприємне Тамарі.

— Нечемно при людях перешіптуватись, — каже вона доньці, але це торкається обох. — Краще гляньте, небо яке... Небо, воно таки скрізь гарне... Справді, як у поета: «Цвітуть осінні тихі небеса...»

Цвітуть, цвітуть... А пробка тим часом ніби закам'яніла, нічим її, здається, не зворухнути. Більше того й десь далі там, куди око звідси не сягне, на всіх напрямках ця суперпробка з кожною хвилиною тільки росте й росте. Юнак-водій із сусідньої машини жартує: чи не виросте аж така, що весь континент перетне?..

— Гелікоптер! — вигукує Ліда, вказуючи на східний сектор неба. — Не інакше, як поліцейський: спробує ще звідти регулювати!..

З потужним гуркотом вертоліт продеренчав над нами, ось він, знижуючись, уже кружляє над площею, де, певне, сталося щось серйозне, бо навіть гелікоптер, мовби нервуючись, докидає до нас звідти свої гуркоти сердито, аж згрізна.

— Ну, де він там забарився, от натура, — вихоплюється в Софії Іванівни зігрітий гордістю докір, що, звичайно, стосується Заболотного, котрого за стовпотворінням вже й зовсім не видно. — Всюди йому найбільше треба...

Ліда уважно глянула на неї:

— Але ж і цим Кирило Петрович вам також подобається?

— Дивись, яка прониклива, — усміхнено покосилась на неї Заболотна.

— Таку небайдужість до всього в людині можна тільки вгадати, — пустилася в міркування Тамара. — В цьому, зрештою, виявляє себе душа, характер, сила пристрасті... Мене, гадаю, підтримає ось і доктор наук, небагатослівний еколог наш, — посилається сусідка на мене. — Тільки хай у вас, товаришу доктор, не складається враження, що, виступаючи в ролі звеличниць Заболотного, мадам Дударевич тим самим ніби принижує власного чоловіка... В мого стільки заслуг! Він, скажімо, в мене тенісист міжнародного класу, ніхто з наших у нього не виграє, крім мене, звичайно. Найскладніші йоговські справи опанував, куди там вашому Заболотному... Мій на голові по півгодини може стояти! Навіть оту робить асану, що зветься «замок», — власну ногу на шию собі закидає, ви уявляєте?.. Одного разу закинув, «замкнув себе», я поїхала цопінгувати, повертаюся, а він усе сидить, посинів, замкнувшись, а розімкнутись без мене не може!..

— Мамо! — з докором глянула Ліда на матір, яка, заходячись сміхом, видно, й не шкодувала, що вибовкувала зайве, суто фамільне.

Стоїмо глухо, ані руш.

Ніби ніщо й не горить, диму не видно, одначе звідкись з'являється, ледь просуваючись у тисняві, червона пожежна машина з командою пожежників, що, серйозні, напружені, почіплялися на бортах у своїх блискачках, мов у римських воїнів, касках. За ними, безупинно сигналячи, пробиваються поліцейські машини і все в той бік, на площу, де перед світлофором не припиняється якась незрозуміла для нас метушня... Поліцейський вертоліт, як і раніше, кружляє над майданом, над місцем найбільшого скупчення, гуркоче, вишукує, певне, яким чином би зарадити ситуації. Неабищо, певне, там сталося, коли так одразу, раптово, за мить, ніби невидимим чарівницьким

жезлом, зупинено всю цю звідусіль ринучу сталеву армаду, з її, здавалось би, надмогуттям, з блиском нікелю, з мигтінням лаків та скла, з безліччю звирианих бажань, устремлень, збурених чийхось пристрастей, воль, темпераментів... Стоп! Зупинись! — звелено кимось всьому потужному рухові, що донь і ніч бурунив тут і ось так нагло завмер, створивши зону нерухомості в самому вирі трас, біля самого осереддя цих вузлом зв'язаних бетонних артерій... Мовби магічною силою хтось зупинив, звелів усім швидкостям завмерти, зникнути, але хто і чому?

Гелікоптер знову прогуркотів зовсім низько над нами, з пташиного польоту оглядає цей, в усі кінці розгалужений, нечуваний затор, оглядає, мов лікар, що бачить лихо, однак нічим не в спроможі його відвернути. Усіх, що стоять, саме це, здається, діймає найбільше: звідки він, чим викликаний таких величезних масштабів затор, що мовби назавше заклинив металом дороги? Невідомість багатьох дратує, не терплячка водіїв, нервозність досягають межі, хтось натиснув на клаксон, за ним другий, і пішла перекличка — приєдналась, для солідарності, і наша Соня-сан, і ось уже всі ситнялять, сигналять — веселий бунт клаксонів шаленіє в нетерплячці, водійське плем'я дало собі волю, всюди виповнює повітря суцільний вереск, какофонія наростає нестерпно — до сміху, до одуру, до очманіння!

Нарешті докочується звістка від попередніх: причина вся в світлофорі, щось непередбачене сталося з ним. Видно, як пожежники прилаштовують біля світлофора розкладну металеву драбину, схожу на одну з тих, якими користуються в садках, щоб здіймати плоди з верховіть. Тут ця залізна драбина сама, ніби з землі, вискакує вгору, і вже по ній поволі підіймається огрядний негр у білім халаті, тримаючи в руці якусь білу торбину невідомого призначення; ось він, той чудодій, ставши вгорі, неквапом починає чаклувати над світлофором... В якому ділі він фахівець, яке вміння вивело його на те узвишшя? Зблизька й здалека всі стежать за ним напружено, виття автомобільних сирен при його з'яві водночас примовкло — всі погляди зараз скрестились на ньому, цікаво, що ж він там лагодить, над чим там без поспіху чаклує, мов який-небудь досвідчений годинникар на середньовічній ратушній вежі, де раптом відмовив химерний хитрючий годинник з зозулями або з фігурками апостолів... Може, це такий майстер, що здатен полагодити і самий час, прискорити або уповільнити його біг? Здатен, може, зрушити ріку часу, якщо вона зупинилась, здатен узгодити її плин з плином людського життя? Це була просто фантастика — тисячні потоки сліпучих під сонцем машин

стоять, ждуть, залежачи, може, від поруху чиєїсь руки, ця знемагаюча у вимушеній нерухомості суперпробка, залізний Дунай-ріка, що витяглась мовби через весь континент, вона зараз напруженими поглядами водіїв стежить за незрозумілими маніпуляціями тієї загадкової людини, що з чимось там клопочеться на світлофорній вежі. Сталеві табуни швидкостей, всі вони застигли й нетерпляче ждуть, чим це закінчиться, а той, в білім халаті, нікуди, видно, не кваплячись, не звикши нічого робити абияк, хапкома, все ще порасться біля світлофора, щось там мудрує й мудрує...

Та ось чорношкірий майстер, зробивши своє діло, став неквапом спускатися по залізній драбині, довагом ступаючи зі щабля на щабель, і тепер видно було, що в руці він обережно тримає ту ж таки білу свою, але вже чимось наповнену торбу, схожу на звичайнісіньку наволочку, — вона тепер наповнена мовби повітрям, та чи повітрям?

Щось, однак, сталося, далеко попереду з'явилися ознаки руху... Чаклун поміг, зарадив усім нам, відкрив дорогу, бо ось машини вже й неподалік від нас з місця зрухнулись, почали рушати, і до нас, швидко пробираючись між кузовами, поспішає Заболотний, він чомусь аж сяє блідим своїм довгообразим обличчям, він — сміється!

— Що з тобою? — полегшено спитала дружина, коли Заболотний вскочив до машини, і ми рушили. — Що тебе так розвеселило?

— Знаєте, хто нас тримав? Нізащо не догадаєтесь!

— Хто?

— Бджоли!

— Не розігруйте, — засміялась Тамара.

— Цілком серйозно. Рій бджіл сів на світлофор, перекрив усі драйви, усі магістралі! — збуджено розповідає Заболотний. — Ні зеленого, ні червоного, ані якого вам не даю! Стійте на місці, гей, усі містери-твістери, і ви теж, любі місці Заболотна! Дух переведіть, на небо подивіться, на ясне сонечко! Про істотне подумайте, про сутне! — З нього аж бурхало збудження, енергія, радість хлоп'яча. — Треба ж таке утнути! Ні, вони таки створіння унікальні!

— Точно, вони звідкись, із антисвіту, ми ще їх просто не знаємо, — підтримала Тамара його захват.

Соня тим часом зірко тримала в полі зору переповнену рухом дорогу, всі ми розуміли, що дорожити зараз маємо кожною миттю, тож Соня, пам'ятаючи про це, економлячи кожную часину, вміло маневрувала в потоці машин, і Заболотний, радий за неї, ще охочіше розповідав, яка там, біля світлофора, буча була зчинилась, як спершу не знали, що діяти, навіть поліція розгубилась — ніколи ж не траплялось

такого, випадок, мабуть, в історії першій: бджола перекрила весь рух! Пожежники спочатку намірялися пустити в діло шланги, змити той рій водою, але одразу й з'ясувалося — ні, не мають такого права! Бо той рій — чиясь власність, отже, бджола, згідно із законом, створіння недоторкане. Та ще й страх бере: може, бразильські, оті агресивні?

— О, тих тільки роздражни! Вони за себе постоять! — сміялась Тамара. — Комедія, та й годі!..

— Довелось викликати — кого б ви думали? Нашого друга Френка! Оце ми й чекали, доки він з'явився та бджоляк у торбу оббирав із світлофора... Всіх полісменів здивував, що бере бджіл голими руками і жодна його не жалить.

— Може, це той легендарний рій, що він його через океан перегнав? — жартома запитала Тамара, а Ліда, ледь ніяковіючи, поправила матір:

— Не через океан, мамо, а через континент...

— Яка різниця, — відмахнулась Тамара, — міг би й через океан теж!..

Всі ми весело збуджені, їдемо з жартами, що їх викликав цей дивовижний рій бджіл, котрий, заволодівши світлофором, зумів перекрити такої сили рух.

— Ось так, Лідусю, — звертається Заболотний до юної своєї проводжальниці. — Дякуймо бджолятам, що, не впадши во гнів, послухались Френка й відкрили нам світлофор... Хто стане тепер заперечувати, що вони мудрі створіння, що перед нами ще одно диво природи, «диво з крильцями»!

— Кириле Петровичу, чому вони сіли саме на світлофор, як ви гадаєте? — запитало дівча.

— Важко сказати, — зморщив лоба Заболотний. — Може, світлофор вони за вулик прийняли... та ще вулик нової дивовижної конструкції, і вони вирішили, що тут буде їхній дім?

— А може, він здався їм квіткою? — фантазувала Ліда. — Бо ж різнокольниковий, цвіте, грає серед площі барвистими пелюстками світла...

— І таке може бути, хто знає...

Думай, хто як хоче, але випадок справді винятковий. Надовго запам'ятається Ліді цей епізод. Десь і згодом, хоч де опиниться, та, коли виникатимуть затори, пробки на дорогах, погляд її щоразу шукатиме бджіл на світлофорах: чи не бджолосім'я обліпила його, чи не рій завис там цілою гірляндюю, чи не його втручання слухняно скорився нескінченний цей рух?

— Так чи інак, а щось таки в цьому є, — каже Тамара. — Чому не припустити, що це всім нам від чогось засторога? Як знати, може, якраз бджола обрана природою для такої

ролі... Може, якраз їй даровано здатність краще за інших живих створінь проникати у саму суть, у смисл життя, у вічність, як проникає вона в красу роскою налітої квітки...

— Здорово ж, Тамаро, розгулялась ваша уява, — усмінувся Заболотний, а Соня додала:

— Вважатимем, що бджоли, як і дощик, коли він пилку прикропить, добра прикмета перед дорогою...

Їдемо, аж дорожня пригода все ніяк не забувається, вона й веселить, і чомусь бентежить думку. Що ж все-таки було? Той світлофор, обліплений кетягом бджіл, він, безперечно, сприймався багатьма водіяма як знак чогось, мов якийсь химерний ієрогліф, що несподівано виник на розхресті доріг перед людьми, що вічно жадають швидкостей, що до онманістості заклопотані, поглинуті суєтою суєт... Знак, символ? Але як його розшифрувати? Пересторога швидкостям, смогам, димам, пануванню заліза і чаду? Чи найперше нагадування нам самити про цінності, яких ще не поцінували і які можемо втратити легковажно, безповоротно?

До самого аеропорту вистачило нам цих бджіл. Десь там Френк їх прилаштує, і завтра вони вже полетять шукати квітця, життєдайні нектари, не знаючи ні втоми, ні страху, погудуть у простори, у свій бджолиний всесвіт. Та ось уже й ми наближаємось до мети: літаки виблискують по аеродромному полю, і океан з'явився широко, безміром світла висяйнув перед нами.

До літака ми ледве встигли. Рев турбін, блиск та гуркіт сучасного аеродрому, зльоти й приземлення крилатих гігантів — постань тут раптом із небуття якийсь індіанець в орлиному пір'ї на голові, безстрашний абориген тутешніх місць, він, певне, при одному погляді на це стовпотворіння збожеволів би від стресу, втратив би присутність духу, а Кирик наш тут як риба в воді: швидко зробив те й те з необхідних формальностей і, на бігу прощаючись, поспішає до літака, бо звідти вже кваплять, кваплять... Пасажири на місцях, Заболотний збігає по трапу останній, опинившись нагорі, озирнувся ще раз, усмішкою зблиснув до нас. На мить поруч стюардеси затримався, стоїть високий, легкий із своїм плащем та кейзом, голова, як завжди, відкрита, океанський вітер чи вітер турбін розвіває, куйовдить його сріблястий чуб, і ми, дивлячись на нього, відчуваємо, що то вже людина польоту, людина небес. Ще він встиг звідти, згори, щось весело гукнути до нас, але що? Усмішку видно, а слів не розібрати за вітром та гуркотом.

Трап відкотили, літак, важко похитуючись, вирушає на злітну смугу.

— Що він гукнув? — перепитуємо одне одного.

Ніхто не розчув, навіть Ліда, хоча у неї й музикальний слух, теж тільки плечима знизує. Справді — що?

Лайнер блищить далеко на злітній смузі. Там сліпучо. Все переповнено світлом неба та океану. Не встигли ми ще й хвилювання потамувати, як той сріблястий, облитий сонцем гігант уже був у повітрі: взявши розгін із бетонної смуги, з ревінням промчавшись над Френковим дахом, пішов на океан, швидко набираючи висоту, доки й розтанув у сйивах блакиті...

Розшуки нічого не дали. Чи над Бермудами, чи над відкритим океаном, від якого-небудь «тік-так», чи зовсім випадково, може, десь над пустелями, найжаркішими на планеті, збезвістився він, а де саме, так це й зостанеться вічною таємницею.

Минають літа, «стікають, наче вода у ярочку», а Соня-Софійка все жде та жде. Як той, що на трасі нічній вірив, нібито рано чи пізно, а зустріне десь свою Кет, так і вона, Заболотна, стоячи з Лідою в ріднім степу серед колосся, повитого березкою та горошком польовим, все виглядає свого вічного мандрівника. Дивиться на далекі, наліті сйивом хмари-оболоки, що, час від часу з'являючись, біліють по обрїях, і наче вловлює деколи в них, в тих сяючих «дїдах» степових, і його образ, веселий, усміхнений, що з висоти небес наче щось каже їй, але за вітром — нічого не чути.

1976-1980

НОВЕЛИ ТА ОПОВІДАННЯ

МОДРИ КАМЕНЬ

I

Бачу, як ти виходиш з своєї гірської оселі й дивишся вниз.

— Терезо! — гукає тебе мати, а ти стоїш не озиваючись.

— Терезо!

А ти посміхаєшся комусь.

Вітер гуляє в Рудних горах. Дзвенить суха весна, гуде зелений дуб на згір'ях, і облизане каміння сміється до сонця.

— Терезо! Кого ти виглядаєш?

А ти здіймаєш руки, мов хочеш злетіти.

— Мамцю м'оя! Пан бог видить, кого я виглядаю!

Високе небо над тобою гуде од вітру, мов блакитний дзвін.

II

Куди ти задивилась? У що заслужалась?

Було зимно і чужо, коли я постукав у твоє лісове вікно. Чув, що в хаті не сплять, але ніхто мені не відповідав. Там радилась. З-за причілка було снігом і засипало мені очі. Білий вітер стугонів у порожнечі гір.

Я постукав ще раз. Обережно, так, наче й справді цей стук могли почути там, далеко внизу.

— Просім, хто ви?

Що мені казати? Хто ми?

— Свої,— кажу і не чую власного голосу. Третю добу замість води ми їли сніг.— Свої,— хриплю я щосили.

Тоді в хаті задзвеніло, мовби сонячний промінь зламався об шибку.

— Мамо, то руські!

Боязко й недовірно відчинилися двері. Я зайшов до кімнати, тримаючи автомат наготові. Натиснув ліхтарик, і в смузі електричного с'яйва завмерла біля столу злякана мати,

а ти біля високого ліжка застигла в подиві, закриваючи груди розпущеними косами.

Я загасив ліхтарика і сказав завісити вікна.

Мати світила лампу, а сірник дрижав у її руці. Ти стояла на стільці боса, закриваючи вікна.

Я стидався дивитись на твої білі стрункі ноги, але, одвівши погляд, все одно бачив їх весь час.

Скочивши з стільця, ти стала навпроти мене. Тільки тепер я помітив, який подертий на мені був халат. Ти теж була в білій сукні, і на рукаві чорніла пов'язка.

— Так оце такі... руські?

— А якими ви уявляли?

— ...Такими...

Ти простягла мені свою білу руку. А мої були мокрі, червоні, незграбні, в брудних бинтах. Бинти нам правили й за рукавиці, котрі ми розгубили, митарствуючи в проклятих скелях.

— Хто у вас буває?

— Днесь нікого, пане вояку,— озвалася мати.

Вона стояла біля кахельного каміна і дивилась на мене сумно.

— А по кому ви носите траур?

— По нашому Францішеку,— каже мати.

— По Чесько-Словенській республіці,— кажеш ти.

Виходжу надвір, минаю кошару, в якій глухо гуркотять вівці, і тихо свищу. Від скирти с'яна відділяється Ілля, білий, мов привид. Замерз, лається і питає:

— Що там?

— Можна.

— Брати й баян?

— Давай.

Знову заходимо до кімнати. Побачивши плитку, Ілля всміхається, ставить біля дверей свій «баян», обтрушується, здивовано вслухаючись у співучу словацьку мову.

— Так ми ж дома! — вигукує він вражений.— Я все розумію!

— Ми також вас розуміємо. Ми словаки.

— Нарешті кінчилось оте «нем тудом»*,— каже Ілля.—

Мати вказує на нашу скриню біля порога.

— Що то маєте з собою?

— Ти догадуєшся:

— Радіо.

* Не розумію (мадярськ.).

— Радіо! — сплескує мати руками. — Просім пана — не треба, не треба його в господі! Ви будьте, а його не треба. Від нього нам усе зле. Воно забрало нашого Францішека.

Йї син Францішек завжди сидів над своїм радіо до глухої ночі. Слухав і Прагу, й Москву. Необережний, хвалився всім на роботі, що він чув. А прийшли собаки-тисовці, побили радіо та умкнули й Францішека. В минулий четверток розстріляли його на кар'єрах. Штандартенфюрер каже: партизан. Для них що словак, то й партизан. Скажіть, на ласку, який з її мужа партизан? Лісник собі, та й годі! А також взяли з дому та погнали германам рити шанці. Просім пана, не треба нової біди.

— Мамаша, — втішає Ілля, — воно німе.

— Не треба, панове вояки!

Ілля бере рацію й волочить її з хати.

Тепла хвиля дихає на мене від каміна, варить, як спирт. Чую, як з дрожем виходить з мене той холод, що ми його набралися в горах. З обережності ми за три доби ні разу не розвели вогню. Ми то плазували в камінні, високо над шосе, то забиралися на самий кряж, звідки видно було ще далі — в тилу — всі батареї противника. Викликаючи час від часу «Симфонію», передавали їй, що треба. З обачності часто змінювали стоянки. Це нас катувало. Перекочовуючи в ущелинах між горами, особливо вночі, ми щоразу зривалися у якісь прірви. Якби було менше пороздірвали руки, позбивали коліна, подерли халати і, — що найприкріше, — пошкодили рацію.

— Ось до чого доводять ці сальто-мортале, — сумно констатував Ілля, остаточно переконавшись, що рація не заговорить. Але головне завдання все ж було виконане, і цієї ночі ми вирішили перебраться до своїх.

Ти налила в таз теплої води. Я розмотував свої руки, але заклакці пальці ніяк мене не слухались.

— Давайте я!..

Пальці твої були вправні й повні ніжного тепла. Зовсім не боліло, як ти віддирала закривавлений бинт. Віддерши його, кинула десь у куток, а мої руки, попарені і якісь легші, зав'язала своєю марлею, сухою та м'якою.

— Просім, панове з Руська, до нашого словенського столу, — каже мати. — Гаряча кава.

Ти подавала.

— Просім ще одну квартиру, — казала ти, коли я випив. — Ми ж вас так довго чекали... товаришу!

І пильно дивилася в вічі, і я виразно чув, як ти входила до мого серця.

Куримо — спимо — хилимось.

Штдесят годин ми не змикали очей.

— Спить, я стану на варті, — кажеш ти.

Ми сміємось і встаємо з канапи.

— Кам? * — дивишся ти благально.

— Не маємо часу, Терезо.

Мати, бліда й згорьована, щось шепоче, як черниця. «Моліться», — думаю я.

— Мамаша, — каже Ілля, — ми ще прийдемо!.. З «катюшами» та гарматами. Я поставлю вам новий приймач, і ви будете слухати весь світ!

— Дай-то бог! — шепоче вона. — Террі, проведи панів вояків.

Ми виходимо в сліпу вітряницю, залишаючи за собою в кімнаті і світло, і тепло, і людську ласку.

Далеко вниз, як у підземеллі, гримить, не вгаває фронт. Туманні каламутні заграви жовтіють за Модри Каменем.

Модри Камень — це по карті. «Мудрий Камень» називають містечко бійці, бо довго не можемо його взяти. Праворуч і ліворуч нього стоять висоти, як бастіони.

Ти йдеш попереду, закутана шаллю, легко перестрибуючи з брили на брилу. Над шосе зупиняємось, мов над білою прірвою. Внизу, по дорозі, чорніють німецькі машини, і шофери стрибають довкола вогню, розмахуючи руками.

Білі завії снігу вихряться при світлі багаття. Ти розповідаєш, як краще добратись до млинів, і скинувши рукавичку, подаєш руку на прощання.

— Як ви ся іменуєте?

Тонка рука, вся зіткана з чутливих живчиків, дрібно тремтить і гріє всього мене. Коли я глянув у цей момент на гори, на обшпугований вітром камінь, він уже був мені не такий чужий, як досі.

— Ми ще зустрінемось, Терезо. Ми не можемо не зустрітись!

Ти стояла задумавшись.

— Маю гадку, що це сама доля звела нас тутко.

— Ти будеш чекати?

— Хай пан бог видить, що буду.

Я вернувся.

Уже Модри Камень був наш, і шосе наше, і наші гори. Ще здалека я побачив, що на вашому подвір'ї нема нічого.

* Куди? (Словацьк.).

Чорніло згарище, і голий димар підіймався над ним, як сурма великого горя.

Підійшовши ближче, я побачив матір. Зігнувшись над попелищем, вона порпалася в ньому паличкою, витягуючи й перетрушуючи якийсь недотлілий мотлох. Зосереджено оглянувши його, тут же кидала і знову порпалася, і видно було, що думає вона не про нього, що ті огарки їй зовсім не потрібні, а вибирає та перетрушує їх лише для того, щоб бути чимось заклопотаною.

— Добридень вам,— сказав я.

— Добридень,— відповіла вона і знову зігнулась над своєю роботою. Вона мене не впізнала.

А коли я їй нагадав, хто я, мати видивилась на мене, і її зібгані безкровні губи засіпались. Вона похитнулася, схопившись рукою за кахельний камін, який тільки й зберігся від цілої хати. Виплакавшись, розповіла:

«Вони прийшли наступного дня вранці шукати мого мужа.

— Він утік від робіт,— кричали поліціянти,— і був уночі тут!

— Не був він тут,— відповіла Тереза.

— То зла неправда,— кричали ті.— Ми виділи ноги на снігу. Ти сама проводжала його з кимось до гостинця, бо лишила там і свої дрібні сліди! — Та й почали все перекидати і на горіщі, і в хижі, і в кімнатах, потроцюли посуд і знайшли той закривавлений бинт.

— Чия це кров? — прискіпались вони.

— То моя, пане поліцаю,— сказала Тереза.— Я була втяла собі руку.

— Кажі дурням! — залемтували вони.— Свіжа кров! Тут були партизани!

Як почув це слово старший шваб, що був з ними, то одразу сказав:

— Ходи з нами! — І повели Терезу на Мікулов.

Я ледве встигала за ними на гору. А вона йде перед них і не плаче, та тільки раз по раз оглядається.

— Вертайтесь, мамуньо,— каже,— бо вам тяжко іти гори.

А як зіходили на кряж, вона все частіше озиралася назад.

— Чого ти туди пнеш очі? — кричали ті.

— Я хочу надивитись на Модри Камень.

— Маш там каваліра?

— Мам.

І зійшли на самий хребет до шосе, де воно повертає на Мікулов, і вже ось-ось наша сторона щезне з очей. Стала моя Террі біла-біла і пильно дивиться сюди, в наш край. А вони гонять:

— Іди!

— Панове, хай подивлюся ще єдину хвилю. Хай візьму Модри Камень на пам'ятку з собою.

— Ти не на весніцу дивишся,— зауважили вони.— Ти в інше глядиш. Де ще маш каваліра?

Я теж бачу, що вона дивиться в інше.

— Ей! — раптом вжахнувся один, наче вжалений.— Вона глядить на Руське!!!

Та й ударили оба канчуками. А вона руками канчуки відборонає, а сама все глядить-глядить. А вже видно було звідси, як далеко внизу, на виднокрузі, стріляють руські...

Хопили її попід руки і кинули перед себе. Штовхали, та підганяли, та грозили:

— Не оглядайсь!

А вона мовчки втирає кривавицю з обличчя та все-таки оглядається.

— Гей, січи їй! — крикнули ті і погнали бігцем.

А я спіткнулась, бігши за ними, та впала на камінь, та й виділа там уже до ночі...»

V

Померкло, стерлося все. Навіть те, що зветься незабутнім першим коханням. Чому ж ця випадкова зустріч, єдиний погляд, єдина ява у великій драмі війни, чому вона не меркне і, відчуваю, ніколи не померкне?

Ти — як жива. Бо далекі Рудні гори скрізь ідуть за мною, ближчають з кожним днем, щодалі ширше розгортаються у своїй трагічній чарівності. Бачу вже їх не забиті війни, а зелені, пишні, зігріті весняним сонцем, коли полощуть до-вашому зветься — небовий ключ.

Ти виходиш на дерев'яний різьблений гапок у білій легкій сукні з чорною пов'язкою на рукаві і дивишся вниз, на Модри Камень, де колись пролягала наша оборона. Тепер скрізь уже поросла буйна трава. Вже через колишню нейтральну зону ідуть по асфальту словаки спокійними ногами. Ідуть і дивляться, як підводиться з землі, пнеться до сонця, росте виноград, потоптаний, розстріляний тоді.

В такі години ми часто зустрічаємося з тобою і, сівши на теплому камені, розмовляємо.

Тереза. Де ви так довго були?

Я. Уже все закінчилось. Тепер я вже не піду від тебе.

Тереза. Ніколи?

Я. Ніколи.

Тереза. Як це гарно, що ми будемо завжди разом! Я так довго чекала вас після тої зимової ночі: мені здається, що не менше, як тисячу літ!

Я. А мені здається, що я стільки ж ішов до тебе після тої ночі.

Тереза. Нарешті ми знову зустрілись! Дайте мені вашу руку. Ви відчуваєте, як та тисяча літ перемістилась перед нас? Тепер вона попереду, правда ж? Наша тисяча! Доки зеленітимуть ці гори і світить сонце, ми будемо жити. Я задихаюсь від такого багатства!

Я. Нікуди тепер ми не будемо спішити, як тоді взимку. Тоді ми майже ні про що не встигли поговорити. Лютий вітер, шугаючи в скелях, заважав нам.

Тереза. Зараз ми маємо час! Зараз я доскажу вам усе недосказане тоді. Слухайте ж! Чуєте, як лущать зелені спини гір, грючесь на сонці? А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін!.. Слухайте ж!

1946

ВЕСНА ЗА МОРАВОЮ

Старшина батареї «сорокап'яток» Яша Гуменний, повернувшись вранці з переднього краю, наказав своєму кашоварові Кацо оббігти бункери і, зібравши мадярів, негайно вести до нього. Кацо, з автоматом поверх замащеного халата, козирнув на цей раз з особливою ретельністю. Очевидно, він бажав цим підкреслити, що й без пояснень розуміє всю складність становища.

На подвір'ї було пусто. Іздові, зваливши вночі ящики з снарядами посеред двору, поїхали в артпостачання за новим вантажем і досі ще не повернулись. Зоставшись сам, старшина деякий час стояв задумавшись над штабелем ящиків, потім втомлено присів на один з них і, роззувшись, став виливати з чобота рідку грязюку. Від неї тхнуло баговинням лісової боліт. Весь шлях, щойно проміряний старшиною від вогневої сходи, зараз ніби ввібгався в його чоботи вкупі з оцим болотним запахом.

Батарея Гуменного переправлялася цієї ночі разом з батальйоном піхоти, якому вона була придана.

За Моравою одразу починались ліси та болота, і противник, не зупиняючись, залишив їх, зачепившись лише по той бік дамби, кілометрів за сім від берега. Там був населений пункт, на околиці якого височіла цукроварня, укріплена віднизу до самого даху кулеметами. Цілу ніч наша піхота, плутаючись у лісових хащах, бовтаючись у крижаній воді, продиравалась вперед, ішла по п'ятах ворога. Місцями вода сягала пахові, і бійці брели мовчки, піднявши зброю над головами. Лише най-

менші на зріст іноді пошепки кричали, що тонуть, і тоді їм на поміч спішили вищі, правофлангові. Зрештою, на світанку виїшли до дамби і окопалися понад нею.

Артилеристи-сорокап'ятники, супроводжуючи піхоту, вимордувались протягом ночі до краю,— вони власноруч тягли в темряві свої гармати, раз у раз майже на руках виносячи їх. Коней, переправлених звечора, довелося залишити, бо, пройшовши кількасот метрів, вони зав'язли в багні, вибилися з сил і не могли далі зробити ні кроку. Похмуро зустрічали бійців заморавські ліси!

Крім легких «сорокап'яток», ніяка інша артилерія не переправлялась на цій глухій ділянці фронту з важкопроходимим протилежним берегом. Кілометрів за десять ліворуч будувався міст, і важка артилерія подалась туди, як і весь полковий транспорт.

Тому зараз у цьому селі, крім обозу Гуменного та батальйонних кухонь, не було нікого. Гуменний теж цілу ніч брѳохався з батареєю до самої дамби, щоб знати, де була вогнева. Туди він мусив тепер доставити боєприпаси. Доставити... Попробуй їх доставити, коли трапилось так, що всі люди в роз'їзді і він сидить посеред двору сам-самісінький на своїх снарядах...

Виливши з чобіт грязюку, старшина видер сухі портянки і знову обувся. Над приморавськими лісами підіймалося сонце, велике, ласкаве. Гуменний, забрѳоханий по пояс, парував і спати хотів нестерпно. Борючись із сном, що налягав усе дужче, Яша, наче крізь сновиддя, бачив, як у воротах з'явився Кацо, енергійно й широко ступаючи, за ним підтюпцем поспішав гурт мадярів у чорних фетрових капелюхах з порожніми мішками в руках.

Гуменний підвівся їм назустріч, нетерпляче вислуховуючи кухарів рапорт. Потім, звертаючись до іноземців, запитав, хто з них розуміє без товмача. З гурту вихопився наперед жвавий, поморщений, спечений сонцем дідок.

— Я був руський плен,— заговорив він.— Тамбовська губернія, Скатеринославська губернія...

При цьому дідок спогорда поглянув на своїх односельчан. Він явно зараз пишався тим, що був колись у російському полоні.

— Земляк, виходить,— зауважив старшина.

— Земляк, пане офіцер...

Мадяр називав старшину офіцером, мабуть, на тій підставі, що з-під кашкета в Яші вибивалося пишнє руське насмо-

дуба, а рядові, як відомо, мусять бути острижені.

За річкою, в районі дамби, вдарила батарея; вдарила якось по-весняному лунко, голосно і зовсім не страшно.

Проте Гуменний здригнувся на цей звук.

За першим залпом пролунав другий, і батарея змовкла. Гуменний знав, що тепер там залишилось тридцять вісім снарядів. Мало!

Старшина коротко пояснив через дідка мадярам, чого він хоче. Він просить, щоб вони допомогли нести снаряди його канонірам на фронт.

Мадяри деякий час стояли мовчки. У своїх блискучих чоботях і вузеньких штанях з круглими, як труби, холопами, вони нагадували табунець цибатих, тонконогих журавлів. Покашлявали, переминалися з ноги на ногу і мовчали.

Знову вдарила далеко батарея. Гуменний мить стояв не порушений, наставивши вухо за Мораву. Мадяри теж усі прислухались.

— Шваби... — нарешті сказав дідок-«катеринославець» і погрозив кулаком за річку. — Герман, стерво, вшістко забрав!

Мадяри дружно загули, засвідчуючи, що це дійсно так. Однак на пропозицію старшини ніхто з них не відповів ні згодою, ні незгодою. Вагаючись, вони перезиралися поміж себе, а Гуменний, дивлячись на їхню нерішучість, ледве стримував у собі закипаюче роздратування.

— Так ви не згодні допомогти моїм канонірам?

Тоді наперед виступив ставний маляр років на тридцять з білою шиєю і красивою чорною бородою, що стовбурчилась уперед якось задерикувато й гоноровито. Кацо шепнув старшині, що це їхній учитель, «пан професор», як називають його селяни. В його квартирі всі стіни заставлені книгами. Мадяри дивились на вчителя з неприхованою пошаною, і, видно, всі чекали, що він скаже.

Учитель похмуро глянув на річку, потім обернувся до своїх односельчан і сказав їм коротку, в суворому тоні промову, з якої Гуменний розібрав тільки два слова — демократія та цивілізація.

«Тільки й чуєш від них про це, — сердито подумав старшина про вчителя. — Менше б слів, а більше діла...»

І саме в цей момент учитель обернувся до нього і величними жестом розгорнув, наставив розкритий мішок:

— Клади!

Гуменний відкрив ящик і наклав учителеві снарядів. Другий підступив дідок-«катеринославець» і, підморгнувши старшині, теж наставив свій «сак».

— Гоп, мої гречаники, — примовляв він до кожного снаряда словами давно завченої пісні. — Гоп-гоп-гоп!.

Наклавши всім, Гуменний наклав і собі повний ранець і скомандував:

— Марш!

Переправлялись по троє маленьким човником. Гуменний сів перший і взяв весло. Яка це радість взятися вперше весною за весло, коли ріка перегортається в сонці, повногруда і свіжа, сповнена сил і здоров'я! Могутня ріка зносила малого човна, хотіла нести його за течією вниз, у далеку тишу берегів, у м'яку оживаючу весну, до самого Дунаю. А Гуменний гріб напереріз, беззвучно розколуючи веслом тонку блакить весняного неба.

Переправившись, він лишився чекати на березі, а назад човна погнав один з мадярів. Мадяр, видно, був теж вправний рибалка, орудував веслом артистично, і старшина, стежачи за ним, сповнювався до гребця повагою, яку завжди викликали в ньому люди-трудівники.

Морава ласкаво плескалася в береги. Дерев дрімали на сонці. Втомлений за ніч, Гуменний присів на трухлявий вологий корч, дивлячись на той бік, де Кацо керував посадкою. На високому березі з обшитою каменем набережною стояло село, красиве, не зруйноване, мирне. Білі будиночки сміялись до весняного сонця, старшина згадував землянки на батьківщині, викопані на згарищах. Цілі села там перейшли жити під землю. «Набудуємо і в нас таких будиночків, — думав він. — Не без кінця ж буде тягтися війна. Закінчимо, повернемось додому... Візьмемо в руки сокири, рубанки. Запахнуть свіжі стружки...»

В човні, що наближався до берега, сидів «пан професор», ашушлившись, і його борода на цей раз була вже не така задерикувата. Вона ніби поменшала.

Коли переправились усі, Гуменний ще раз перерахував носіїв, і вони рушили в ліс вузькою просікою.

Влітку, може, дехто з них їздив тут волами по сіно, а зараз просіка, як і весь ліс, була затоплена весняною сніговою водою.

Снігова вода ще пахла гострою свіжістю, як перші проліски. Дерев стояли голі, але вже відчувалося, що їм хочеться зазеленіти. Було тихо, а сонце мирно лежало на водяних галявинах.

Передова мовчала.

Старшина ішов зі своїм ранцем попереду, розгортаючи ногами в'юнливу воду, що сягала вище колін. За ним, як журав-линий ключ, розтягнулися мадяри. Гнучись під своєю носею, вони зрідка перекидалися невеселими словами.

Учитель уже забрюхався по вуха, важко дихав, плутаючись по підводних корчмаках.

— Дьорше! * — погукував старшина, коли хто починав відставати. Він ішов попереду легкою оленячою ходою, і було йому й на серці легко та свіжо, бо весняна купіль розігнала втому, бо до того ж батарея мовчала, — значить, там усе було

* Швидше! (Мадярьськ.)

в порядку, а весна навколо бродила в лісі понад озерами, невидима, але відчутна фізично, і бадьорила дух.

Коли траплялась незатоплена місцина, Гуменний давав кілька хвилин перепочинку. Сідали на протряхлій землі, що здавалось, грала-бродила під ними в глибинах, мов запушена дріжджами та хмелем. Старшина частував малярів тютюном, і вони мовчки пожадливо курили, думаючи кожен своє. «Пан професор» уже не мав бажання виголошувати промов. Сидів на пеньку, важко віддихуючись молодим черевцем, якого раніше не було навіть помітно. І обличчя його набрало понурого виразу. Лише дідок, що побував у Катеринославській губернії тоді, коли Гуменного ще й на світі не було, не впадав у розпач. З втішним фіглярством він розповідав Гуменному, які там, у далекій губернії, були хороші дівчата, які молодці. Одва з них — якась Маруся-Марічка — ще й досі сиділа в серці діда, колишнього цесарського вояка.

— Тепер вона вже бабуся, — зауважив старшина. Але маляр не хотів цього чути. Маруся-Марічка залишалась для нього вічно молодю.

Чим ближче було до передової, тим погляди носіїв хмурили, а старшина, навпаки, веселішав. Коли стало чути віддалене татакання кулеметів, носії, як зацьковані, почали озиратися в різні боки. Гуменного тільки розважала ця безпідставна передчасна тривога, і він погукував ще енергійніше:

— Дьорше!

Зненацька вдарила ворожа батарея.

Високо над лісом у прозорості весняної атмосфери просвітив невидимий снаряд і гримнув, вибухаючи десь далеко в деревах.

Носії одразу зупинились, заметались нажаханими поглядами і нарешті звернули ті погляди на старшину, ніби він, цей бешкетно рішучий юнак, якому вони звірили свою долю, мідати їм порятунок.

— Далеко! — засміявся Гуменний. — Марш!

— Давай-давай, — сумно пожартував якийсь вусатий гуморист, цибачучи у своїх вузьких штанах.

І раптом у районі дамби знялася шалена стрілянина. Забахкали гвинтівки, зацокотіли автомати, зачаккали міномети. Гуменний одразу став серйозний і напружений. Чув, як тонко зітхнула його батарея. Рахував її постріли, легко відрізняючи їх від пострілів фашистських гармат. Здається, голос своєї батареї він упізнав би серед тисяч подібних.

Забриніло, вібруючи, повітря. Вибухи застугоніли зовсім близько, вода піднялась фонтанами, весь ліс затріщав.

— Лягай! — скомандував Гуменний малярам.

Але його ніхто вже не чув. Засліплені жахом, з перекошеними обличчями, маляри обернулись назад і кинулись навтьок.

Бігли мовчки, випереджаючи один одного, перечепаючись, падаючи, метаючись від кожного вибуху то в один, то в другий бік. Гуменний погнався за ними.

— Сій! Сій! Зупинись! — гукав він, але ніхто не зупинявся. — Лягай!

Ніхто не лягав. Старшина бачив, що противник уже переносить вогонь далі до річки, і маляри, тікаючи, потраплять саме під нього. Але як їм це пояснити? Як їм розтлумачити, що вони біжать на власну загибель, що єдиний порятунок для них цієї миті — кинутись кидком саме вперед, до передової, або принаймні залагти на місці? Наздогнавши «пана професора», що хекав позаду всіх, Гуменний з розгону вхопив його за загривок, збив з ніг.

— Лежи!

Наздогнав другого, третього і теж силоміць змусив залагти просто в баюрах. Шквал вогню вже шаленів на шляху їхнього відступу, і решта носіїв метнулась назад. Лайкою і погрозами Гуменний поклав їх на землю і наказав чекати команди. Маляри лежали, хто де, витикаючись головами з води. Вираз безпомічності і відчаю проступав на їхніх обличчях. Видно, вони вже кляли ту мить, коли зголосились іти до передової з цими снарядами для радянських канонірів. Гуменний з задоволенням відзначив, що боєприпасів ніхто не кинув. Можливо, що в паніці люди просто забули про них і руки їхні вже самі собою прикипіли до мішків, не випускаючи їх.

Гуменний лежав, гостро вслухаючись, як клекоче передова. І ще не встиг розійтись газ від вибухів, як він встав і скомандував їм. Носії слухняно рушили за ним. Тепер до свідомості іноземців уже, здається, дійшло те, що своїм порятунком вони завдячують цьому юнакові. Вони бачили, який смерч вогню загуляв саме там, куди вони тікали всім табуном. І коли б старшина не зупинив їх і не вклав силоміць на місці, то, напевне, зараз вони не дорахувались би з-поміж себе багатьох. Тому тепер вони дивились на радянського вояка з щирим подивом і довірою. Коли Гуменний прискорив ходу, вони теж прискорили ходу, наче боялись відстати від нього і загинути.

Тепер вони всі стежили за його рукою, як оркестр за паличкою диригента. За його сигналами зводились, лягали і знову зводились.

— Він, цей юнак, більше цивілізований, ніж ми, — несподівано заявив «пан професор» сусідові, витираючи з обличчя нас уже, певно, розпматувало б, якби не його погрози.

Новий артналіт знову поклав їх. Гуменний рахував глухі постріли ворожої батареї і по цьому знав, скільки має бути вибухів. Але, мабуть, на цей раз не все він почув у суцільному

гуркоті. Бо тільки schoпився з багна і розкрив рота, щоб дати команду рушати, як несподіваний бурун полум'я і грому за-топив перед ним увесь світ. Його ніби вдарило якоюсь каменюкою в груди і повалило горілиць. Коли дим розплився, він побачив над собою синю яснину недосяжного неба і обсмалене, розщеплене верхів'я дерева. Воно ще димилось. «А мене, мабуть, гілкою повалило», — спокійно подумав Гуменний, пробуючи встати. І в цю мить відчув, як щось тепле й неволюче розпливається в нього на грудях. Глянув на фуфайку, побачив вискублену вату і обмацав дірочку. Вона була невелика.

«Дрібний осколок», — подумав старшина, заспокоюючись. На спині не вийшов, бо під ранцем не чути було крові.

В цей момент крізь гарячу пальбу стрільців і кулеметні черги Гуменний знову почув залп батареї. «Рідна, невтомна!» Він відразу став на ноги. Скільки в них ще залишається снарядів? Старшина уже збився з ліку.

В грудях шпигало за кожним подихом. Старшина оглянувся на людей, яких він вів, намагаючись відгадати по виразу їхніх облич, чи бачили вони, що його поранило. А обличчя ті були перепуджені й замкнуті, як і раніше. Видно, вони нічого не помітили, і це чомусь заспокоїло старшину.

— Марші! — скомандував він, рушаючи.

Якимось дитячим первісним жестом послав руку в пазуху, намацав гарячу пульсуючу ранку і міцно затиснув її, щоб не сходила кров'ю. Йому здавалося, що вдихнуте повітря за кожним разом видихається прямо на грудях крізь пальці.

Перев'язувати було нічим і ніколи. Та й хто зробив би це тут? Він не хотів, щоб іноземці бачили його рану. «Що, якби мене вбило?» — раптом подумав Гуменний, і жах охопив його. Адже всі вони, напевне, кинули б снаряди і повернулися назад. Бо ж тільки він знає шлях до переднього краю. А передова гримить і гримить. Він уявляє, як комбат стоїть навколішки перед самим насипом і командує, ніби суворо молиться комусь: «Вогонь! Вогонь!» Він командує, знаючи, що снаряди будуть, і всі обслуги знають, що будуть... «А якби вбило?»

Гуменний оглядається, і йому здається, що носії йдуть швидше. Він не помічає, що, навпаки, це він сам іде повільніше. Ранець дедалі важчає. «Намок, — думає старшина, — снаряди намокли», — і одразу ж сам помічає, що верзеться йому нісенітниця: хіба снаряди можуть намокнути? Йому хочеться пити. Скинув кашкета, зачерпнув на ходу в себе з-під ніг води, сивої, як дим, і випив усю. Надів мокрий кашкет, голові стало гарно, свіжо, а все навколо сивіло й сивіло, як дим.

Навіть чиста голубінь неба стала сивою. Оглянувся. Чорнобородий вчитель іде зовсім близько. Ніби бреде крізь тремтливий густий туман. Чого він спішить? І чого він так дивно ди-

вється на Гуменного? Дивиться не кліпаючи, прямо, і очі в нього великі, круглі, ніби вони вставні.

Ось він, здається, скаже старшині: «Дьорше!» — і зарегоче в вічі.

Гуменний рахує, чи всі йдуть, чи ніхто не шугнув у ліс. Всі йдуть і уважно дивляться на нього. І не так ніби кречуть, і не так полохаються, коли десь падає важка міна в тріскучих деревах. Невже вони бачили, що його поранило? І чекають, воки ослабне. Тоді вони кинуть все, розбіжаться по лісу, повернуться до своїх лігвищ. А вороги захоплять дамбу і перебіють біля змовклих, ще теплих гармат його батарейців, і, розсипавшись по цих лісах-дебрях, потоплять батальйон у Мораві.

«Хоч плазом, а лізтиму, — думає старшина, обмацуючи пістолет. — Тільки б вистачило крові, щоб не знепритомніти».

Він оглядається знову, важко дихаючи. Ідуть всі. Довготель просто наступає Гуменному на п'яти. Він уже не так пріє і крече, ніби йому цей похід не відбирає сили, а, навпаки, поступово додає їх.

Старшина майже не відчуває болю. Йому тільки дедалі важче дихати, і він хапає повітря, ніби позіхає. Ніяк не може напиться так, щоб загасити спрагу. Вода горнеться до самих колін, нахилитись би до неї, проте він уже боїться нахилитись, щоб не впасти... Бреде, змучений, палений спрагою, і хоч навколо вода, і так вона вабить, спокушає, але він відгонить спокусу геть. Не дивиться на неї, а тільки чує, як вона хлюпає внизу.

Він міцно затискував рану, проте кров, гаряча й липка, розтікалася вже попід пахви, по животу, просочувалась попід ременем до холош. Дедалі важче було підіймати ноги. «Може, це вже в холошах повно крові, що вони такі важкі?...» Підводного переплутаного корінччя стало дуже густо, хоча він тут легко, залюбки йшов, повертаючись вдосвіта з передової. Який тоді ліс стояв дзвінкий та веселий, по пояс у воді!

Тихо, сонячно і мляво, а дерева гойдаються від верхів'я до самої води, стрибають, мов на якомусь фантастичному екрані. Чи, може, це тільки їхні відображення ходять, гойдаються в воді, зламаний брижами? Хочеться сісти, зануритись у воду по саму шию — пити і спати, спати і пити.

Все навкруги туманіє, розм'явилось, ніби пригнічене важкою літньою спекою.

А батарея біла вже зовсім близько, десь он за тими деревами. Де вони дістають снаряди? Гуменний уже нарахував більше пострілів, ніж було снарядів на вогневій. Дивна річ. Чи він лічить уже й постріли противника та все складає до купи?

На глибокому зачерпнув рукою води. П'ючи, він бачив, як «пан професор» обернувся і щось сказав мадярам. Гуменний краєм ока стежить за вчителем, за його блискучою голеною потилицею. Знову «демократія», знову «цивілізація». Що він їм натуркує? Чи не намовляє часом кинути геть снаряди та вертати за Мораву?

— Давай! — хрипить старшина, оглядаючись на них з підозрою. — Давай!

Він уже блідий, змучений до краю: видно, втратив багато крові. Мокрі пасма чуба безладно звисають на очі, і він з натугою підіймає руку, щоб відкинути їх.

Батарей б'є і б'є, кличе його, мов жива: швидше, швидше, старшинко, бо мені тяжко.

Ідуть.

А вчитель знову щось говорить за спиною до своїх. Гудуть, гомонять і кивають вусами. Старшина обертається і бачить, як насувається прямо на нього учителя борода, насувається «катеринославський» дідок і той довготелесий здоровило в штанях-трубах. Що вони хочуть робити?

«Катеринославець», розмахуючи своєю череп'яною люлькою, починає до нього мову. Він каже, що «пан професор» пояснив їм усе. Вони знають, чому «товариш старшина» тримає руку в пазусі!.. Адже за ним по воді весь час лишається кров. Вчитель каже, що це для них ганебно, щоб руський юнак ішов з шрапнеллю в грудях, лишаяючи за собою криваву стрічку, а вони б не допомогли йому. Не можуть вони спокійно дивитися, як мучиться він, як оце, може, їхня свобода розцвітається по воді юнаковою кров'ю... Іген! *

Отже, вони заберуть зараз снаряди у «товариша старшини» і нестимуть самі. А він хай вказує дорогу.

Старшина дивиться на носіїв і тримається зусиллям самої волі, щоб не схитнутись на ногах. Його вражає, що обличчя, які напливають зараз на нього, ніби крізь мряковиту млу, — не похмурі і не злі, а якимось по-справжньому, по-людському добрим.

Розстебнули ранець у Гуменного на спині і розібрали снаряди.

Двоє взяли Гуменного попід руки. Знову рушили. Не було на світі нічого, крім водяної дороги, що світилась попереду. Він бачив її між деревами, бачив, задихаючись у гарячій млі.

— Сюди, — говорив час від часу. — Сюди...

Дерева ніби стискували його з обох боків.

Невдовзі показалася дамба.

По дамбі чорніли окопи, сушилися розстелені на сонці сірі шинелі, перекликались бійці, визираючи з окопів то тут, то там.

* Такі (Мадярськ.)

Внизу, під дамбою, стояли батальйонні міномети і «сорокап'ятки». Коли мадяри, ведучи під руки Гуменного, вийшли з-поміж дерев до батареї, хтось із бійців гукнув:

— Гляньте: старшина!.. І цивільні!

Дідок відповів:

— Нем цивіль.

— Санзай! фельдшера! — окликнув свого ординарця командир батареї, відразу зрозумівши, в чім річ. — Фельдшера миттю! — А до мадярів привітався: — Здрастуйте!

Замість привітання вони відповіли різноголосим хором:

— Спасіба!

Без звички вони ще плутали слова подяки та привітання і часом вживали одне замість другого.

— За що вони дякують? — здивовано запитав командир батареї. І, обвівши поглядом своїх бійців, ще раз повторив: — За що «спасіба»?

Знесиленого старшину товариші посадовили на землю, швидко почали роздягати. Він витяг з пазухи руку, судорожно затиснувши в кулак.

Кулак весь обкипів кров'ю.

Командир батареї мовчав, немов одержав відповідь.

1947

ЗА МИТЬ ШАСТЯ

У тропічному місті Ранґуні, де молоді смаглочолі солдати стоять з автоматами на постах у своїй джунгльній зеленавій одежі, в місті золотих пагод-храмів, що підносяться в небо стогами жовтогарячого жнив'яного блиску, в місті, де рано ніч настає і в присмерках палацу, мовби вихопленого з казок Шехерезади, майне раптом обличчя з прекрасним профілем камеї, а на сцені, відданій східним розкошам пластики, співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного інструмента (назва якого так і зосталась тобі невідомо!), — в той жагучий, по-тропічному паркий рангунський вечір з фантастикою музики, краси і мрій піднебесних згадалася чомусь ця давня історія, історія інших широт...

Літо було, перше повоєнне літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях.

Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тпопачать. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, а в звичайну бочку-

водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов. Того своя, того своя, а кого просто невідома, туманна. Насвістує, наспівує бравий водовоз, недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба. Дунайське небо шовками-блватами переливається, літо горить, пашіє, хмелить хлопця.

Яке роздолля навкруги! Під час війни, коли випадало опинитися в горах скелястих уночі, у хвищу, в завірюху, не раз кортіло йому крикнути, гукнути, гогокнути так, щоб луна покотилася по всіх Карпатах. Але тоді не можна було. Тоді люди жили нишком, потайки, покрадьки. Передній край галасу не любить. Зате зараз Діденко, виїхавши за межі табору, має волю гогокати на всю душу:

— Го-го-го-го-о-о!

— Співаєш? — сміючись питає зустрічний водовоз із сусіднього полку.

— А що — погано?

— Ні, не погано. Так і вовк у степу співає.

— Давай удвох!

— Давай!

І вже у дві горлянки:

— Го-го-го-го! Го-го-о-о!

Лунає, розкочується навкруги, аж поки вони й роз'їдуться, а найдальші жінці, випроставшись, весело поглядають на шлях.

Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання.

А хміль сонця нуртує душу, і в голову лізе всяке таке, що чув про любові фронтів, про знайомства в медсанбаті, а то й з місцевими грішницями, — таланить же іншим! А йому — що йому випадало? Гармату тільки й знав у житті, з нею пройшов півсвіту, перемісив багнюки! Понад хмарами з нею був, плацдарми тримав, — за гарматним боєм ніколи й на дівчат було озирнутись. І ось тепер в'їжджає в палаюче літо на своїй водовозці, спраглий, самотній.

Стерня, свіже литво полукіпків, снопи і снопи — все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем.

А один полукіпок ще не вивершений, ще без корони. І щось — як живе полум'я! — яскраво майнуло й зникло за тією золотою спорудою. І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопаству працю, ставлять шапку на полукіпок останнього снопа, — і він так весело, задержувато вгору стирчить!

А жниця вийшла із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата завабливим оком, так

принаймні йому здається. Кофтина палахкотить на ній. Червона як жар. Волосся темніє, вільно спадаючи на плечі. Ноги загорілі блищать. Ось уже глек у неї в руці, і жниця, відкинувшись, нахильці з того глека п'є; і навіть п'ючи, вона, здається, одним оком весело зорить на шлях. Опустивши глек, вона сміливо всміхається до шляху, ніби під'юджує, припрошує тим усміхом табірною водовоза: «Іди, напою й тебе...»

І ще дві чи три молоді жниці з'являються біля її полукіпка і давай жартувати, давай піддражнювати солдата. Регочуть, на мигах щось показують, спокушають натяками...

Але тих він мов і не бачить, поглядом впився в оту одну, що стоїть поміж ними, хоча й не бере участі в їхніх безсоромних викилясах, в ту, що своєю усмішкою покликала його перша.

Насмішниці шаленіють, аж вищать, мелькають пеленами, — що ж ти, мовляв, за герой, що боїшся й позалицятися?

— Тпру!

Кидає віжки, зістрибує, і вже тріщить цупка стерня під чобітьми, жниці шугають хто куди навтьоки, розлітаються зі сміхом, з лукавим переляком, тільки вона одна зостається стояти — незворушно стоїть під своїм тугим золотим снопом.

І хоч це ж вона перша посилала усмішку йому на шлях, і солдат біг сюди теж настроений на веселощі, на пустощі, але зараз сміху не було на її устах, не було жарту в її погляді. Щось інше було. Щось інше світилося з глибини аж присмучених, карим сонцем налятих очей... Ах, ці очі, що в них затаєна безодня жаги й ніжності, ця кофтина червона, блаженка, що вже аж розлазить на смаглому тілі, ці зрошені жнив'яним догом, напіввідкриті, напівголені перса... Ніщо не боялось його, все ніби ждало цієї миті, цієї зустрічі з ним, ніби навіть довгожданим.

Вказала на глечик між снопами, — напийся, мовляв. Діденко подякував, але до глечика не торкнувся.

— Звати як тебе? Марічка? Юлічка?

Віями на мить затулилась від нього:

— Лорі. Ла-ри-са.

Золоту соломинку знічев'я крутила в руках. Діденко обережно взяв у неї ту соломинку, — віддала, не опираючись, лише спаленіла щоками, зашарілася густо. Відчуваючи, як дух йому перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою — велику, грубу. Вона не висмикнула й руки, не відпручувалась, а широко відкритими очима, їх налятою яснотою мовби дякувала, що він з нею такий ласкавий.

— Лариса... Лариса... — стиха повторював він.

А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його.

У чорній хвилі волосся, що розсипалось по плечах, помітив срібну ниточку, і це вразило: що так рано її посріблило? Як горе, які смутки? І сповнився ще гарячішим почуттям до неї, бажанням оберекти, прихистити її.

Були сказані якісь слова, — він сказав їх по-своєму, вона по-своєму, — і хоч це було як мова птахів, і говорилося не для того, щоб зрозуміти, однак й це щасливе лепетання ще більше зближувало їх.

Десь косу лунко kleпав косар, і перепел профуркотів у повітрі, ніби важкий осколок, а біля неї сонцем пахли снопи, і вона йому теж пахла сонцем і снопами. Руку її все життя не хотілось би випустити зі своєї, безодня очей заваблювала, густовишневі губи були так довірливо близько.

Солдат припав до них.

Вона ніби тільки й ждала цього пориву, шпарко охопила хлопця руками і, відхилена на снопи, віддарювала його жаркими поцілунками спрагlostі, вдячності й відваги. Це таки було живе полум'я, що опалило його, обняло, засліпило. Снопи розлазились, розтікались під ними, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця.

Ще не випустив він її з обіймів, як раптом вона шарпнулася, нажахано скрикнула щось йому в засторогу, і солдат, озирнувшись, угледів, як смерть до них наближається у вигляді незнайомого, чорного, в жилетці, з блискучим серпом у руці. Догадався: чоловік! Бо тільки чоловік міг наближатись з почуттям такої несамовитої правоти. Біг просто на Діденка, важко дихаючи, з чорним обличчям, з божевільною каламуттю в очах...

«Смерть!» — промайнуло Діденкові. Ще промайнуло в одну мить те, що сам бачив недавно: боєць лежить на винограднику затоптаний, поглумлений, з перерізаним горлом... Почуваючи за собою зіщулену жіночу постать, артилерист ривком вихопив з кобури свій важкий трофейний пістолет...

Пролунав постріл.

Того ж дня Діденко вже сидів на гауптвахті.

Гауптвахта на узліссі стоїть.

У минулому ліс цей був власністю якогось графа, а тепер його нібито відкупило за скількись тисяч пенго наше командування, щоб улаштувати в цьому лісі табори. Тут ми живемо. В глибині лісу — вже наша солдатська цивілізація: посипані пісочком алеї — лінійки, грибки, червоні кутки, цілі квартали чепурних офіцерських та солдатських землянок. І ясна річ, що для землянки гауптвахти (чи «губвахти», чи просто «губи») тут не місце: її винесено осторонь, геть аж на узлісся. Споруджена нашвидкуруч, вона, однак, міцно сидить у землі, ледь стирчить гребенем, присадкувата, темна, лобата, нагадуючи

суворість давніх своїх пращурів — один із тих сторожових куренів, що їх колись ставили запорожці де-небудь на Базавлуку або на Вовчих Водах. Двері важкі, з дубових неструганих обшопів. Засув на дверях і плomba, наче тут склад з вибухівкою. І ніякого віконечка, лише вузька над дверима щілина-прорізь, на амбразуру схожа, щоб миска з пісною кашею раз у день крізь ту амбразуру пролізла.

Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був певен, що причина всьому — вино. Винних льохів у містечку багато, зараз господарі саме допивають торішнє, звільняють тару під молоде. Трапляється, що й бійці десь пересидять у льоху, в прохолоді, найпекучішу спеку.

— Краще не крути, Діденко: в підвалах перед тим побував? — І скалками примружених очей дрібнозубий допитувач проймає Діденка, вважаючи, видно, що бачить його наскрізь. — Відомо, що вони навмисне споюють наших... Кажі: хміль винуватий?

— Хміль, та не той, що ви думаєте, — відказував солдат.

— А який? Який? Ну?

— Не нукайте, бо не поїдете, — спокійно відповідав Діденко і не бажав більше нічого для його протоколів розповідати. Хоч як той цікався, а цей сидів насупившись, а часом навіть починав мугикати пісеньку про Лизавету з кінофільму.

Перед землянкою гауптвахти плац, тобто витирлувана бура толока, де відбуваються військові наші учби, стоять спортивні пристрої, різні там «кобили» та «козли», через які солдат мусить стрибати; ще далі за толокою, скільки зглянеш, тріпачно зеленіють виноградники — то вже не наша зона.

Доки ми муштруємось на плацу, доки, вприваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюди-туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами. Скільки не тривають заняття, все виглядає з прорізи над дверима білий Діденків чуб. Іноді навіть чуємо його підбадьорливі вигуки:

— Давай, давай, гвардійці!

Чи варто й говорити, що симпатії солдатські цілком на боці ув'язненого. Сашко, це ж наш Сашко, наш славний безстрашний друг артилерист попав на «губу»! Має від нас він передачі, має цигарки і ковток із баклагги, бо що з того, що він під замком, а ти вартуєш його, — хіба ж так просто забути пережигте, адже ж разом було скуштовано і чужих рік, і карпатських турманів, і шланцармів палаючих, де трималися до останнього, розстрілюючи фашистські танки в лоб... Якби воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені. Бо чи таке воно й страшне, що він накурив, — один постріл, а перед тим мільйони, мільярди пострілів було зроблено по людині! Не крав, не грабував, з табору само-

вільно не відлучався, а що тому ревнивцеві, якого десь чорти під руку піднесли... то не в зуби ж було йому дивитись!

Ларисою звати її — це єдине, що знали ми, Діденкові друзі, про його любов. А він, хоч теж тільки один-однісінький раз бачив Ларису, міг розповідати про неї до ранку. Яка то на солода була, стовпившись коло землянки, припавши до амбразури, слухати й слухати крізь ту амбразуру його спрагли, захохані розповіді про неї, про свою Ларисочку. Нам аж дух перетини, палаючі вуста... А очі! Її очі ясноволі, карим сонцем налляті... Тільки чому в них були ще й смуток, згорьованість? І вже спільно витворювалось легенду її життя: за нелюба віддана. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав... Буйними барвами солдатська уява малювала, як безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збуруни-шляхом на водовозці проїжджав... Побачила й з першого погляду: він! Той, що його мені доля послала!

— Оце жінчина! Ось за кого варто в огонь і в воду! — так говорилось про неї коло гауптвахти. Спалахнула, мов полум'я, зневажила всі умовності, безоглядно віддала солдатові свою любов. Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? Хіба не здобула перемогу над своїм рабством сімейним, над плітками, забобонами, хіба не довела, збунтувавшись, що свобода й любов для неї понад усе?!

— Не кожному таке випадає, — казали Діденкові друзі. — Це тобі нагорода за все!

— Орден вічного щастя, — жартував котрийсь, а Сашко усміхався.

Чули раніше хлопці, що любов змінює людину, що в коханій душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг і ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, багатим, багатшим за царів, королів! І це був їхній Сашко Діденко! Наче напоєний чарами, тільки й жив він тепер своїми золотими видіннями, отими снопами, її красою, тільки й ждав, коли вийде з гауптвахти та знов гайне до своєї циганочки (так він свою малярочку називав)...

— Головне, щоб водовозку мені знов повернули, — казав він до вартових. — Одразу ж на галопі до неї! Сідай, моя мила! Сядемо поруч на водовозці і гайда через усе місто: дивіться — це наше весілля, це вже ми з нею муж і жона.

Вартових тривожила його безоглядність.

— Закон цього не дозволяє, — стиха заперечували йому. — Який закон? — дивувався артилерист, наче з місяця звалився.

— Не сміємо брати шлюб з іноземками... Такий закон. — Проти любові закон? Не може бути такого закону! Який дурень вигадав? Побачите, я свого доб'юся...

Зауважимо, до речі, що Сашко Діденко виявився в цьому провидцем: відмінено було цей закон. Але сталося це далеко пізніше.

Поки що ж, неголений, без ременя, походжає у своєму курені невгамовний Ларисин коханець, а розводящий на зміну одним вартовим приводить інших, щодалі суворіших. Декотрі, особливо з свіжого поповнення, стоять на варті строго статутно, з в'язнем не братаються, сказано їм, що вартують важливо злочинця, — яке тут може бути панібратство? Грудка дивно чути, що він після цього ще й мугикає, ніщо його не страшисть, сподівається, видно, що скоро випустять з гауптвахти... Діденко й справді жив у ці дні незвичайно: оті снопи золоті, вони і вночі, у темряві землянки, йому сяяли, — не підозрював хлопцеві, які хмари збираються над ним.

Той трагічний випадок, що скінчився смертю старого ревнивця в лікарні, незабаром набув широкого розголосу в країні, про нього зчинила страшений галас преса на Заході. Бачите, мовляв, який розбій чинять окупаційні війська, серед білого дня на жнивовищі вбивають чесних католиків, гвалтують їхніх дружин. До командування, яке й не заперечувало, що вчинок сам по собі непростий, ішли депутації, вимагали винуватцеві найтяжчої кари.

Усе складалося не на користь Діденкові... Країна ішла назустріч своїм першим післявоєнним виборам, боротьба партій загострювалась, і всюди на розбурханих передвиборних мітингах вчинок солдата знову був притчею во язицех, про нього галасували до хрипоті. Даремно на одному з таких мітингів на містечковім майдані, де різні партії схрестили свої мечі, сама Лариса гукала у вічі лідерам: «Лицеміри ви, брехуни! Це мій гріх, а не його!» Її не слухали, а розлючені родичі та родички чоловікові ледве коси на ній не обірвали. І обірвали б, якби не заступився старий священник, душпастир їхній, якому вона перед тим сповідалась.

— Оппіа vincit amor! * — гукнув він до розлютованого натовпу, і хоч його й не зрозуміли, але це подіяло, як закляття, врятувавши Ларису від самосуду.

В такій атмосфері, гарячій, щодень роздмухуваний, коли в дію передбачено вступили нові сили, коли життя Діденкове вже, як соломину, закрутило бурями інших пристрастей, — справу його розглядав військовий трибунал.

* Любов перемагає все! (Лат.)

За те, що він вчинив, Діденка було засуджено до найвищої міри покарання — розстрілу.

Тепер тільки одна людина в державі могла помилувати його. Справа пішла до Москви.

Доки ждали відповіді, Діденка тримали все в тій же землянці на узліссі.

Здається, й зараз засуджений ще не до кінця збагнув, що його жде. Вся ця історія з убивством, судом і вироком стосувалася ніби не його, все сприймалось як тяжке, моторошне непорозуміння, що має ось-ось розвіятись.

І хоч тепер безтурботного мугикання його більше не чули, проте й духом гвардієць не падав, тримався з спокійною гідністю, тільки, видно, сон втратив, бо з самого рання, коли ще й заняття на плацу не було, він уже — як штик: стоїть і невідривно дивиться крізь свою бійницю на плац, на виноградники.

Що ж, був хміль, а тепер — похмілля.

Одного ранку, коли тільки зазоріло на сході, а хащі виноградників ще темніли у сивих росах, вибрела з тих виноградних джунглів... вона. З'явилась, мовби силою його уяви викликана, але не уявна — справдішня виринула з туману, з рясної виноградної гушавини. Не пломеніла тільки на ній кофтина, як тоді, була темно вбрана, боса, зарощена, і волосся на голові кучмилося недбало. Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і, наче знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти.

Вартовий, новачок із числа поповненців, днями лише присланий у полки, був не з тих, щоб підпустити незнайомку до об'єкта.

— Стій!

Розпатлана, задичавлена, вона зіщулилась і ще більше прискорила ходу.

— Стій! Стрілятиму!

Клацнув затвором, і бровенята його так нахмурились, що не можна було не зупинитись. Певне, хлопчина-вартовий догадався, хто вона, став проганяти і, хоч як жінка благала, заламувала руки, він таки відігнав її геть назад, за табірну зону. Проте й там нещасній жінці, мабуть, чути було, як гатить у двері її в'язень, як аж здригається землянка від його несамовитого грюкотняви, від зливи проклять, що вилітають з амбразури.

Цілий день відганяли її вартові, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає, мов прибулда, мов незнищимий дух цих розбуялях і ніби вічнозелених виноградників.

Надвечір варту послали, проте саме тепер, коли в наряді випало бути артилеристам, найщирішим друзям Діденковим,

вони, взявши перед розводящим гріх на душу, дозволили закоханим побачення.

Мов з хреста знята — така була вона, коли під поглядами вартових наближалася до гауптвахти. Для них Лариса не виним проваллям очей, що горять, як у хворої, а ось йому, Діденкові, була вона зовсім інакша, бо, припавши до амбразури, бідолаха аж заплакав — заплакав од щастя бачити її.

Лариса простягла йому крізь амбразуру свої руки, темні, буденні руки, що, видно, бачили всяку роботу, і він, вхопивши разом обидві, нестямно став обцілювати їх. Вартові з делікатності повідвертались, але все одно чули то голос її, що лебедів щось віжне, то голос його, повен жаги і пристрасті, аж не вірили, що це ті ж самі уста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тавають, захлинаються ласкавістю солов'їною:

— Зірньою моя! Циганочко! Ясонько! Оченя моє каре, щастячко рідне моє!..

Де й бралися в нього, грубого артилериста, ці слова-пестощі, ці ласкаві співи душі, співи до неї, єдиної, що й справді мовби зробила його щасливим, піднесла своєю любов'ю на якісь досі не знані верхогір'я... Що знав він досі, що бачив, чим жив? Вирви, та бруд, та сморід війни, снаряди тільки й умів фугувати, смерть одну тільки й бачив, а вона, ця любов несподівана, з'явилась, мов з неба, і сонячним духом снопів — подихом самого життя — тебе обдала, сп'янила навіки...

Вартові через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв, але вона й не чула, аж навшпиньки пнулася, таткучись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвуче кудлами лице... Що вона бачила там? Сині краплини очей, та крутий солдатський лоб, тепер уже пострижений, та широкі вилиці посірілі — це й усе, що могла там побачити, а надивитися все не могла, бо, може, це й було саме оте її найдорожче — один тільки раз відпущене їй на землі.

Запустивши руки у віконце, долоньями гладила Діденкові його посіріле в сутінках обличчя, велике, міцне, одне з тих обличчя, що їх переводять у граніт. Трепетно голубила обома долоньями щокі йому, аж нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як, зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обоє — і він, і вона.

Наче передчували те, що вже насувалось. Вночі було одержано відповідь: вирок залишається в силі. Підлягає негайному виконанню — на очах військ і цивільних.

Тепер врятувати Діденка могло тільки чудо. Дошлю, і передосінні хмари облягали небо, коли батальйони похмуру шикувалися — не на плацу, а на іншому глухому

узліссі, над яром, щоб разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь у цьому останньому ритуалі. Представники місцевої влади теж прибули сюди — всі у чорному, мовби на знак жалоби.

В старих арміях (чи десь ще й тепер) перед стратою до засудженого заходить піп або пастор на останню розмову. Тут цього не було, і тягар такої місії ліг на комбата Шадуру, колишнього Діденкового командира. Старий артилерист, що відміряв, як і Діденко, півсвіту разом із своїми гарматами, де на стволах уже й зірки не вмщались, зайшов до землянки понурій, з опущеними вусами. Не знаючи, як вести себе, покашляв і, втягнувши голову в кістляво підняті плечі, присів скраю на холодному земляному лежку. Не знав комбат, з чого почати, як відпустити гріхи цьому клятому Діденкові, якого він навіть любив, адже добрий, надійний був з нього солдат. А тепер ось так обернулось — згорбившись, стоїть його артилерист без ремня, в безмедалній, неспідперезаній гімнастерці — гімнастерці смертника. Невже це прощальна розмова? Комбатові якось і самому не вірилось у реальну доконечність і неминучість того суворого присуду. Але ж доручено. Врешті-решт мусив щось казати... Що їм, смертникам, кажуть у такий час?

Понурився Шадура-комбат. Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили, як наче десь на вогневій між двома боями.

— Ну от, Діденко. Воювали ми з тобою не один день, воювали на совість, ніхто не дорікне. Я пам'ятаю, як отам під дотами... І під Верблюжкою... І під Бартом, під Естергемом — усе пам'ятаю. Геройський був солдат. Там куля минула, а тут... Що ж це виходить? На смерть за Батьківщину йшов, а тепер сам заплямував її? — Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той мовчки горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою. — Що ж ти мовчиш?

— А що казати!

— Тисячу разів життям ризикував ти за неї в боях, тисячу разів міг за неї головою накласти. То хіба ж тепер злякаєшся? Якщо справді заплямував і кров'ю тільки й можна ту пляму змити — хіба не змиєш?

І знову ждав Діденкової відповіді. Засуджений мовчав, понурившись.

— Ця жінка... Хто хоч вона? Чи то у вас аж так серйозно?

Діденко спрагло, раз за разом затулюючись, дотяг цигарку до вогню.

— Я люблю її.

Комбат зітхнув, каплянув, і знову вони помовчали.

— Треба ж було їй підвернутись тобі, — з досадою сказав комбат.

— А я не шкодую.

— Тепер уже однаково — шкодуєш не шкодуєш...

Шадура глянув на годинник.

— Ви ж мене знаєте, товаришу комбат, — Діденко раптом розхвилювався. — Вітчизну, те, що є найсвятіше в людині... Хіба ж я хотів зганьбити?! Та коли вже так виходить... Коли виходить, що тільки смертю й можна ту пляму змити... То що ж, я готовий.

За півгодини по цьому засуджений стояв перед військами над яром, і темні хмари пливли над ним. Дочитувалися в суворій тиші останні слова, коли зненацька пронизливий, як постріл, жіночий скрик вихопився десь над виноградниками й розпанахав тишу до хмар.

Що після цього додати до цієї історії? Як чудо сталося? Як здригнулись серця від її зойку — зойку безоглядної туги й любові, і як опустилися дула гвинтівок, і всміхнулись помилуваний, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно коханій, що, розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігла-летіла в щасливих сльозах до нього? І як цілу ніч після цього разом веселились війська, й виноградне містечко, й найщасливіші в світі — він і вона?

Та тільки чуда не сталося. Скрик був, і хвилиenne замішання, і жіноча в лахмітті постать справді була вихопилась з виноградників, майнула перед ошелешеними військами — та тільки на мить. Порушений лад скоро було відновлено.

Хмари над яром пливли, як і пливли. Сталося все, що мусило статись.

1964, Рангун — Київ

КРЕСАФТ

На польовому току, де ворохи зерна поналивані, сказали Кухаренкові, що його викликають у район. Важко стояв серед току, вуса висіли аж до землі, такий був похнюплений. Легкова елеватор, міг би взяти одну з вантажних, що возили зерно на елеватор, але соромно брати вантажну для такої поїздки. Під рукою була бригадирова однокінна бідарка — нею й поїхав. Понад колючою посадкою їде. Білий полудень навкруги, сорока скаче по верхах лісосмуги і весь час крикливо скрекоче до Кухаренка, мовби хоче вискрекотати йому якийсь слово, але не вміє.

Степове безлюддя повите спекою. Далеко ходять комбайни. Бовваніє на обрії мурована вежа елеватора. Вихор курявно, сліпо блукає по степу, перетинає дорогу, і далі тільки стерня переблискує, де він пішов, уже прозорий.

Цокіт бідарки розламує полудневу тишу.

Кухаренко знає, чого його викликано. Млоїться в грудях від передчуття кари. Це мусило статись. Ждав цього, не думав тільки, що покличуть так швидко.

Районне містечко густо запорошене степовою пилюкою. Лежить тут і його, Кухаренкова, пилюка теж. Поопускали вуха садки. Коло чайної п'ють ситро знайомі голови, гукають Кухаренкові:

— Кресафте, сюди!

Ім і досі чудно, що ім'я в нього Кресафт. Воно для них ніби прізвисько.

Проїздить мимо не зупиняючись. Дзвін на прадавній дзвіниці висить насторожливо. Давно мовчить, прикусив язика, не калатне, і здається, ось-ось впаде просто на голову Кресафтові. Навпроти знайомого будинку біля конов'язі — цілий наїзд. Отже, викликано багатьох. Конов'язь обгризена: доки люди засідають, коні акацію гризуть.

Прив'язав і свого: гризи, брате. Бо, мабуть, аж уночі дійде наша черга.

Проте, його одразу й погукали. Поза чергою. Це не віпувало добра. Секретарка в приймальні, що раніш зустрічала його усмішкою і своїм настроєм мовби застерігала й підбадьорювала для наступної розмови, цього разу глянула з сумом на Кухаренкові вуса, на його опущені запилужені плечі. Подивилася так, мовби на нього впало невідворотне лихо.

У кабінеті людно, сидять, засідають. Духота, а вікно не відчинене жодне. Молодий Перший на своєму керівному місці.

Кухаренкові не було місця, він став біля столу.

— Розкажи, скільки роздав.

Кухаренко, чорний від засмаги, ще більше потемнів:

— Не роздав, а видав.

Цього наче тільки й ждали.

— Розбазарив — ось як це зветься!

— На поводиті пішов, піддався...

— Це такий ти передовик? Такий «маяк»?

Під обвалом слів плечі йому ще дужче опали. Найлютіше насідав Другий. Наче й не приїздив на короپی. Наче й не розказував анекдоти. Побуряковів, розбух від обурення. Очуждлий і гнівний, мовби не впізнаючи Кухаренка, він уже не кликав його по імені та по батькові, він уже кричав йому «Ку-га-рен-ко!», бо мав звичку перебріхувати всі прізвиська, хоч працює

в районі вже кілька років. Прокурор теж сікається, щось цідить про злочин. Під їхнім обстрілом Кухаренко починає себе так відчувати, ніби й справді вчинив злочин, хоч злочину й не було — він певен у цьому в глибині душі. Він просто дотримав слова, — видав по півтора кіло, як це й було обіцяно людям на зборах у присутності цього ж Другого. Видав, скільки обіцяли, — ні грамом більше.

— Ну як ти міг? — доскіпується прокурор. — Хто тебе підбив на це?

— Ніхто не підбивав.

— Сам? — в іронічному подиві звів брови Другий. — Такий герой.

Кухаренко зітхнув важко, ледве чутно видавив із себе:

— Ну, а як же в очі людям дивитись?

— А план? На нього давай будем дивитись крізь пальці?

Тільки нам він мусить боліти, не тобі?

І знову злива слів. Обвал звинувачень.

Уже йому втовкмачено, якого це набуло розголосу, які це

може мати згубні наслідки для району. І в такий час, коли

жнва в розпалі, коли тільки починають виконувати план...

Піддався споживацьким настроям... Поставив під загрозу...

Зривник... Саботажник.

— Пропоную виключити, — кинув у стіл Другий.

Кухаренко мимохіть повів рукою до серця. Ніхто цього

руку й не помітив, чи вдали, що не помітили: зрештою, в

таких випадках не один тут хапається за серце... Тільки

жінка, третій секретар, налила йому склянку води, підсунула.

Однак він не став пити.

У Першого обличчя гіпсово-біле, аскетичне. Губи прикуше-

ні. Очі пригашені. Зникли під нахмуреністю брів, не дивляться

на Кухаренка. Видно, він остерігається агресивності Другого.

Після того, як Другий крикнув «виключити!», він ніби хотів

щось сказати, але не сказав.

Прокурор тим часом переглянувся з Другим:

— Голосувати.

І руки було піднято. Не всі, правда. Утрималась жінка —

Третій. Перший руку підняв, але якось знехотя. Утримався

це голова виконкому, висуванець з тридцятитисячників. Перед

цим зауважив був, що на заводі, де він працював, за роботу

мають звичай платити. Отже, чи такий уже й злочин вчинено

тут... Та до нього не прислухались.

З Кухаренком було покінчено. Уже викликали когось

іншого, а він вийшов на ганок. Спустошений був. Сонце розли-

валось в небі розчавлене, сліпуче, як вибух. Горбились акації

по той бік майдану. Коні люто гризли зубами конов'язь, хоча

насправді вони й не гризли.

Відв'язав, поїхав. Зупинився біля чайної; зайшов, сів плочом край столу і довго сидів там в оточенні знайомих голів. Мух було багато. Втішань було багато. Духота душила. Щоб розвеселити, розважити його, Шкарупа розповідав, як одного колись отак скубли на бюро, а він рукою до серця, а ті й злякались: може, годі, мовляв? Бо за серце хапається... А після всього приятелі запитують того, скубленого: чого за серце хапавсь? Справді закололо? Та ні, каже, пляшка самогону в кишені відткнулась, так пальцем заткнув, щоб духу не почув.

Був регіт, припрохування:

— Іж, Кресафте, не бійсь потовстіти! Голова без пуза — як справка без печатки.

Ще вони гомоніли після цього про горох, міркували з сміхом, чи можна з гороху спекти українську паляницю, заохочували до цих жартів і Кресафта, але він мовчав, чманів повуро, думки його були все про те, як обіцяв людям на зборах у присутності Другого і як йому повірено було тоді. Очі його оточували, всі оті чесні, довірливі очі, жіночі, чоловічі, дівочі, хлоп'ячі, що він їх бачить щодня і що в них він щодня повинен дивитись. Вони й зараз ждуть його там на токах, де гори хліба сухим червоним сонцем пашать. Невже він справді вчинив злочин? Перед ким? Одне треба, а друге хіба не треба? Чи, виходить, мусив би стати перед людьми брехуном?

— Не хили голову, Кресафте, — долинає до нього, ніби крізь товщу води. — Сьогодні так, завтра інак. Хоча ти таки поспішив.

— Ну а як же людям в очі дивитись?

— Не будь наївним, Кресафте, — засміявся товстий Мамлій, голова з «Перемоги». — Ти як дитина. Простодушний ти, жертва власної совісті. А совість — це така культура, що не кожен її культивує в наш час. Дехто забув, що воно й таке, по якому попереднику його й сіють..

Кресафт більше не обмовився й словом.

З чайної вийшов надвечір. Ще спека була, духота. Дзвін пащеку свою розкрив із дзвіниці, і коли проїздив Кресафт мимо собору, знову верзлося в якомусь очманінні, що дзвін той таки впаде і накриє тебе своєю стопудовою міддю так, що й задихнешся під нею. Свіжого повітря хотілось, а воно і в полі, за райцентром було ще гаряче після спеки дня. Повільною ступою, знехотя віз його кінь. Перехняблювалась бідарка під важким Кухаренковим тілом. Вуса волочилися в пилюці шляху, а очі в небі тонули. Небо його було над ним, чисте й велике, як завжди. Тільки на обрії, десь на сході, ледь помітно проступали вершечки хмар. Стояли, як далекі Карпати його фронтіві. А кінь його негодований похнюплено тюпав і тюпав у ті недосяжні нереальні Карпати.

Понад лісосмугою шлях. Сухо й колючо в гущавині. Акація, гледичія переплелись, а низом трава сухими врунами вялягла, блищать якісь солом'яні кубла, консервні іржаві бляшанки.

«Ех ви... Оце так вирішуєте? — звертається думка до когось. — Позвикали в сірка очей позичати, а я напозичавсь. Чуєте? Напозичавсь!»

Глуха була ця доріжка польова, ніхто не зустрічався, ніхто не обганяв. Потім десь із лісосмуги, ніби навперейми, вискочив знайомий газик. Зупинився попереду бідарки, з-під брезентового нап'яття з'явилося обличчя Першого, бліде, непроникне і ніби ще більше схудле. Він вийшов з машини, переcheckав, поки розсіялась хмара куряви, що, наздогнавши їх, обкурила і повільно-довго танула.

— Лютишся, Кресафте Петровичу? — підступив Перший до бідарки.

Кухаренко не дивився на нього, унікав його погляду, почував себе перед ним ніби винуватим. Наче опукав його, підвів, завдав йому неприємності, а він же любив його — Першого всі любили в районі за молодість і чесність.

— Маєш образу на мене?

— Не в тім річ.

Перший стояв якусь хвилину в задумі, спрямувавши погляд у колючу гущавину посадки. Потім заговорив про його, Кухаренкове, життя. Він дасть йому роботу. Забере його в сільгосптехніку. Та й взагалі ще, може, їх звідти, згори підправлять... У тоні його чулося виправдання. Говорив про сільгосптехніку, про Кухаренкову майбутню роботу, а чулося під цим щось інше, ніби щось таке: «Я на твоєму місці вчинив би так само. А що не заступився перед Другим за тебе, то...»

— Складно все це, Кресафте Петровичу. Одначе що ж. Будь...

І газик помчав. При першому ж повороті звернув своєю халабудою на поля «Перемоги», проїхав трохи по забутому межівнику і незабаром знову повернув у бік райцентру. Кухаренкові стало ясно, що не якісь господарські клопоти пригнали Першого сюди і що Кухаренка перестрів він у цьому надвечір'ї не випадково: хотів, видно, хоч трохи залагодити вчинене, заспокоїти розтривожене сумління...

А Кухаренків кінь тюпав далі на ті хмарні крайстепові Карпати, що вже обіймали небо. У дорозі застав його й смерк, сніг, вечірній. Віжки, намотані на грубу Кресафтову руку, обвисли, висіли знеможено. А друга рука, така ж важка, в набряклих жилах, час від часу торкалась грудей, наче там пекло, наче там у грудях горіло під прокипілою потом та пилюкою сорочкою.

— Не в тім річ... Не в тім річ,— час від часу шепотіли сухі запечені губи.

Пізно вночі на безлюдній уже тік нечутно вкотилась бідарка. Сторож підійшов до неї і аж вкляк, збагнувши, що де ж головине тіло лежить у бідарці — важко, безжиттєво. Сторож заходився розплутувати віжки, міцно намотані на задубілій уже руці. Кінь, що привіз господаря на тік, тривожно похрюпував на високі бурти зерна, що і в темряві висвічували денним сонцем.

1963

ОДА ТІЙ ХАТІ, ЩО В СНІГАХ

Кожен раз, коли розгуляється нічна завірюха, чомусь згадується людина, якій ти так багато чим зобов'язаний і чий голос, ледь чутний, ніби долинає з глибин пам'яті, з далеких тернівчанських снігів...

Десь там дядько Масич-виконавець іде, крізь завірюху пробивається до сільради на своє нічне чергування.

У Тернівщині ми лише зрідка бачимо його, коли він, кременної статури хлібороб, удівець із хутора Масичі, приходять за чимось у слободу, скажімо, до кузні чи до крамниці. Неговіркий, похмуристий, з вусами якось непривітно навислими, ось він, з'явившись зі степу, йде толокою, суне, мов хмара, і хоч ми, слобідські хлопчакі, ні в чому перед ним не завинили, щораз при його наближенні відчуваємо непояснений страх. Чи не тому, що зі своїми синами дядько Масич Іван поводився, як нам здавалось, понад міру суворо, за найменшу провину котрогось мовчки, без зайвих балачок так усмажить батогом, що зів'єшся, — ще після цього й не плач. Усі його троє хлопців ходили до нашої школи, і після уроків їм, звісно, теж кортіло разом з нами погарцювати на толоці, поборюкатися із слобідськими силачами. Та яке ж то для них лихо було, коли траплялось, що з тих борюкань котрийсь із братів вихопиться з розпанаханою сорочкою, на якій і гудзики всі пооблітали... Похолоне хлопець, торопіючи від жаху: що ж це буде? Що батько скаже? Нічого, здається, грізнішого на світі не існувало для тих Масичів, аніж батькове слово.

З відстані літ часом думається тепер: а якщо за тих умов життя й не можна було інакше? Може, щоб хлопці не розбестились, виростаючи без матері, ледацюгами не стали, якраз і потрібна була на них ота своєрідна батьківська педагогіка? Не важко тепер збагнути, яким нелегким було життя в того

594

Масича, які клопоти щодень його обсідали, від чого вираз суворості та хмарної задуми ніколи з його обличчя не зникав. Адже про кожного з хлопців, батьку, подбай, зодягни всіх і нагодуй, та ще й про їхню майбутню долю помізкуй як слід. Мавдядько Масич цілі ночі для роздумів, бо все якось так випадало, що чергувати йому в сільраді доводилось частіше за інших. В усяку негоду, тільки звечорі, уже він і вирушає від своєї хати навпростець до Тернівщини, йде, ступаючи важко, натужно, здавалось, усі вітри нашого степу дмуть тому чоловікові навстріч.

Однаке якогось там літа тернівчанська наша чотирикласна кінчається, лунає останній дзвоник, і доля спрямовує кого куди. Мені, скажімо, щоб далі навчатись, випало ходити в Байрачне, велике, колись волосне село, де існує єдина на всю округу школа-семирічка, до якої потрапити вдається не кожному, лише найщапливіші та найзатятіші топчуть до тієї школи стежкі з доволі щільних сіл і хуторів. Від нашої Тернівщини Байрачне все ж, піднявшись удосвіта, хоч-не-хоч пускаєшся в путь, і так упродовж цілої осені, під усіма її мжичками, дощами-туманами.

А коли зазиміло і день став зовсім короткий, довелось шукати притулку в Байрачному, домовлено було з добрими людьми, що до весни дадуть мені в себе куток. Тож на рідну свою Тернівщину вдається тепер вихопитись лише раз на тиждень — на вихідний. Жду не діждусь того суботнього дня. Після уроків забіжу на хвилю до своїх господарів, залишу книжки і, не гаючись, мерщій на Тернівщину, доки ще не стемніло. А втім, я й затемна опинитися в дорозі не боюсь, адже ніч застає мене вже в наших степах, де земля під ногами своя і кожен стовпчик придорожній — то твій знайомиць.

Одного зимового дня, коли цей малий квартирант забіг, як водиться, перед дорогою до господарів, щоб розвітатись, то замість звичних у таких випадках порад та напучувань, він почув застережливе:

— Ой, хлопче, не пускався б ти в дорогу сьогодні... Хіба не бачиш, завірюха зривається?

— Яка там завірюха — сніжинки пролітають... А втім, за маленькими, напівзатуленими околотом вікнами справді було неспокойно, ніби вже навіть вечоріло (такі короткі дні пішли), і віхолу гнало навскоси якось гостро, щоправда, у бік Тернівщини, отже, вітер тобі буде в спину, допомагатиме йти.

Господарі знов із засторогами:

— Це ж негода, з нею не жартуй... Вночі хіба ж таке може розгулятися...

595

Та коли намірився — кому мене зараз зупинити?
— Доки розгуляється, я вже дома буду! Прощайте,
я побіг!

Шлях знайомий, вітерець у спину, тож завірюха й наздогна-
ти мене не встигне.

За селом темніють у полях гуртики знайомих школярів, ті
подались на Худенки, а ті на Улинівку, один гуртик я навіть
наздогнав, це телятниківські. «Давай з нами за компанію,—
гукають,— разом веселіше буде йти». Однак товариство подо-
ржне невдовзі тане, той звертає на ген ті хутори, а той на інші,
і, зрештою, ти, як найдальший мандрівник, залишаєшся само-
тою, з вітром наодинці. Ось тоді й помічаєш одразу, що довкола
зовсім уже сутеніє, і вітер повернувся, а перед тобою степ у за-
віях, у хвищі, сніг льодяними скалками січе межі очі, аж не ба-
чиш, куди йти, аж згадуються тобі сьогоднішні застороги,
на які ти не зважив. Борючись із стрічним вітром, мимоволі
поспівчуєш у думці тим, кому обов'язок велить кудись ви-
рушати й проти ночі, їхати до млина або на станцію, долати
відстані в будь-яку неgodу, в завірюху, в буран.

Хутори, між якими пролягає твій шлях, майже знеприміти-
лись, потонули в завірюсі. Ось ти їх і зовсім минув, і тепер до
самої Тернівщини не трапиться тобі жодної хати, ніякого
житла чи гайочка, піде відкритий степ і степ.

Власне, це потяглися уже наші степи, і хоч відомо, що вовки
в нас не водяться, ніякого звіра, крім зайця, людині в полі не
стрінеться, але чому тобі стає тут якось лячно, аж моторошно?
Споночіло раптово, одразу. Очі сліпить снігом, руки без рука-
виць коцеліють дедалі дужче, а головне — зникла дорога. Геть
зникла, розчинилась у сніговій каламуті. Спершу по стовпчиках
та по узбіччях кураїнах її впізнавав, забиту снігом, а потім враз
не стало жодної примітини, ні якої кураїни ніде, все вихрилось
та каламутиться докруг в суцільній круговерті. Озираєшся —
вовки не женуться, однак чому ж тобі так непевно й моторош-
но, чи це вже справжній страх заповзає в душу? Наддаєш ходи,
спішиш, але ноги плутаються, ось ти, провалившись у кучугуру,
падаєш, і руки занурюються по самі лікті в гострий, пекучий
сніг... А довкола, куди не глянь, всюди однаково... Невже за-
блудивсь? Та ні, ондечки, коли прихилитись, помітно, як темні-
ють під обрієм тополі, — то біля тернівчанської школи шереш-
тополь, тримайся їх, не загуби з очей, бо інакше біда. А тим
часом уже спочіло зовсім... Крутить, мете звідусіль, ти весь
час мовби перебуваєш посередині вихору, того скаженого від-
мацького вихору, що влітку ганяє куряву по степу, і якщо ки-
неш йому в самий крутіж складаний пастушачий свій ніжик,
то потім, коли вихор промчить, так і знай, що ніжик твій лежатиме
на землі, забризканий кров'ю. Тож чия на ньому буде

кров? Вихорова чи того невидимого, хто цим вихором крутив?
А тут не пилюкою, хмарами снігу крутить, вітрюга шарпає,
січе, очі від гострого снігу сльозяться, — напівосліплий ідеш.
Дослухаєшся, чи не озветься де півень на хуторах, чи не за-
гавкають собаки, бо ж там мають десь бути людські хутори —
Ярові, Масичі... Проте ніщо живе не подає голосу нізвідкіль,
чуєш тільки повсюдне виття ночі, темне лотування стихії, та
зрідка серед завірюхи знов ніби тополі попереду виступлять,
ледь помітно замаячать. Ідеш на них, провалюєшся глибоко,
однак, очима бережеш своє видиво, щоб не зникло, потім,
нагнувшись низько, ще пильніше вглядаєшся під обрій, та — о,
жах! — уже їх нема, тих тополі! Вже перемістилися темними
купками геть далі, пересунулися по обрію, заманюють тебе
в майже протилежний бік, і ти, спотикаючись, тонучи в снігу,
бредеш під інше крайнебо, ловлячи поглядом міражну оману
істих розв'южених тополі. Вони ж невдовзі знов розтануть
перед тобою, розтечуться, зникнуть безслідно, лишивши тобі
тільки сніг, сніг, безмір цих звированих, непробивних снігів.
Вмерла надія. Але й знов ожива... Ще одні тополі зовсім
виразно затемніли з-під неба, оце нарешті вони, оце вже наші
шкільні, справжнісінькі. Однак розтанули й ці.

Заблудивсь! Заблукав! Несила йти. Так хочеться сісти й по-
сидіти, перепочити... Вкрай знеможене тіло опускається в сніг
і більше не хоче підводитись, сніг тебе ніби аж гріє, ти втягуєш
голову в комір, руки, що заціпили від зашпорів, ховаєш у рукава,
і по всьому тілі розтікається літеплом заспокійлива хвиля,
налягає солодка змореність, дрімота... «Стривай, це ж та,
остання дрімота, — застережна думка б'є тебе сполохано, —
остання, остання!» Не раз доводилось чути, що коли людина
замерзає в снігах, то її найперше зборює отака підступна дрімота,
нехить йти, людині смертельно хочеться спати, спати, тіло
само, як у постелю, занурюється в сніг, щось тебе заколисує, і
тобі стає тепло, сніг навіть гріє, і то вже край. А навесні, коли
сніги спливають, знайдуть орачі на ріллі кістячок скоцюрблений
у перетлілій одежі й по якихось дрібничках упізнають того
нещасного школярика, що його взимку вночі замело в степах...
Ні, ні! Зляканий видивом власного небуття, зникнення, схоп-
люєшся, кричиш у нестямі кудись у вітер, у ніч, у глибину
завірюхи. І голосу свого зірваного не впізнаєш, та й чи можна
згадати голосом це школярське знесилене скімлення, що
зливається з суцільним завиванням вітру.

О, ні! Тільки не піддаєшся... Пробеєш йти далі, зморено пада-
єш раз у раз, знову виборсуєшся, ледь плентаєшся кудись
навамання, картаючи себе за самовпевненість, за непослух, за
те, що не зважив на застороги старших людей, дав серцю волю,
а воно ось куди тебе завело... Можливо, це навіть не тернівчан-

ські вже степи, може, це інші якісь, чужі, ті, що з вовками і ніколи ніхто тут не їздить, не ходить, ніхто тебе тут не знайде, розпачливого голоска твого не почує. Провалоючись у снігу, падаючи без сили, ти, однак, знов і знову натужувеш голос, подаєш у завірюху дитячий благальний свій крик, невідомо до кого звернуте воання. Передихнеш і знову кидаєш у темряву свій страх, тугу свою невідкличну, може, передсмертну...

Та ось, як сама неймовірність, із глибин завірюхи тобі раптом відгукнулось виразно людське:

— Іду! Іду-у!

Скільки житимеш, не забудеться потім тобі, яке це незмірне щастя почути на краю небуття голос людський, чийсь гук обнадійливий.

Шугаючи снігами тобі навпереріз, час від часу подаючи голос, наближається до тебе із сніговерті хтось невідомий. Ти ждеш, ти боїшся, що той хтось теж, як міражні тополі, розтане, зникне в завірюсі. Та по якійсь хвилі, мов самий образ рятунку, випливає із сутіні, із завії образ людини, зовсім реальний, її силует. Величезного зросту чоловіча, в шапці кудлатій, у важкому кожусі, насувається на тебе ведмедем, але тобі не страшно, ти бачиш зовсім близько нахилене, з обмерзалими вусами людське обличчя, і воно тебе не відлякує, бо воно каже:

— Стривай, та ти хто? Це ти, Сашко?

— Я, — прохрипілося не своїм, зовсім страченим голосом.

— А мені спершу подумалось, чи не вчувається... Хто б міг думати, що там людина... Ну, давай руку.

Мабуть, тільки потопаючи так судорожно чіпляються за когось, як я вчепився в ту рятівну руку дядька Масича, — це був він. Рятівник мій, певне, гадав, що з його допомогою я спроможен іти, але ноги в мене підламувались, підкопувались, я жалюгідно волікся, повиснувши на його могутній правиці, і тоді він сказав:

— Доведеться, хлопче, отак...

З горючим соромом я відчуваю, як опиняюся в повітрі: вихопивши із снігу, він бере мене просто на руки й, пригорнувши полою кожуха, несе, як малого, крізь цей уже не страшний мені вітер та сніг. Ступає поважки, я відчуваю, що йти йому нелегко в заметах, і мене ще більше сором проймає, що я став йому таким тягарем. «На що він несе мене? — мучусь від власної безпорадності й розпачу. — Навіщо я йому? Я ж для нього ні родич, ніхто...»

— Пустить, я сам ітиму...

Ступивши ще кілька кроків, дядько Масич ставить мене на ноги, ставить поруч себе:

— Ось ми й на дорозі. Ти зовсім недалеко од неї відбився.

— Але без вас би...

— Чого ти, парубче, пускався в таку хурделицю?

— Додому дуже закортіло... Думав, проскочу.

— Справжній буран... Такої ночі колись у дзвони били в селі, знак давали тому, хто заблудився... Зашпори в руки, мабуть, зайшли? Давай снігом їх потremo, щоб не відморозились.

Нахилившись, дядько Іван жменями бере сніг і міцно, до болю розтирає руки мені, одну й другу, і вони, що перед тим зовсім були отерпли від зашпорів, задубіли, зараз, натерті снігом, знову стають гарячі, горять.

— Тепер ходімо. Удвох нам і вовка не страшно.

Цим голосом, найкращим, найвеселішим, найпрекраснішим у світі, озивається до мене зараз той, хто колись, приходючи на слободу, всіх нас відлякував своєю мовчазною понурістю. Дядько Масич Іван, сільрадівський виконавець, яким він виявився добрим, відкличним на чужу біду, — мабуть, сама доля мені його послала цієї погибельної ночі... Упевнена дядькова хода, і цупкий цей, з овечим духом кожух-зимогрій, і рука, що повна шкарубкого тепла, — все мені зараз у ньому лобі. А якби він не трапився цього вечора в степу? Припізнівся, видно, йдучи до сільради на нічне своє чергування, забарився, а мені це врятувало життя. І як по-людськи зі мною повівся, не дав навіть відчути, що я для нього обтяжливий, здається, дядько Іван навіть радий, що набрів на мене і зміг порятувати. Знову чую від нього, як йому аж не повірилось, що жива людина із завірюхи голос подає, подумалось, чи не вчувається, може, просто вітер скиглить, а воно, бач, свій козак у снігах борсається... Дядько Іван, здається, усміхнувся при цьому.

Виявилось, що після всього я зараз і по дорозі майже не здаєш іти, раз у раз застряю або ловлю сторчаки, вітром мене заносить до кураїн придорожніх, які дядькові Іванові, певне, були вірними позначками, куди йти.

— Ніяк не отямишся? — поспитав, помітивши, що мене тисає якимось нервовим дрожем. — Ну, давай сюди... — І тоді моя рука знов опинялась у його дужій теплій руці.

Незабаром крізь снігову каламуть заблискотили вогники, — то вже Тернівщина світилася нам навстріч своїми маленькими вікнами.

До нас у хату мій рятувальник мене просто-таки вніс, геть знесиленого, і бабуся від печі аж зойкнули з переляку:

— Ой божечку, та що ж це з ним?

— Не в той бік пішов хлопець Тернівщину свою шукати, — похартував дядько Масич. — Відігривайте, щоб душа не замерала.

А в хаті нагріто, затишно, наші саме збираються вечеряти, і гість наш, припрошений до столу, влаштується на ослоні навпроти ясного полум'я, що весело готується у печі. Воно освітлює мого рятувальника і руки його, що тепер спочивають, складені на колінах. Як я судорожно чіплявся за оту його темну, закручену в роботах правицю, як боявся загубити її серед хуртечі, відчуваючи в ній єдине своє спасіння! О, рука людини! Ти можеш убити, відкинути в прірву, буваєш несправедливою й жорстокою, але ж ти можеш і зарятувати, як ця — тепла, добра, найласкавіша у світі дядькова Іванова рука!

Коли вже сиділи за столом, бабуся, ставлячи перед гостем гарячий куліш, мовила до нього лагідно:

— Віддячиться тобі, Іване... Сказано ж: кинь добро назад, то воно опиниться попереду.

До людини, якій завдячуєш життям, в душі назавжди залишиться почуття особливе. Принаймні відтоді при випадкових і нечастих зустрічах з дядьком Іваном я ще звіддалеки почував бажання підбігти до нього, привітатись, зовнішня його суворість вже не була для мене суворістю, щораз мався перед ним так, ніби після пережитого він мені доводився родичем, чи що. Та й він мене відтоді чимось виділяв, виокремлював з-поміж інших підлітків, мабуть, і я для нього став не байдужим.

При зустрічах, бувало, напродив лагідно запитає мене щонебудь, скажімо:

— Ну, як?

І я, червоніючи, відповідав без зайвого:

— Та нічого...

Хоч я певен, що під час зустрічі обом нам думалось про те ж саме: про тяжку пригоду серед хуртовини в нічному степу. Дядько Іван, однак, ніколи не нагадував про той прикрай для мене випадок, мабуть, щоб не вразити мого самолюбства. Пізніше я не раз думатиму вдяжливо про цю його вроджену делікатність.

Потім настав той важкий для Тернівщини рік. Був я тоді вже трудовлаштований у райцентрі, де ми з товаришем після роботи мали чи не єдину розвагу — ходити надвечір на полустанок, щоб провести очима поїзд, котрий раз на добу зупинявся в нас на дві-три хвилини, аби потім далі мчати за своїм незмінним, ніби вічним розкладом. Скине мішки з поштою, постоїть належні свої хвилини і знову рушає, стукотить по рейках, вилискуючи вікнами вагонів, полишаючи мені й товаришеві щемливе якесь почуття...

Та ось одного осіннього вечора, коли вже рано сутеніло і вітер гнав уподовж колій мокре листя станційних осокорів,

перед прибуттям поїзда зустрівся нам край перону самотній астулений пасажир із клунком через плече. Я ледве впізнав у ньому дядька Масича Івана, так він постарів, усохся, сама шкіра та кістки, як після тяжкої, виснажливої хвороби. Видляється, він же проходящого, зібрався оце їхати на Донбас до старшого сина.

— Дмитро там влаштувався на шахті, братів забрав та й мене кличе, — пояснював він мені чомусь напівпошепки. — Зобижено нас, Сашко, ні за що зобижено...

Душа в мене краялася від бажання йому допомогти, але чим, як?

Підійшов поїзд, і дядько Іван на диво жваво розігнався до найближчого з вагонів, але дорогу йому перегородив пикатний провідник, що стояв на східцях.

— Куди лізеш? Тут повно.

— Та я... та мені...

Дядько Іван заговорив до провідника незвично благально, аж запобігливо, такого тону я раніше ніколи від нього не чув. Ми з товаришем теж пробували усовістити провідника, як вам не соромно, мовляв, казати неправду, адже ж у вікна видно, що у вас місця є... Та наше втручання ще більше розлютило вагонного цербера, і коли дядько Іван потягнувся був, щоб вхопитися за приступку, то провідник грубо відштовхнув його ногою в груди.

Не ставши сперечатись, дядько Масич кинувся мерщій до сусіднього вагона, але й там провідниця його не пустила, відвернувшись, стала до нього спиною, і він зі своїм клунком подався уподовж вагонів далі. Ми з товаришем теж бігли поруч нього, розлучені на власне безсилля, не знаючи, в який спосіб людині допомогти.

Поїзд тим часом, зі скреготом смикнувшись, уже тихо зрушувався з місця, аж мене острах пронизав, що дядькові Іванові так і не вдасться сісти. Але в одному з вагонів, на щастя, знайшлася добра душа, йому дозволено було вхопитись за поручень і стати на східці. Тільки тоді мені полегшало, коли я побачив дядька Івана в дверях вагона, випростаного вже з просвітленим обличчям. Щось він догукнув нам на прощання і дивився бентежно, адже й сам не знав, чи випаде йому коли повернутися в ці рідні, такі немилосердні до нього краї.

Однак незадовго до війни він все ж повернувся на свою Тернівщину. Від усього хутірця, що колись ховався на своєї степовій приярку, власне, й уціліла якимось чудом одна Масичева хата, хоча вона й стояла якраз на видноті ближче до шляху, біляючи на згірбку на весь степ. Справді дивно було, що час її пощадило, не поруйнував, що прошумілі бурі її не торкнулися: вікон ніхто не повидиврав, і сволок усередині під стелею

зберігся, на якому було випалено давньою в'яззю ім'я того першого степовика, що від нього пішов рід усіх інших Масичів, аж до цього дядька Івана з синами. Коли господар з'явився додому, ця пустка знов ожила, забіліла причілком, і з півночі була тепер підперта сохами. Облаштувався та й жив собі. Щоправда, жоден із його хлопців так сюди й не повернувся, — старший поліг на фінській, другий прикипів на Донбасі, третій ще десь зачепився, зоставивши батька самого сторожувати дідівщину біля цього битого шляху. Самітником жив тепер зістарений дядько Іван у своїй обвіяній степовими вітрами хаті, а працювати він влаштувався дорожником, — в його об'язки входило підтримувати в належному стані чималий відтінок грейдерної ґрунтівки, нової дороги, що пролягла тепер майже по під його вікнами. І коли я, вже буди студентом, опинився в Тернівщині, то найчастіше заставав його з косою край дороги, де він обкошував узбіччя, а про себе казав із самоповагою:

— Я тепер від шляхвдділу.

А потім настали найстрашніші часи. Люті окупаційні зими впали на цей край. Кризь бурі та завірюхи без кінця тягнувся грейдерним шляхом різний безпритульний люд, що його тоді було так багато, — рухалися впряжені в санчата заводські люди із міст, сподіваючись вимінати в глибинних селах які-небудь харчі за мило та саморобні запальнички, пробиралися до лінії фронту втеклі з концтаборів військовополонені, мандрували під виглядом старців якісь невідомі, що пізніше серед них виявляться досвідчені люди підпілля та партизанські зв'язківці...

Йдучи тяжким страдницьким своїм шляхом, люди ще здалеку питали:

— А чи далеко та дідова хата, що людей прихищає?

І йшлося то якраз про Масичеву хату.

І хоч по селах окупаційною владою було якнайсуворіше наказано ночувальників без дозволу старости й на поріг не пускати, однак ці розпорядження ніби й не стосувались дядька Івана.

Всупереч заборонам, хата його й далі була пристановищем для змучених людей, знов і знов, коли тільки зайде ніч, у Масичевій оселі покотом вкладаються на долівці якісь обшарпані, сувороліці перехожі.

Німецькі посіпаки знали, що Масич нехтує їхніми заборонами, пускає подорожніх ночувати, не раз тягали його до управи, насідалися з грозьбою:

— Ой, діду, дограєтесь! Знову ночувальників була повна хата?

— А де ж людям подітись? — дивився він простодушно. — Чи на шляху замерзати?

— Хай замерзають, — була відповідь.

Та дядько Масич був про це іншої думки, бо хоч за кілька днів знов було його кликано в управу, одного разу навіть бито було старого і в кутузі тримано дві доби для острашки, однак вдачі його це не змінило. Опинившись вдома, він і далі правив своєї, давав, як і раніше, притулок нічним подорожнім. Нікого з них ні про що не допитувався, звідки та хто. Коли постукає людина у вікно, встає дядько Іван з лежанки, безбоязно відчиняє двері, мовчки впускає одного чи й кількох подорожніх, а потім теж мовчки вносить оберемок соломи, стелить на долівку: відпочивайте, люди.

Не знати чому, але навіть на фронті, в найскрутніші часи, не раз поставав мені перед очима образ дядька Івана Масича, людини, котра так просто й природно робила добро, робила за потребою душі, не ждучи за це ніякої віддяки. Він, мабуть, був би навіть здивований, якби його послуги людям, ці звичайні для нього речі, хтось поставив йому в заслугу.

Коли я після війни опинився в рідних краях, Івана Масича серед живих уже не застав. Розповідали, що перед самим визволенням поліція вдерлася вночі до його хати, забрала обшарпаніх дідових ночувальників, забрала і його самого. Нещадно побито в управі господаря хати разом з тими невідомими, яких він прихистив, було відправлено в концтабір, звідки він так і не повернувся.

Здавалось би, після цього зникне Масичева хата з пам'яті людської. Однак виявилось, що не забуто її, що якісь наші льотчики, котрим, після того як було їх підбито, дядько Іван дав у себе притулок, нанесли його хату навіть на своїй карті, позначивши її як важливий об'єкт. І невідомо, чи ті самі льотчики, чи вже їхні товариші в перші дні визволення з'явилися у небі над дідовою хатою, зробили в повітрі коло пошани і консервів старому скинули у цупкому лантусі, а відлітаючи, ще й привітали помахом крил хату-рятівницю та її господаря, котро-го, певне, вважали живим.

І інші люди ходять та їздять тим шляхом, обіч якого стояла хата Івана Масича. Згодом не стало її, ніби й не було. Вже й місце трактором розорано, де вона стояла, пшеницю там машинною якийсь грузин з бравим вусом, із Зіркою Героя на грудях. З'явившись у сільраді, став розпитувати про того нашого земляка, що над дорогою жив, що «одинцем отам у степу його хата стояла, забита снігами». Ясно, що йшлося про хату Івана Масича, іншої ж такої не було.

Виявляється, доля цього грузина склалася так, що він був теж учасник тих безіменних, котрі в люті зими окупації проходили цим шляхом горя і туги, тож і його, мов старця якого-

небудь, та степова хата перегріла, прихистила в скрутну годину, — можливо, навіть своїм життям він завдячує їй.

Разом із тернівчанським учителем-краєзнавцем та головою сільради побував грузин на місці Іванової хати і, стоячи серед колосистих хлібів, добрим словом спом'янув того, хто колись тут в часи найлихіші давав прихисток людям.

— Оду слід би скласти тій хаті, що колись тут стояла в снігах, — сказав насамкінець до своїх супроводців грузинський гість. — Пісню хвали і вдячності скласти б... Жаль, що я не поет... — І по якійсь хвилі додав: — Того, чия рука тебе рятувала, ніколи в житті не забудеш...

1985

ГЕНІЙ В ОБМОТКАХ

Космонавт уже з першого знайомства вразив нас дивовижною своєю здатністю миттєво впадати в сон. Міг це робити навіть на замовлення, просто щоб розважити присутніх та це показати виняткову свою натренованість. Ось ми чекаємо рейсу в аеропорту. Космонавт, сидячи на лаві, веселить товариство новенькими анекдотами і раптом, в якусь одну мить він, бачимо, вимкнувся з цієї реальності, стрижена їжачком голова звалилась на плече, очі заплющились, і зоряний брат наш уже рівно, глибоко засопів, з насолодою віддавшись у владу Морфеєві.

Дивимось на нього, мов на чудо небесне, перед нами ніби звершується якийсь космічний фокус.

Сусідка моя, не зводячи очей з Космонавта, жартує стиснено:

— Це він, мабуть, після орбіти ніяк не виспить... З ходу отак пірнув у райські сни.

— Навряд чи в райські, — кажу. — Інакше, чому ж він хмуриться?

— Справді, дивне перетворення... Щойно сміявся, не було в очах ні тіні дрімоти...

— Рефлекс спрацював, — пояснює професор, теж член нашої делегації, — і, як бачите, спрацював безвідмовно...

Минає дві чи три хвилини (залежно від того, наскільки Космонавт запрограмував себе на сон), і він уже прокліпнувся, вибачлива усмішка освітила юне повнощоче обличчя, в прорізах очей ожили іскринки гострого, веселого розуму. Приглядаючись рукою свого русявого їжачка і — без особливої підготовки...

— А то був у нас на полюванні ще такий випадок...
І в'ється виток нової історійки, схожої на анекдот.

604

... Ми летимо далеко, під нами довго темнітиме безодня — нічний океан. Більше навіть відчутний, ніж помітний в розсіяному світлі, що йде від зірок; і хоч довкола нас комфорт, однак підсвідомо весь час почуватимем: під нами — океанна безодня...

Коли стюардеса, прибравши вигідну гарненьку позу, стане демонструвати на собі водонепроникливе рятувоче спорядження і щобетливо пояснюватиме, як нам слід користуватись ним на випадок лиха, то погляд її найчастіше буде звернений до Космонавта, хоч їй поки що й не відоме зоряне його минуле, для неї він просто один із пасажирів цього салону — симпатичний, стрижений бобриком юнак, котрий, уважно стежачи за її руками і весь час мружачись веселими щілинками очей, іноді перепитує по-англійськи, яке призначення ще отієї лямки чи отієї кнопки. Ситуація дещо комічна, якщо зважити, що перед стюардесою людина з орбіти, той, кому, певне, з багатьох складнішими лямками та кнопками доводилось мати справу, але ж знають про це тут одиниці, а для решти всіх і для стюардеси також він, розуміється, тільки старанний учень-пасажир, котрий хоче засвоїти все до дрібниць у тих її химерних причандаллях. Строкате плем'я пасажирське ніяк не втямить до пуття, що й до чого в тій рятувчій амуніції, пояснення супроводиться жартами з крісел, іронічними зауваженнями, хоча потай дехто, мабуть, і здригнувся серед нічного океану, перспективою вимушено приводнитися серед льодяних бурунів.

Після сеансу пояснень Космонавт знову на якусь хвилюк порине в сон, звичайний чи запрограмований, спатиме з усмішкою, як дитина, а прокинувшись, одразу звернеться до мене через круте своє плече, оскільки ми сидимо поруч:

— Ну, як він там, океан? На місці?

А сам і не стане нахилитись до ілюмінатора.

На моє запитання, як подрімалось, зізнається з веселою ніяковістю, що він таки цього діла любитель і згоден із тими, хто ставить сон в ряд наймиліших дарів природи...

— А на орбіті поспати вдавалось?

— А сні дозволено розкладом...

— Скільки доводилось бачити?

— Звичайно.

— І які ж вони, космічні сни?

— Ніяких абстракцій... Земні все. Теплі...

— Можна позаздрити вам. Споглядати планету свою зі сторони, в голубім ореолі, надивитись на неї звідти...

— Надивитися — неможливо. Щоразу інша... І завжди передавано прекрасна.

Він умовкає, ніби до чогось прислухаючись. А потім щілинок очей знову веселішають, видно, згадалось моєму сусідові

605

щось смішне. Виявляється, він мисливець та ще й завзятий, любить краї неполохані, оскільки ж рідний дядько його працює багато літ охоронцем у енному заповіднику, то можете уявити, яка це спокуса, коли тебе кличуть: приїдь та приїдь, рибки на озерах половимо, хоч подивисься, як зоріє-світає в наших угіддях...

— Дядько Леонтій у мене суворий, лицар свого діла, вічно він воює з тими, що вдираються в його володіння. А нищителів цих розвелось до біса: лишають після себе купи битих пляшок та цілі снопи почорнілих зів'ялих лілей. Лілею зірви, вона одразу зів'яне, це ж відомо (ти вбив її), — одначе слухати цього не хочуть, лізуть, висмикують у воді з корінням не знати й навіщо, геть спустошують озера, наче щось чуже...

— А дівки їхні не соромляться, приймають ці варварські дари... Бере, щоб одразу ж і викинути.

— Ні страху, ні совісті. Дядько Леонтій називає різних отих балбесів міських не інакше, як неандертальцями. Все їх лякає моєю особою, ось, мовляв, приїде у відпустку неандертальців, навчить, як природу любити... Тож уявіть, якими очима глянув наш незмирений Леонтій Іванович на свого космічного небожа, коли цей, з'явившись власною персоною, гордо видобув із чохла іменний розцяцькований «зауер» шістнадцятого калібру. Нічого собі гість, гарненько приготувався до зустрічі з беззахисними створіннями, що саме ось лопочуть крилами в небі! Хтось їх уже наполохав, тікають світ за очі, сподіваючись, видно, знайти спокійніші місця десь на інших озерах, куди ще не добрався цивілізований розбійник...

«Невже й ти такий, як оті, що за річкою зчинили палубу?» — чи запитав, чи лише подумав Леонтій Іванович, глянувши спідлоба на мій піжонський «зауер», але я просто згорів на місці від сорому, ладен був крізь землю провалитися перед ним. Справді, невже і я такий, як ті зарічанські браконьєри з ліцензіями та без ліцензій, ті, що й відкриття завітранього не дочекавшись, уже зняли вечірню канонаду? Ні, я не такий, принаймні не хочу бути таким! — запевняю його і себе водночас. Але по ньому бачу: не вірить мені мій родак, мовляв, та балакай, знаємо вас... Для чого ж ото цілу торбу патронів приволік? Аж тоді змінив гнів на милість, коли гість після певних рефлексій, повагавшись якийсь час, з розмаху зафутболив із урвища в озеро весь свій боезапас!

— За це хвалю, — сказав дядько Леонтій, і очі його потеплішали, заблищали по-іншому, і враження було таке, ніби ми завдрузе породичались у ці ось хвилини, коли дивилися обидва, як у тім місці, де булькнуло, поволі знову сходиться на воді зелене латаття.

— Якби й інші, — кажу, — прийняли ваш спосіб полювання...

— Щось не спішать, — відповідає мій співрозмовник. — А перепона якась потрібна, бо достобіса розвелось любителів усе живе брати на мушку... Он у газеті пишуть: сорок тисяч рупниць лише на одну область. І кожен шукає здобичі. А моторних човнів? — Леонтій Іванович вважає, що від них зла найбільше. Глушать рибу, рушать береги, вийди у вихідний на річку — гуркіт стоїть сатанинський, на воді — солярка, в повітрі — жмаровища диму, — загазованість вища за всякі дозволені норми... А, власне, яка потреба? Чому неодмінно моторка? Хочеш прогулятись — сідай на весла і гайда, нарошуй мускулатуру... Ні, йому давай катер та ще й швидкохідний!

— Щоб рибінспектор не наздогнав...

— Отож-бо. На березі жінки з дітьми, люди цілими сім'ями вибрались на природу, а він промчавсь, нагуркотів, начадив, ну й дишайте... Головне, щоб мені було добре, а вам... Як часто ми дозволяємо собі ставати рабами власного егоїзму... Невже така невіривна природа людська?

Космонавт хилить голову, поринає в задуму. Я мимовільно розглядаю вперте його чоло, коротко стрижений чубчик, мене в цій людині цікавить буквально все. Адже це той, кому випало зазнати на орбітальних трасах найскладніших випробів, він працював у невагомості, бачив планету в барвах та освітленнях неземних. Одначе, коли я згодом запитую: як же воно там, на орбіті, сусід мій ухилиється од відповіді, певне, такі розпитки чує не вперше і, треба думати, вони досить вже набили оскомину.

— Не ображайтесь, — каже по якійсь хвилі, — на все потрібен настрій... Коли, бувало, сидимо біля вогнища з Леонтієм Івановичем, то хоч про що б йшлося, а він, дядечко мій, найперше має вдовольнити свою цікавість: ну як воно було тобі у тій гойдалці? Чи хоч трохи нас видно з орбіти?

— А справді, чи видно? — домагаюсь і я.

— Ну, дядька Леонтія, звичайно, розгледіти не випадало, хоч він особа й колоритна, — жартує Космонавт. — Не випало зафіксувати і його супротивників, з котрими він веде свою тридцятирічну війну... А от срібну ниточку нашої Ріки в місячанавав...

Уява моя малює той момент, коли Космонавт, огинаючи планету, потрапляє в рідні широти, як жде, доки вирине з місячного сяйва найжаданіший сектор планети, з яким хвилюванням вглядається цей син Землі в ілюмінатор, намагаючись розгледіти серед безлічі земних об'єктів щось своє, найдорожче, хай і змінене відстанню... Справді, все на світі відносне:

адже те, що для нас, землян,— могутня повновода Ріка, для нього з космосу буде лиш далека, ледь помітна в місячних маревах срібляста ниточка.

— Ну, а коли пролітаєте над нею, щось таки ж, мабуть, тенькне в душі?

— Ще б пак! Річка, на якій виріс... Яка виколисала тебе... Хіба її забудеш, річку свого дитинства? Справді-бо, хвилос при всякій погоді..

— Відчувати рідний берег — як це важливо... Завжди кажу нашим педагогам: частіше показуйте дітям Дніпро. Хай побачать його вдень, коли він перед вами сяйвом тече, повен сонця й блакиті. Покажіть їм його і в синю місячну ніч, відкрийте юним душам оті чари, гру світла, мерехтливу невловність і таємничість, що їх міг, здається, передати лиш Гоголь у своєму натхненному слові та «геній світла» Куїнджі, чия художницька майгія досі є загадкою у світовому мистецтві... Вам Ріка, певне, найчастіше уявлялась «при тихій погоді, коли вільно і плавно...»?

— От і ні! Мені, скажімо, чомусь особливо торкає душу якраз ріка осіння, холодна й сувора... Ось і зараз так виразно бачу те осіннє надвечір'я, коли наші війська підійшли і з ходу тієї ж ночі давай переправлялись на той бік, на плацдарми... Зовсім пацанок був, а ситуацію розумів — аж дивно тепер.. Перші солдати, під вогнем переправившись, зачепились на правім березі, створили плацдарм, але ж їм підмога потрібна, щоб не загинули!.. Наші односельці кинулись до нічної переправи, пропонують свої послуги, навіть діди, не лякаючись обстрілу, підганяють до шологів рибальські душоубки: сидай, хлопці, двічі не вмирати!.. Мама моя теж взялася за катушій першим рейсом довелось перевозити телефоністів з катушками, і коли вона, лишивши мене, малого, в шологах на березі, відчалила і разом з іншими човнами зникла в темряві, то... можете уявити мій стан?

— Справді, таке важко забути.

— Сиджу, ловлю дрижаки в темряві, вітер шумить очеретом, всюди — то далі, то ближче — стрілянина не вщухає. З п'ятьми протилежного берега раз у раз випорскують струмені трасуючих, вогні ракет шугають у бік ріки — так моторошно стає від них. Думав помру, поки мами дждусь, та чи й, дждусь? — всяке тоді бентежило дитячу душу... А мама, повернувшись, обійняла мене похапцем, підбадьорила і знов у рейс, мені ж наказала сидіти в кущах і не плакати, ждати її. Цілу ніч не спала переправа, всі трудились, мама до самого досвітку не кидала весел... Як я боявся за неї, одначе вона без єдиної подряпини вибралася з-під вогню, згодом ще й медаль їй видали за переправу... «Може, це ради тебе, сину,— казала потім, — річка пощадила мене».

— Хто б подумав, що синові її доведеться спостерігати Ріку з орбіти... З-під самих зірок нагледіти світленьку оту звивину на планеті, земний той капіляр — це ж яка сильна апаратура потрібна?

— Найсильніша апаратура — ось тут вона, — з легким усміхом Космонавт кладе руку до серця. — Тільки, бувало, ріка вийде з тіні, одразу тобі легше стає на душі.

І, може, щоб далі не вести мову про це, він знову склеплює повіки. Бриж лягає на його крутому міжбрів'ї і вже не зникає. «Молодий, міцного покрою, а тягар пережитого залишив на ньому свій карб,— думаю про сусіда.— Перевантаги, перенапрути нервів, та ще самота, безмежна космічна самота... На орбіті, як і в окопі, мабуть, найстрашніша людині самотність».

Стюардеса, проходячи салоном, торкаючись сюди й туди поглядом пасажирів, затримала свої сині — більш звичайні — на Космонавтові, котрий ніби дрімав, напівзаплющивши очі, хоча обличчя його й зараз зберігало веселий вираз. Дівчина пристояла, певне, очікуючи якогось запитання від нього чи жарту, як було перед цим, коли він забавляв її казочками про свою фантастичну везучість у різних азартних іграх; не дждавшись цього разу ніякої реакції, дівчина стинула плечем, сама собі посміхнувшись і далі поплила по салону з виразом на обличчі трохи ображеним. Можливо, й вона помітила, що сон Космонавта не справжній, вдаваний, що крізь напівспуцені вій він усе бачить? Дівчині хотілось, видно, більшої уваги від нього, адже, здається, вона вже дізналася, якого пасажира має на борту, згадати могла його по фотографіях тих часів, коли він був ще в скафандрі, був для всіх нас, планетян, істотою майже позаземною, а тепер ось він летить як усі, під її наглядом, і як усі недотямлює, в який спосіб рятівним жилетом користуватись...

Лайнер іде на великих висотах, але й тут уже ніч. Світло в салоні пригашене, залишилися де-не-де тільки слабенькі аварійні світлячки, зокрема й ті, що позначають запасні аварійні виходи. Стюардеса роздала бажаючим легкі, мов пух, просто невагомні ісландські пледи, щоб пасажери, закутавшись у них, й відкинувши крісла, могли спокійно відпочивати, доки невидимий, за тисячі й тисячі футів під нами пропливає майже невідомий, але від того не менше грізний океан.

Спокій панує в салоні. У кріслах, зручно відрегульованих, люди напівлежать, і своїми неприродними позами вони й самі зараз схожі на космонавтів, якими їх деколи нам показує телевізія. Час тече рівно. Пасажери салону притихли, певне, вже сплять, а до нас із сусідом сон чомусь не йде. Космонавт воступається в кріслі, якась там у нього незлагодка: то подушечка

випадає з-під голови, то плед сповзає, ніяк не вдається перетворити його на спальний мішок. Я свій плед ще не розгортав, спати не вкладався, мене знову тягне до ілюмінатора, хоча за склом зараз небагато побачиш: тьма і тьма, неохопні глибини суворої темряви, і лиш далеко-далеко внизу око вловлює при-смерковий колихкий полиск океанних вод.

Сусід ніяк не вмоститься на своєму прокрустовому ложі, перекидається з боку на бік, то відкине плед, то знов кутається, ось він, нарешті, влігся, полегшено зітхнув, питаю, чи добре влаштувався, одначе, відгуку нема.

«Не йде на зближення, — думається мені. — Наче й відкритий, доступний, а все-таки...»

Скільки ось уже годин поруч, а крізь вузькі щілинки в гострих його очах лиш коли-не-коли проблисне краєчок душі, трохи лукавої, невловної, заповненої тим, що не розголошується. Звідки на ньому цей покрив таємничості, несхожості з безліччю інших землян? І чи завжди це в ньому було, чи з'явилося, відколи побував там, де нам не довелося, відколи звідав те, чого іншим планетянам ще не випадало звидати? Поріг нового пізнання, він його переступив... Погломоніть охочий, однак до певних меж, зайвого не скаже, хлопець собі на умі. Таке враження, що він чогось недовомлює, з чимось остерігається, постає перед тобою не у всій відкритості. Кажуть, це в усіх у них так. І ті, що були на Місяці, після свого повернення також нібито не все розповідають із того, що їм відкривалося там, хоч бачили ж, мабуть-таки, щось надзвичайне, були вражені чимось, може, й розуму людському невідатним, інакше-бо, чому декотрі з них повернулись на Землю в стані крайнього потрясіння?

Сидимо поруч, а відстань між нами не меншає, жаль, звичайно, адже нагода така — ближче зійтись з Космонавтом — трапляється не щодня. Зараз він приспокоївся, видно, остаточно налаштувався на сон. Однак, по його диханню чути, що ні, не спить він. Коли ж сусід мій, поправляючи плед, знову заворушився, я, влучивши хвилиночку, ще раз пробую загомоніти, переступити межу віддаленості.

— Пробачте, — кажу стиснено, — може, вам цікаво буде знати, що один із предтеч космонавтики доводиться мені досить близьким земляком... — І, витримавши паузу, додаю: — Це той геніальний самоук, чия уява ще в роки громадянської креслила на папері такі сміливі траси для вас...

З півслова збагнувши про кого йдеться, Космонавт миттю вивільнився зі свого ісландського скафандра. Натиском кнопки підвів крісло, нахилиється до мене — чоло до чола:

— То ви родом з Полтави? — зазирає допитливо в вічі. — Чи, може, з Малої Виски?

— В усякому разі з тих країв, і дещо із земляцьких переказів про нього до мене докочувалося... В наших краях чимало людей ще пам'ятають із літ молодості того дивного чоловіка. Для декого з нас він справді був зоряною людиною...

— Ви самі знали його?

— Особистим знайомством похвалитись не можу, але те, що чув із людських уст...

— Розповідайте все, все, — близко нахилившись, гаряче підходить мене Космонавт. — Це якраз те, за чим я давно полюю! Нічого не минайте, важлива тут кожна дрібничка, найменша крихітка фактажу... Адже ми ще так мало про нього знаємо! Для нас він — загадка!

Власне, й мені про свого дивовижного земляка не багато що є розповісти, до того ж не завжди й розрізниш, де маєш справу з фактами, а де з легендами...

— Кочегаром він був на цукроварні у нас, — пригадую від когось почуте. — потім механіком... А до неба він завжди мав на дах і до пізньої ночі Місяць розглядає в саморобну підзорну трубу... так розповідають...

— Ну, а собою який він був? Що диваком його вважали, це відомо, а ось як людина... Скажіть, яким його малює народна уява?

— Був то, згідно з переказами, високий чубатий юнак, веселий, товариський... Дарма, що після тифу, а все в роботі, все було щось мудре, вигадує, і руки мав золоті. Якщо допомогти потрібна комусь із товаришів по цукроварні, відгукнеться одразу, не чекаючи потім ніякої віддяки за це. Взагалі, все матеріальне він мав за ніщо, побут власний для нього нічогі, хай і мало знайомий, чимось зарадити їй, о, тут механік наш давав волю своїй винахідливості!.. Квартирні хазяйки, в котрих він мешкав, і діти їхні досі не нахваляться своїм квартирником: стільці, лави, каструлі, швейні машини — все було поремонтую, полагодить власними руками. Першу-ліпшу річ, яку тільки око заглядить, одразу бере на випроб, приміряється с'як і так, шукає, як би штуковину цю вдосконалити, в чім би поліпшити, щоб людині з нею легше було, зручніше. Досі згадують, які він добрі жорна людям робив, бо ж часи були трудні. У паровичній дотепно влаштував пристрій для полегшення праці кочегарів, запропонував пневматичний спосіб очищення рісних, одержимих натур, — самий дух невситенності грав у ньому, дух постійних, вічних шукань...

— Пригадайте, будь ласка, що-небудь іще, — просить мене Космонавт. — Нам, ясна річ, відомі його публікації, але ж то праці іншого, пізнішого періоду...

— Ідеями зореплавання він захопився ще будучи гімназістом, не розлучався з ними, відколи прочитав фантастичний роман про спорудження грандіозного тунелю під Атлантикою, під осим-ось океаном, що десь там бурунить під нами внизу. Надпотужний тунель, що з'єднав би два континенти, йому зовсім не здавався чимось недосяжним. Однак де ж було взяти колосальну кількість енергії для будівництва такого розмаху? Саме тоді йому сянула думка спроектувати шахту, спрямовану до центру Землі, щоб здобути звідтіля потрібну для транс-континентального будівництва енергію надр, а далі він планував ту ж таки теплоту земного ядра використати для реалізації ще сміливішого задуму — для польотів до сусідніх планет Сонячної системи...

— Спокій би дали хоч іншим планетам, — чуємо зненацька десь із-за спин голос стюардеси, яка, наближаючись від задніх рядів, встигла, певне, щось почути з нашої розмови. — На Землі стільки проблем, а декому інші планети спати не дають.

Останні слова вона кинула нам уже без усякої делікатності, мовила їх, віддаляючись, майже гнівно, аж ми з сусідом перезирнулися в непорозумілості: чого раптом ця симпатична особа розсердилась? Може, що всі сплять, а ми розмовляємо? Посміхнувшись, Космонавт зауважив, що гнів цю дівчину красить.

«А, зрештою, хіба ж і не має вона права на таке, хай і не досить тактовне, зауваження? — подумалось мені. — Справді, пекучих проблем на планеті безліч, проблем сьогоднішніх і завтрашніх, а ми тим часом... Тягнемось до зірок, а дорогу до себе, до власної душі декотрі зовсім забули!.. Скільки з'явилося таких, що навіть не цікавляться, хто вони, звідки, — ніби на гідропоніці вирости...»

— Неймовірно, що в ХХ віці, в часи цивілізовані, і так може загубитися людський слід, — знову заговорив Космонавт. — Наш сучасник, він міг би ще й зараз жити, а ми, по суті, зовсім мало про нього знаємо. Нам траси відкривав, а життя його самого для нас і досі не вийшло з тіні... Невідомість, непізнаність, загадка.

— Звершувалось у таємничостях і від нас пішло мовби ще в більшій таємничості...

— А як гадаєте, чи любив він кого? Невже він не знав кохання?

Лише відлуння чуток про це долинали до мене. Ніби-то була та, що, кохаючи, терпляче ждала його роками, а він усе десь бурлакував, шукав себе й свою мрію, будував елеватори, проектував за завданням наркома потужну вітроенергетичну станцію, якусь гігантську крилату споруду, що мала стояти на вершині Ай-Петрі... А від утіх земних втікав, друзі навіть жартували: «Та ж він наречений зорі...»

Цей жарт, невідомо ким мовлений колись, подобається Космонавтові, проте, йому хотілось би почути щось імовірніше, щось ближче до фактів: все-таки, чи звідав той «наречений зорі» звичайне, земне, чисто людське кохання?

— Мабуть, щось було, оскільки є свідчення, що він співавтором, а по цьому найчастіше й пізнають закоханих... Тиф, кажуть, тяжкий переніс під час тодішніх епідемій, однак, тільки підвівся, став на ноги, худючий та довготелесий, одразу заходився дрова рубати квартирній хазяйці, а там ще якийсь діло собі знайшов, з паяльником клопочеться та голосно наспівує один із модних в ті часи романсів. Видно, що вмів радуватися життю, наповнено жив, хоча і вкрай невибагливо: ціле літо в одязі зашмарованій, брезентовій, у гетрах з товчучки, а взимку у величезнім кожусі, що друзі називали його «ротондою», — це коли він уже на Алтаї елеватори будував...

— Довелось мені бачити один із тих елеваторів, — оживається Космонавт. — Стоїть з дерева рублений, оригінальної конструкції... «Мастодонтом» прозвали споруду місцеві вчителі за її химерну видовжену форму. І збудований елеватор дуже дотепно, без єдиного цвяха, бо тоді в республіки ще й цвяків удосталось не було.

Загадки, загадки... Так безоглядно віддаючись земному, на кожному кроці щось винаходячи, будуючи, вдосконалюючи, ні на мить не забував він про своє найзаповітніше, зоряне, про те, що з креслень та формул ночами добуває, лягало потім у школярський зошит як алгеброю перевірена гармонія, як вінець багаторічних людських устремлінь.

— Ні визнань, ні нагород здобути не встиг, а тим часом без його зусиль як би далеко відсунулись всі наші польоти, — з відчутним жалем розмірковує Космонавт. — Навіть важко зрозуміти: чому таку унікальну людину не втримали в 41-му від наміру йти в народне ополчення?

— Не забувайте, — нагадую йому, — який то був час, ворог стояв під Москвою... Хоча ви тоді, мабуть, ще в колісці звершували свої орбіти?

— Війна диктувала свої закони — це зрозуміло, — не сприйнявши жарт, далі розмірковує він. — Однак службові особи, котрі його відправляли, musiли б розібратися, хто є хто?

Докір його ніби адресується й мені.

— Зважте на тодішню ситуацію, — кажу йому. — Тисячі й тисячі добровольців ішли в ополчення, залишали матерів, дружин, дітей, тож хіба міг він, людина совісті, такого обов'язку, шукати для себе якихось пільг чи переваг? Ви ж відчуваєте, що то за натура була...

Ми сидимо з сусідом, уже близько схилившись один до одного, ні про який сон не може бути й мови, обоє ми збуджені

тим, до чого доторкнулись своєю уявою, обоє заповнені зраз життям отієї зоряної душі, що ніби присутня тут, між нами, що теж ніби поруч над океаном летить. Присутність того третього життя зближує нас, і водночас воно не піддається, щоб ми до кінця розгадали його. Ніби в якійсь заманливій грі, наблизившись, воно знов oddalється від нас, зникає, окутане поволокою таємничості.

Людська уява втоми не знає, і ось настає якийсь момент, коли реальність салону враз видозмінюється, нема вже сплячих, закутаних в пледи людей, нема рівного гудіння двигунів суперлайнера, що несуть нас крізь темряву над океаном, натомість постає переді мною фронтний зв'язківець, схожий на мого друга-піхотинця Шамрая... Все дивним чином переплелось. І ополченець, чие життя ми щойно розгадували, і змучений піхотинець, батько залишених вдома дітей, обидва вони для мене зараз унікальні, обидва зливаються переді мною в один-єдиний образ худючої фронтної людини в обмотках, що крокує кудись під осіннім дощем у геть змоклий, зім'ятій пілотці, в шинелі без хлястика, з катушкою телефонного дроту на спині... Це йде він, піхотинський зв'язківець 41-го року. Йде під холодним нескінченим дощем у ніч бездоріжну, де грязюка хлюпає по колінах, твань поналипала на обмотках пудами. Багнуці нема краю. Просто якась планета багнуки. А трапиться болото — перебрєди, а зйдуться перед тобою чагарі — продєрись крізь їхнє колюччя та все далі йди, та все чимдуж, швидше і швидше, бо це ваш форсований нічний марш, бо десь там ждуть від вас підмоги — підмоги і порятунку. А коли вже зовсім знеможені, наскрізь змокрілі від дощу і від власного поту, дістаєте ви дозвіл на привал, то одразу падаєте, де хто зупинивсь, просто в грязюку, адже марно було б інше вибирати місце, всюди довкола тебе тут тільки багнище, твань. Падаємо, як підкошені, і від виснаги нелюдської засинаємо одразу, де хто впав, засинаємо ще швидше, ніж цей космонавт, що вміє зусиллям волі програмувати свій сон...

Отже, ми там, серед шляху нічного, у нас привал, нас чекають чарівні світи сновидінь. Хтось кладе собі під голову напівпорожню торбу солдатську, хтось, замість подушки, підмостив катушку з телефонним дротом, а ті прихиляться на плече один одному, і вже їм очі склепились... Отак, пригортаючи зброю до себе, щоб не мокла, в позах скарлючення, неприродних, ми перебуваєм на вершинах блаженства, приймаємо як найдорожчий дар долі ці відпущені нам хвилини привалу. І перш ніж до нас крикнуть «вставай!», перш ніж розбагнучений шлях степліє від наших тіл, ми встигаємо — за якісь лічені хвилини — вийти з жахиття реальності, і, зану-

рившись з головою в сон, встигасмо побачити навіть сні, — мабуть, то були найсолодші у світі сні наших кохань, наших родив, наших недосяжних домівок...

Високий цибатий зв'язківець, що на ньому шинеля висить, мов на кілу, що коток телефонного дроту робить його горбатим, він сягнуто й важко ступає переді мною на своїх тонких догкіхотських ногах в обліплих до самих колін багнукою обмотках. Тілом перепочилий після привалу, він мовби заціпився й духом, і тепер повеселіло звертається до своїх зв'язківців, обіцяючи їм винайти значно легший, можливо, навіть найнадійніший спосіб зв'язку між людьми. А коли хтось кине на ходу жартома — ну, це, хлопці, серед нас об'явився «геній в обмотках», то він на такий жарт не образиться ніскільки. І, між іншим, те «геній в обмотках» так уже до нього й прилипне.

А як вітер хмари розжене, і зорі холодні проблиснуть, він час від часу, задерши свою цапину бороду, сягне незрозуміти для нас поглядом угору, до зірок, і хто знає, може, тієї прозирнути мудрість земного філософа-звіздаря... Занехайніший за всіх, а до зірок він мовби найближчий.

Витривалість його дивовижна, живе в ньому справжня двожилність, іде під намоклим своїм тягарем, а скарги від нього не почувеш, лише коли чужі ракети стануть зловісно зривати над темрявою лісу, нічний безіменний товариш мій мовить до мене стиха:

— Вже близько.

Ліс після згаслих ракет стане ще чорнішим. Перед світом ми входимо в цей ліс, вступаємо, як у готичний собор, бо така тут висока стрункість ще не торкнута війною щоглових сосен.

Ніч відходить, хмари по небу розігнало вітром, угорі, між верховіттям сосен, проблискує зірка, одна й друга, вони ясні, алмазно-чисті після дощу і розмірів аж ніби більших звичайного. Довготелесий зв'язківець, прилігши серед товаришів на галявині, дивиться вгору на ті зірки, на їхнє передсвітанкове недосяжне мигтіння, і ми бачимо на його зарослому обличчі, на спечених устах щось схоже на усміх.

Потім буде наказ, — як завжди, раптовий, — мерцій прокладати лінію зв'язку, і цибатий наш зв'язківець першим потрюхає понад узліссям, мов жива мішень, рухаючись відкрито у своїй куцій перекобоченій шинелі. Незважаючи на зовнішню нібито незграбність та неповороткість, він кабель швидко, вміло прокладе, виявивши при цьому несподівану стритність. Та тільки повернеться до своїх, як знову пролунає нещадне: «Порив! Давай зв'язок!» Кому ж тепер бігти, щоб

з'єднати десь щойно перебитий осколком кабель, відновити лінію, нитку життя? І знову цей, що в дорозі з симпатією названий був товаришами генієм в обмотках, піднявся сам, добровільно. Глянувши вгору, він безлячно, ніби під захистом зірки, пустився підбігцем по узлісся, подався шукати десь там ушкоджене місце. Всі дивились, як він побіг і побіг, трясучи борідкою, майже не пригинаючись. Та ось зупинився, — певне, знайшов, що шукав...

А коли, скошений кулеметом, він упав з кабелем у грязюку, не одна зірка здригнулась у світанковому небі над верховіттям тих щоглових сосен!

Здавалось би, все. Але й після цього він якийсь час ще мовби присутній у нашому лайнері, десь сидить отам в котрому із передніх крісел, як був — у шинелі, в обмотках, ледь прикритих казенним ісландським пледом.

— Геній в обмотках, це правда, — задумливо каже Космонавт. — В ньому вся епоха... Весь дух її, поривання і безмежність втрат...

Тихо в салоні. Світло пригашене. Невідомі нам сні людські, прикрившись пледами, линуць і линуць у рівному нічному польоті.

Іноді, нахилившись до ілюмінатора, ми вдивляємося обидва за борт: що там? В усі сторони ніч, надра тьми, мерехтлива безодня.

А мої думки все про нього: з чим цей дивний мій земляк сподівався зустрітись на інших планетах, чого там шукав? Може, якихось радостей незаних, неземних, якихось найповніших щастя, що їх він був позбавлений тут, у своєму короткому й загадковому житті?

1983

НА КОСІ

Далі вже нічого нема — самий простір, саме безмежжя. Смужка суші — вузька необжита коса, відділившись від степу, простяглась у відкрите море. Крізь обрій, крізь небо пронизалася й далі пішла — не видно їй кінця. Загубилася в імлях.

Місцями коса зовсім вузька, взимку під час штормів її й хвиля перехлюпне, а зараз вона суха, в сухих палаючих пісках, у буркунах, у лементах птаства.

Безліч пташиних гнізд, яких ніхто не руйнує; океан повітря, не отруєного нічим; гармонія буття, де чуваєш себе тільки часткою чогось великого — часткою цього безмежжя, цієї синьої вічності.

616

Найкрайніший край землі, заповідність, чистота.

Стоїть людина на самім краю, на межі реального — кільцює птахів. Маленька дівоча рука один по одному бере з кошика легкі алюмінієві персні, надіває на пташину ніжку, ловкенько пристібує на ній — як амулет, як знак спілки людини і птаха... Лети!

Закільцьованих пускаєш з руки в роздолля моря й небес, в оту безкордонну синяву та блакить, пускаєш і таке маєш враження, що не буде їм смерті, твоїм птахам, що злітають вони з твоєї долоні на вічне життя.

Улюблена праця, душевна рівновага, добрі люди, і ця безконечна бура коса із вітром, із сонцем, із дикими пісками та міцним присмаком свободи. Чи не про щось таке мріялось у п'ятмі студентського гуртожитку, коли після шарпанини дня падала вночі на подушку, не знаходячи і в постелі рятунку від навали роздумів, сумнівів, млостивих студентських рефлексів, коли горіла душа від палаючих кривд неподіленого кохання? Змучено, зіспраглено ждала: швидше б кудись Опинитись би десь!

Після біофаку, як відмінниця, залишена була в столиці, та це тривало недовго, бо так потім склалося, що оглянувшись аж тут, на краю землі, де тільки птахи мітинують.

Що ж, іноді і в такий спосіб збуваються мрії. Після напруг та перенапруг міського життя, з його карколомним темпом, чадом, гуркотнявою, нарешті ти чуєш тишу, впливаєшся простором, починаєш виходити з очманіння.

Ранком вийдеш — сонце сходить, на березі моря робиш гімнастику, стоїш, як мама вродила, вітрець пестить тіло пружке... Ніщо тут не обмежує тебе, ніхто нікуди не підганяє. Інший плін часу, інші виміри, інші абсолюти. Є тут вічність. Вічність у вигляді чистих, ніким не запльованих пісків, вловлюєш її в струмуванні вітру, і в спокійному леті птахів, і в неквапливих вищумах моря, що і вночі не змовка.

Щоранку стоїш віч-на-віч із сонцем — ти по цей бік моря, воно — по той бік, — робиш свою студентську фіззарядку, а перед тобою по густій морській синяві — кучугури білого сяють! То — лебеді! Не вигадані, не крижні, а справжні, живі, що дихають з тобою одним повітрям, гніздяться у твоїх володіннях і не полохаються тебе. Лебедині, сніжно-білі кучугури, — мабуть, тільки в дитячих снах можна побачити щоб таке. А для тебе вони реальність, вранішня насолода, здоров'я і чистота світу. Мабуть, лише тут і зосталася така неполохана чистота.

Фрегати хмар, вранішніх, біло-перламутрових, по обрії тихо, величаво стоять. Ідеш на них. Одежу прихопиш на руку і пішла собі, мов Єва цих білих безлюдних пісків. Чуєш

617

на тілі пестоці ранкового вітерця, під ногами, де збігла хвиля, аж пружинить вологий пісок, а на його тужавості тане біле мереживо піни морської. Кілометри можеш іти отак, роздягнена, вповодж коси, не ризикуючи нікого, крім птахів, зустріти. А твій одяг зостається лежати купами по узбережжю — там черевики, там плаття, — хоч і цілий день так лежатиме, ніхто його не торкне.

Михайло Іванович далеко на березі, в степовій частині заповідника, сіно скиртує: він на скирті сіно вкладає, утоптує, а знизу йому вилами подає дружина його, Парасковія Федорівна, вірна подруга його заповідної самотності, яка для них, здається, самотністю і не є. Задичавлені, правда, трохи обоє, як і всі тутешні сторожі, спершу навіть трохи відлякувала Ольгу їхня мовчанка, думала, чи не сердяться. А вони й не сердились. Просто не люблять зайве балакати. А ще більше не любить Михайло Іванович писати. З нього посадою вимагається, щоб вів щоденники, щоб в усіх подробицях записував до казенної книги пташині прильоти та відльоти, фіксував найменші зміни тутешнього життя, усі примхи природи, а він накарлює за два рядки і ставить крапку. Йому зауважуєш, тлумачиш, як птахів спостерігати, як треба вести щоденник, він же у відповідь тільки терпляче спливає у вусаняковою усмішкою.

— А що про них писати? Що треба — мені й так про них відомо. — І справді, знає він птахів не гірше вченого-орнітолога: голови не підіймаючи, скаже, який саме птах над ним пролітає, яке пернате створіння цієї миті ріже над тобою повітря своїм крилом.

Зараз щоденник і зовсім, здається, в забутті, бо в Михайла Івановича — сінозбирання. Буває, що в цьому ділі практиканти йому допомагають або радгосп який людей пришле, а поки що Михайло Іванович поре сіно сам. Іноді, замість зарядки, Ольга теж бере вила в руки. Нанизує сухе запашне сіно і навильник за навильником туди, вгору, де Михайло Іванович мовчки і якимсь круто втоптує його, щоб не затекло й від обложних, осінніх дощів.

Одного ранку Ольга працювала на скиртуванні. Нахилившись, саме нанизувала вилами сіно і раптом якимось десятим чуттям відчула: лет! Десь тут, десь зовсім близько. Підняла лице — так і є: лебеді! Все небо заповнене сяйвом величезних, ритмічно працюючих крил. Птахи — просто гіганти і йдуть так до неймовірності низько! Михайло Іванович, який стояв на скирті, здається, міг би рукою їх дістати. А він і голови не підвів, продовжував далі втоптувати сіно. Неквапливі, царствені, пролітали вони просто над Ольгою, над скиртою, над чорним, засмаглим Михайлом Івановичем і, нічим не зля-

кани, поволі потяглись над лимани, десь там спокійно сіли за косою на воді. Сліпучо-білі їхні підкрилля, шелест повітря, зрушеного величавим вимахом крил, мудра ота нелякливність, довіра до людини — все це розбурхало Ользі душу, цілий день потім була під враженням лебединого лету. Дружині Михайла Івановича і сторожам з інших пунктів все переповідала збуджено, як вони летіли:

— Ось так над головою! Ледь рукою не дістала! Чути було навіть шурхіт крил!

І ще сміючись додавала, як Михайло Іванович, топчучись на скирті, і вусом у їхній бік не повів.

— Та ні, я таки бачив їх, — виправдувався Михайло Іванович з соромливою усмішкою, — навіть і полічив. А ось ви, Ольго Василівно, полічити, мабуть, і не догадались?

А вона таки й не догадалась, це правда, бо вся була поглинута тим сліпучим видовищем, бо вперше ж у такій близькості бачила розпростерті на півнеба живі лебедіні крила, сяєво їх наближалось, як сонце, — вперше так зблизька спостерігала дію тих крил, на власні нерви відчула чар і поезію лету.

Такий це край. Живі лебеді з-за плеча в тебе вилітають, а завтра, може, з'являться над хатиною сторожа і рожеві африканські фламінго, прошумлять, пропахлі тропіками, над його кролятником та над цією прозаїчною скиртою сухого, як чай, заповідного сіна. Впиваючись духом його, вчорашня студентка уже встигла переконатись, яка запашна ця її незрівнянна планета.

Заїхав того дня агроном із сусіднього радгоспу. Верхи на кобильчині пузатій, у брилі сомбреро, схожий на ковбоя із прерій, неголений, у рудій щетині (таке враження, що він ніколи не голиться). На radoщах Ольга і йому стала розповідати про лебедів, а він з-під свого сомбреро хмикнув недбало:

— Чи й не диво! На Перше травня в райцентрі у нас вони над самими трибунами пролетіли, весь майдан їм аплодував... Ото був номер!

Приїжджий, не встаючи з коня, все на скирту сіна поглядав, розпитував Михайла Івановича, чи не чув, коли прийдуть заповідницьке сіно розподіляти.

— Тут важливо не прогавити, — пояснював він Ользі. — Та ще ж сінце! Зелене, пахуче... Аж сам би їв.

Принохувавсь, м'яв у руках те сіно, жартома задобрював Михайла Івановича:

— Якщо нам цю скриту відпустите — могорич буде!

— Кому скажуть, тому й відпущу, — гув Михайло Іванович у відповідь. — Я його не розподіляю.

— Майте, майте на увазі, а то води не дамо! — гукнув агроном, від'їжджаючи.

Колодязя на косі нема, давно вже обіцяють вибити артезіан, та все «тільки язиками б'ють», як каже Михайло Іванович. Поки що ж йому доводиться їздити з бочкою по воду до радгоспного артезіана. Сьогодні по обіді він теж зробив таку подорож, а разом з ним побувала в радгоспі й Ольга: їй треба було на пошту.

Нічим пошта дівчину не порадувала, і, повертаючись до себе, на косу, Ольга сиділа на підводі сумна, скоцюрбившись біля бочки, в якій важко перехлюпувалась вода.

Десь на півдорозі зустрівся їм вершник. Може, що настрій в Ольги був такий чи сама душа ждала чогось небуденного, тільки, коли верхівець той вимчав із-за обрію, вимчав, ніби десь із татарщини, із козаччини і швидко став наближатися, серце дівчини забилося незрозумілим хвилюванням. А той уже надлетів, і весь був смага, мужність, обвітреність! Круто осадив свого коника перед незграбною хурою Михайла Івановича, блиснув білозубою усмішкою, аж дівчині жарко стало враз: звідти він, звідти! З часів лицарських, далеких... Профіль орлиний і сам — як орел! Тільки й бракує що шаблі при боці та шапки-бирки на голові... Та хоч і був він мовби прибульцем з далекої минувшини, проте сигарети цілком сучасні вживав: наблизившись, став «Шипкою» Михайла Івановича частувати. Закурюючи, хвалився, що знову в них на Байрачому мисливське господарство організовується, щойно оце вирішено в районі, і його вже егерем призначено.

— Егер, це ж звучить?

І очі його, усміхнено-примружені, невідступливі, змусили Ольгу зашарітись.

— А ви стережіться, — мовив до неї. — Ходите понад морем в костюмі Єви... Безлюдно, думаєте... А воно ні. Сонце світить, далеко видно. І хтось, може, по той бік лиману в комишах приліг та — в бінокль... У нас люблять красу!

І знову блиск усмішки, і вже кінць здивився, вигнувся, вийнув курявою, пемчав свого вершника, наче його й не було.

Але ж він був. І зостався при ній! Бо як пішла увечері уже перед сном купатись до моря, то чомусь не одразу зважилась скинути одяг із себе. Весь час почувала очі того легенька на собі, з по той бік лиману, з нічних комишів вони на неї пильно, жагливо дивились. А ніч була ясна. Місячна доріжка стелилась по морю у далеч планети. Щось русалкове було в цій ночі, чарами її весь світ був повитий, її прозорістю й тихим місячним царюванням над морем і степом. Так гарно, так розкішно було, що дівчина, навіть почувачи на собі той сторонній погляд із комишів, усе ж стала роздягатись. Повільно, значливо, ніби перед шлюбною ніччю, скидала із себе все,

зосталася тільки в місяць зодягнута... Любуйся, любку! Для тебе ця смага, ця чистота і святість тіла...

І ось він уже наблизився, як там на дорозі, коли з «Шипкою» нахилився, і війнуло від нього на дівчину гарячим духом коня, поту, пилу, духом дороги і вітру...

За кілька днів приїхав і той, від кого, здається, залежав розподіл заповідницького сіна. Рідко автомашина пробивається сюди через піщані кучугури, через грузькі солончаки поміж лиманами, а цього разу пробились аж два газики й «Волга». Зацікавлених у сіні було багато, прибула ціла компанія керівників близьких і віддалених степових господарств. Купалися. Обідали, потім знову купалися. І весь час не вшухали суперечки про сіно, про худобу, якої вже порозводили стільки, що і в скотарнях не вміщається, скоро, мабуть, зимуватиме просто неба. І не осуджувала їх Ольга за голий практицизм цих суперечок, за бурхання пристрастей навколо таких буденних тем, бо неважко було їй збагнути, що тема сіна, худоби, зимівлі, годівлі тут найголовніша, вона для цих людей саме життя, адже з цим пов'язані всі їхні радощі й прикроші, від цього залежить благополуччя сім'ї й становище господаря, а часом, і сама його людська честь.

«Чи, може, це вузько? Чи, може, їх заїдає цей практицизм? Чи не доживуся й я коли-небудь до того, що мені вже навіть на лебедів буде ліньки голову підняти? Вони летітимуть, а я топтатиму сіно, втупившись під ноги...» Так думала і все дошукувалась у собі виправдань, аргументів, що промовляли б за цих людей, за їхнє життя, бо такі ж не ти, а вони всіх постачають і всіх годують!

Той, від кого залежав майбутній розподіл сіна, хоч і мав прізвище хвацьке й веселе — Танцюра, насправді був похмурий, був чомусь у присмутку, протезом скрипів, очей не показував, коли з кожним із присутніх за руку здоровкався. Був сивий уже, з сірим пригаслим обличчям. Лише за обідом він ожвавив, виявив увагу до Ольги, розпитував про столицю, про навчання і як їх міністерство розподіляло, а коли дізнався, з яким перескоком потрапила вона сюди, то навіть посміхнувся з поблажливою зверхністю:

— Життя, воно навчить... Навчить калачі з маком їсти. Навчить, для якої Ольга була не інакше, як жертва чиеїсь помсти. — Мати хвора, мати сама, а дочку куди посилають... Був би дядько в міністерстві — сюди б не послали!

— Нічого, — казав гість, — тут теж наша земля, наші люди. — Ми дублені, звикли. А як їй тут зимувати? — стояла на своєму господиня. — Зайде зима — хоч вовком вий: Дощі, бурани, море аж до хати добиває... Господар мій на баркас

та на ніч по рибу, а я вдома цілісіньку ніч не сплю, бо думки всякі, бо, може, його вже й живого нема. Вранці прибреде — весь льодом обмерзлий, одежа на ньому трохотить, з лица аж чорний і слова не може вимовити... Таке наше життя.

— Отже, є де сталити характер, — казав гість до Ольги. — Сподіваюсь, ви ж за цим прибули? Характер сталити?

«Чого я прибула — мені це знати, не ваш це клопіт, — нахмурювалась Ольга. — А що мужність, крицевість душі кожному потрібна, то це правда, це мене в людині приваблює...»

Про що і з ким би не говорила Ольга, весь час їй думалося своє: чому його тут між ними нема? Здається ж, мусив би бути? Ні разу не бачила його після тієї зустрічі в степу і, хоч тільки у вимрійках з'являвся ночами, хоч тільки у видивах місячних наснувалося їй оте русалкове щось, оті обійми на березі моря і пестощі жагливі, — і все ж вони ніби й насправді були, бо дедалі ближчим, ріднішим ставав він для неї...

Танцюра ніби вгадав Ольжині думки:

— Де ж егер? Чому не бачу тут мого друга? Послати по нього мої колеса!

І послали.

Після обіду купалися; Танцюра купався трохи осторожніше від товариства, і по вологому піску узбережжя було видно глибоко впечатаний слід його важкого протеза.

Потім усі гуртом пішли вподовж коси по бережечку, і так було тут гарно, вільно, роздольно, що й сперечальники, нарешті, попримовкали, погляди людей ласкавістю засвітилися, хмелем зачарованості. Танцюра, світлячи сивиною, рішуче кульгав попереду, скрип його протеза й скрик чайки були чи не єдині звуки довколишнього світу. Танцюрі, видно, подобалось бути в ролі вожака, він ішов повеселілий, ведучи вперед товариство, протез його вгрузав упевнено, він його аж вкручував у пісок.

Море випліскує хвилю за хвилею, миє й миє косу, що простелилася пластома в синяву моря. Десь аж там, на вістрі її, мав бути морський маяк. Якби не мла, білу вежу його було б видно й сюди — ясними ранками вона блищить, біліє на обрії. Одначе й зараз, хоч млисто було, крізь марево спеки всі поглядали вперед: чи не забовваніє часом десь там, край неба, біла вежа маяка. Люди суші, а чомусь їх не покидала така цікавість.

Повно було дикого птаства. Клекотіло в повітрі, спочивало табунами на воді, жовтіло безпомічними пташенятами в бур'янах, де всюди валялись скаралущі, покинутий одяг тих, що вже повискакували на волю. Лебеді білили далеко в морі, набагато далі, ніж вранці. Їх розглядали у бінокль, що його прихопив один з молодих доглядачів.

Заглибились далеко на косу, коли їх догнали ще двоє: Ольжин шеф, зсутулений кандидат наук із контори запобіжника, та цей самий смаглявий красень, цей чубатий парубок-егер... Ольги він начебто й не помітив. Сягнуто ступаючи у своєму потертому егерському галіфе, все прями очима вперед, і в руці у нього була — Ольга очам не повірила — мисливська рушниця. Що це? Хто йому дозволив? Ольжин шеф у відповідь на її осудливий погляд пояснив з кривою усмішкою:

— На косі, крім корисної живності, як відомо, водяться й хижаки...

Егер підбігцем поспішив до старшого.

— Вікторе Павловичу, — покликав він Танцюру. — Ану дуплетом... Як там, на Байрачому!.. Дуплетиком! Ви ж умієте, як ніхто! — І в голосі егеря з'явився такий мед, така холопська запобігливість, що Ользі стало соромно за нього, — соромно, принизливо і тяжко.

Рушницю було передано Танцюрі. Він взяв її, обдивився з обізнаністю мисливця. Скинув очима на розчервонілу сердиту Ольгу, і зникла в них привітність, що була до цього, стали вони холодні, почужілі. «Чого ця дівчина тут? — мовби питав присутніх. — Навіщо нам тут ці її прискіплені осудливі очі? Не цікавлять мене її чесноти, скоріше дратують. Я хочу бачити звичні, прийнятні для мене очі оцього парубка-егеря, відданого й меткого. Влаштує мене й догідливе поблискування скелець ваших окулярів, товаришу кандидат наук... І навіть нейтральна агрономова веселість приймається... А ось вона...»

Нічого й сказано не було, проте всі відчули, що ця вчорашня студентка тут зайва. І сама вона це відчула теж. Зосталася стояти на місці, не пішла з ними далі, коли вони, обминувши забитий чорною морською травою лиманчик, знов поважки почували уподовж коси.

«Невже буде постріл? — чаїлась Ольга, звіркувато дивлячись їм услід. — Невже буде натиснуто курок? Усе залежить від цього: буде постріл чи ні?»

Вся коса мовби насторожилась. Тиша стояла якась неспокойна. Світле безмежжя здавалось склянисто крихким...

«Все, все залежить від цього, — не давала спокою думка. — Може, навіть саме майбутнє, і цінність твоїх ідеалів, і всі оті диявольські вибухи, жажіття, про які тепер стільки пишуть, говорять, думають, — усе якимось найтоншим зв'язком зв'язано з його рушницею бракон'єра, з тим — буде постріл чи ні?»

Очолена Танцюрою ватага майже сховалась у вибалку чагарями. Легінь твій, віддаляючись, весь час упадаючи біля Танцюри, забув навіть озирнутись, пустельно стало на косі. Чорніє купами камка, сіль на ній закипає. Ольга повільно побрела додому. Все чомусь згадувалась фраза, кинута Танцю-

рою за обідом: «Пошліть по нього мої колеса...» Себто машину пошліть. І ці безглузді колеса тепер довбали їй мозок: «Пошліть по нього мої колеса...»

І знов бачила догідливо-похапливу метушню єгеря, знов почувала пекучий сором за його оту патоку в голосі, що так не пасувала до бравої статури цього таки ж легенья, красеня степовика! Що й казати, не лицарем гідності й незалежності постав перед нею. Зовсім не таким ти його собі вимріяла, не таким уявляла! Наче обікрав у чомусь тебе, глибоко покривдив...

І враз — як удар по нервах — вона вся здригнулась. І пруг обрію наче здригнувся: постріл! Десь там, у глибині коси, пролунав постріл...

Надвечір, коли товариство повернулося до хати Парасковії Федорівни, в Танцюри велике щось біліло під пахвою. Лебідь-шипун білів.

Важучий, з білим пухом, з обвислими метровими крилами, з мертвим паліччям ніг.

— Масте, Федорівно, на вечерю, — з підкресленою веселістю, яка Ользі здалася напускною, звернувся Танцюра до господині.

Але вона не прийняла дару. Випросталась, підняла груди ображено:

— Ця птиця свята... У нас її не їдять.

Танцюра спробував був передати лебедя дружині іншого сторожа, що сьогодні прибула сюди з чоловіком та дітьми погостювати, але й вона відмовилась:

— Вам же сказали — птиця свята. Не їдять такої в нас.

І пригорнула до себе дітей. Діти — двоє дівчаток і хлопчик — тільки сопіли, неприязно позиркуючи з-під матеріної руки на Танцюрин протез, що тупцявся біля них.

Ніхто не захотів лебедя, повідмовлялися під тим чи іншим приводом усі. Кандидат наук сказав про себе навіть, що він вегетаріанець, хоч не далі як за обідом уминав кролятину. Ухилився від дарунка й агроном, пожартувавши, що дільничний міліціонер штраф йому припече і не повірить ні в які виправданя.

Один тільки єгер упав коло Танцюри, втішав:

— Додому повезете, гостинець перший сорт буде...

Ольга тут уже просто зненавиділа єгеря, зненавиділа і власний спалах сліпого почуття до нього, з жахом подумала, що цей гнучкоспинець, вислужник міг би бути обранцем її серця.

Кинуто було лебедя в машину, і рушницю поверх нього теж було кинуто, як непотріб.

Увечері перед від'їздом, вже сівши у машину, Танцюра підкликав Ольгу:

— Осуджуеш? Гріх я великий вчинив? — запитав з доброю посмішкою. — Плану недовиконаєш, одним менше закільцюєш?

Ольга мовчки кусала губу. Очі стали маленькі, злі.

— Може, збираєшся донести на мене?

— Цим не займаюсь.

— А чого ж надулась?

— Чого? Знати хочу: невже ви так увірували в право своє — бити? В право робити те, що заборонено іншим? Чому вважаєте, що вам вільно переступати закон?

— Все? Висловились?

— Чому ви поводитеся так, ніби ви — останній на цій землі? А ви ж не останній? Після вас — будуть.

Холодним став його погляд. І обличчя в сутіні було сірим, як попіл.

— А може, всі ми останні? Чи ти, така розумна... сподіваєшся повторити цикл? Два життя збираєшся жити?

— Ви цинік. І ваші міркування цинічні! І гидка мені ваша філософія браконьєрства!

— Стривай... Тобі шкода цього лелеку? — Він навмисне називав лелекою лебедя, мабуть, щоб зневажливіше було. — На! Візьми! — І підняв з півсутіні машини купу того білого, важкого, просто за шию підняв. — А то кролів тут порозводили, як в Австралії, норами все перерили. Бери, бери, не сердься. М'ясо в нього солодке.

Широке, вилицювате лице дівчини пашіло обуренням.

— Цей птах... Він і для мене святий! А де ваші святині? Чи ви вже звільнили від них своє життя?

— Що ти знаєш про наше життя, — зітхнув Танцюра. — Звідки тобі знати, як воно нам ребра трощило і як нині ішачить наш брат... Кого ще так вимордовує робота... Інші на рибалку, в театр, а ми до ночі... Хоч і з температурою, хоч як ниють рани. До півста не дотягши, інфаркти хапаєм! — І сердито дверцятами хряпнув.

До пізньої ночі ходила Ольга по косі. Небо в зорях було небосхил розтанув, лінія обрію зникла. Справді, мов на краю планети. Далі там, за небосхилом, — уже тьма і безвість. І мовби на краю душі людської стоїш — душі дотеперішньої, знаної, дослідженої. А далі що? На що буде звага? До чого порив?

Які запаси добра і зла в її арсеналі? І чому, опинившись на межі зла, людина так легко й безболісно между ту переступає?

«Абстрактно! — чує вона чісь заперечення. — Глибока філософія на мілких місцях!» Але це кажете ви, ті, хто не бачив сьогодні його рушницю, його самовпевненості і його рішучості (як він тим протезом землю викручував, усвердловав у неї кожен свій крок, кожен свій притуп!).

За тижнів два знову проїздом було тут товариство. Танцюра, незвичайно добрий якийсь, надміру балакучий, хвалився сторожівським жінкам і мовби, крім них, ще комусь:

— Ледве з дому не вигнала дружина із тією здобиччю. Тільки побачила мого делеку — теж у крик! От жіноцтво, всюди однакове... Наче з вами змовлялась: «Навіщо в квартиру приніс, це ж птиця свята!» Навіть сусіди повідмовлялися. Насилу помічникові своєму накинув. Чоловік темний — прийняв за гусака...

Усім ніяково було слухати, а Танцюра ніби й не помічав загальної ніяковості, знов повертався до теми «лелеки», та що встрілено його було майже випадково, та що він, невдаха мисливець, кається тепер, зарікається бити більш. Суворі, обсмалені сонцем люди слухали його, понурившись, слухали; а вірять йому чи ні — важко було по їхній замкнутості догадатись.

1966

НІЧ МУЖНОСТІ

Для тих, хто в палаті, він був просто Механізатор. Крайній у кутку біля дверей. Ще не оперований. Ходячий ще. А що Механізатор, то це тому, що привезли його прямісінько з поля. Від агрегата. Звідти, де простір, де жайвір у небі на світланку, і людині так легко дишеться.

А тут... Ніхто не сказав би, що його точить якась недуга. Такий здоров'як! І в палаті з'явився, ніби втілене здоров'я, ніби один із тих, про кого мовиться: людина в розквіті сил. Кремезна, осадкувата статура. Широко розгорнуті плечі, в'язи атлета. Міцне, з крутим підборіддям обличчя все жарко горить, і шия та груди з-під розстібнутої сорочки теж горять, мовби шкіра ще зберігає на собі шпаркий пал польових вітрів. Тільки постійна тужливість погляду й розлита в очах якась пташина жовтизна змушують думати, що в руки медицини Механізатор потрапив не випадково.

Ніякої паніки, ніякого в ньому страху. Суворо зімкнуті уста виказують упертість вдачі. Небагатослівний він.

Коли однопалатники питають, чи боїться йти під ножа, відповідає глухо:

— Більше разу не вмреш.

— Цей витримає, — каже од вікна худий, як тріска, Кібернетик.

Механізатор кидає ледь чутно, ніби сам до себе:

— Мушу витримати.

626

А тільки ж чому в очах за тією розливою жовтизною так повно туги, туги?

Операція призначена, але до неї він ще має часу добу чи й дві. Отже, поки що вільний. Дозволяється йому блукати по всьому корпусу. Зустрічає студентів у білих лікарняних халатах. Мало що встигає збагнути степовик з їхніх учених темпераментних розмов, але ота рішучість у ході, молода відвага в очах впливають на нього заспокійливо.

Призначених на операцію провозять візочками до тієї кімнати, де все таємниця тайн. По якомусь часі, буває, досить тривалому, виходять звідти хірурги, мовчазні, аж злі, зрошені потом, скуті напругою: тільки-но розтинали людину, зазирали в таке її недозволенне, глибоко приховане, куди зроду-віку ніхто не зазірав.

«Отже, ти не боїшся?»

«Мушу витримати».

Батько-сапер, що поліг на Дніпрі у ніч форсування, ніби звідкись, із найтяжчих ночей своїх, подає голос: «Тримайся, сину. Ми з тих, кому треба завжди триматись...»

Хірурги, що й досі не очунались після своєї праці, сидять, як вичавлені, мовчки курять в кінці коридора біля акваріума. Посхилялись лобами один до одного, понурилися і смалять, смалять, знімаючи з себе напругу. Точнісінько як хлопці-механізатори, коли в осінню негодю, намордувавшись з плугами біля агрегата, зберуться, нарешті, в польовім вагончику на свій тяжкий перекур і возчтимуться по кутках, понуро слухаючи, як вітер шарпає опалубку та дощ холодно тарабанить об дах.

Як ще багато тяжкого на світі! Хіба думалось коли, що десь за твоїми голубими полями, за твоїми стосилими буднями існують такі величезні скопища вражених недугами людей, намучених, настражданих, котрі благально медикам в очі зазирають у чеканні чуда... І що такої смертельної виснаги зазнають ці ось фахівці дипломовані, яким ти довіришся в свій найтрудніший час, бо це ті, чиє покликання і чия доля боротися й боротися за людські життя...

Коли хірурги підуть, Механізатор сам займе їхнє місце біля акваріума; екзотичні рибки, червонопері та зовсім золоті, ніколи не бачені ним, снують між водоростями за склом у своєму маленькому тропічному морі. Плавають, весело грають у воді, не почувавши, що опинились у неволі, що якісь, може, риб'ячі хвороби чигають і на них. А може, такі створіння не знають хвороб? Принаймні, поки що мають усе необхідне для цілком вдоволеного існування: водичка, пісок на дні, водорості якісь химерні, не з тутешніх озер. А коли треба,

627

з'явиться чергова сестра, особа накрохмалена, білосніжна, і усміхаючись, спеціального харчу їм зверху сипне, якогось риб'ячого комбікорму... Живи, мале, золотопере! Створила тебе природа, щоб ти горя не відало...

— Ніхто не знає, з яких морів ці рибки, — озветься привітно медсестра до Механізатора. — Десь із таких, мабуть далеких, що чи й круїзи наші туди дістають?

— Мабуть, що так.

Годинами блукає Механізатор по корпусу, а коли ніч настає не і сон прийде в палату, степовикові й тоді несила буде влжати на ліжку; важко буде йому слухати стогони сусідів і себе стримувати, щоб не випустити з грудей затиснутий усередині стогін... Бо там горить, бо наче голодні лисиці з яруг проникли йому в самі нутрощі й роздирають, шматують усе, що там є. Бере з собою но-шпу та ще якісь болетамуючі пігулки й виходить на подвір'я, під зірки та шелестіння лип. Вахтер уже знає Механізатора в обличчя й без суперечки випускає його з корпусу, піддавшись власній великодушності.

— Це я виняток тобі роблю, — скаже до Механізатора. —

Бо колись і сам на ХТЗ сидів, знаю ваш хліб...

«Треба, щоб Даринка гостинця якогось йому привезла, — позначить у думці для себе Механізатор, — бо не трояка ж сунути цьому приятелеві за його люб'язність, та й не вмієш ти, щоб трояка, — нема такого досвіду...»

Липи шелестять, зірки змигують над телевізійною вежею, птах у листі десь сонно протуркотів, — чи не горлиця польова залетіла з лісосмуги?

Дивна річ: наче вперше йому відкриваються оці ночі з темними шатрами лип, з мигтінням зірок, з віддаленим потужним гудінням міста. Сила-силенна зірок у небі, як казали, душчи́хось, що колись, можливо, на землі були, а тепер цілими сузір'ями позбивались у свої небесні зоряні роди-племена... Он є люди, що добре знають небо, — штурмани, навігатори... Он серед космосу кетягом акацієвого цвіту завис Волосожар... Крім нього та ще відомого тобі Вова, є ще сузір'я Лебедя, і Волопаса, і Жирафи, але де вони? Волосожаром та Вовом обмежується твоє знання Всесвіту, їх тільки і впізнавав у свої трудові, з такими довгими гонами ночі... Хто там тепер біля твого керма, доки ти тут, у самотнім чеканні чуда? Сергійко все просяв: «Візьміть, тату, з собою в нічну зміну, я не засну», — тільки ж рано тобі ще, синоньку, твоє від тебе не втече...

Поміж липами, де блищить після зливи калюжа, двоє каченят прищули, тих самих, вчорашніх, диких! Приблудкалися звідкись, якимось десятим чуттям вловили, що їх тут ніхто не покривдить, і прижилися, обвиклись, знайшовши притулок біля людини. Як вони втямили, який інстинкт їм

підказав, що людина, котрій болить, спроста не покривдить, бо в такім стані сама добрішою стас до всього живого? І Механізатора ці дикунці не лякаються, тільки перекрякнулись про щось між собою, коли він зупинився неподалік від них. Тривогу виявили, але не втекли, не залишили обраного місця. А як же їх полохано там, у його краях, коли, бувало, хлопці, зібравшись цілим товариством, видобувались на полювання. Частіше мотоциклами, а в негоду, то навіть і трактором ухитрялись, — поженуть, а там будь-що-будь! Ні, не до жалю було там, де шаленіли веселощі, де справляв банкет буйний мисливський азарт! Чи залізо, чи гніздо — одна йому шана... Буде потім від голови нагінка за самовільно взятий трактор, наслухаєшся і вдома докорів від своєї Даринки, коли повернешся забрьоханий та неабияк захмеллий, адже не келешки берете на полювання, а тільки гранчасті, — свій був у цьому механізаторський шик. Ніби потьмарення находило: все, що літає, ставало для вас мішенню, чули тільки бабахання в очеретах та скрики підранків, що заплутались десь у траві. Гвалти, метушня, спалахи полум'я над очеретами, — окрім цього, здається, й не бачив нічого, ніжності ночі не чув. А тепер от хотілось би присісти та й рукою погладити цих заблудлих сюди каченят, що так по-рідному туляться одне до одного, неляжливо, незворушно защули за крок від твоєї ноги.

І небо з зірками таке, наче дотепер його й не бачив, і ці липи-красуні, що їхньої краси, здається, ніколи й не помічав. Неяже треба було стільки перемучитись — і вдома, і на роботі під час нападів хвороби, і в цих лікарнях, волаючих людським болем ночах, — щоб бодай трохи прозріти, щоб спромогтись помічати якісь звичайнісінькі, проте безмірно прекрасні речі, що ними наповнено цей живий довколишній світ?

Сів на лаву неподалік каченят, дививсь на темну лікарняну браму, замкнену на ніч. Незабаром має приїхати його Даринка. Залишить дітей на матір, випросить у голови газика-всюдихода (відмови не буде) і стрімголов примчить сюди, на це таке гірке побачення. Підкине харчів домашніх, хоч вони тобі зараз і ні до чого. Напередодні вдалось зв'язатися з конторою по телефону, просив передати Дарині, коли їхатиме, хай прихопить із ферми свій білий халат, один із тих, що їх, як спододяг, видають дояркам для роботи; там, на фермі, халатів достатньо, а тут... Виявляється, Дарина сама про це подумала, «вона у вас винахідлива», так йому контора відповіла. Отже, тепер її у фермівській одежі не стануть затримувати вахтери, вважатимуть, що це новенька сестра чи санітарка з'явилася для поповнення тутешнього медперсоналу.

Даринка — ось хто був для нього найдорожчий у світі! Ну й мама, звісно, ну й діти, розуміється, але ж Даринка... Що

тут казати: вона ще більше розкрилася в ці важкі для неї дні. Виявилась такою молодчиною, така смілива, рішуча, це вона, коли йому стало зовсім кепсько, перша й наполягла, щоб не в медпункті його тримати, а негайно відправити до міста в найкращий інститут, де апаратура, де професори!.. Після її відвідин йому щораз ніби легше, бо вірить вона, як ніхто, що все обійдеться, що чудо таки має статись... Ах, Даринко, Даринко! Добре, що не чуєш ти, як хворі лаються ночами в палаті, останніми словами обзивають тих, що ракет та всякої гидоти для смертовбивства повинаючі, а рятівних, може, найпростіших ліків для людини винайти не можуть... Даринко, горлице моя...

Схилився на руку, на хвильку поринув у дрімоту, і одразу ж дружина йому приснилась: ніби десь полем женеться він за нею, за дівчиною, біжать обоє хлібами високими, ось-ось здається, наздожене, але вона все втікає та раз у раз озирається сміючись, — молода-молода, тугогруда, чорноброва, тільки чомусь... зовсім сива!.. Прокліпнувся в тривозі: що б то значило? Як витлумачити цю тайну сну? Не дуже вірив у сни, як і в інші забобони, а ця втікаюча його любов, молода, ніби в дівочтві, вислизаюча з рук Даринка, що так звабливо сміється, хоч зовсім сивою зробило її миттєве сновидіння, — яку воно своєю з'явою йому вість подає?

Може, це знак, що Даринка вже в дорозі, десь кризь ніч мчить ся сюди полями, несучи йому свою радісну віру в чудо? Що він їй скаже при зустрічі? Чи знайде якісь особливі, рідкісні слова, слова найвищої ніжності, що їх давно не чула від нього Даринка?

А виявляється, були вони в ньому, були. Ось і зараз знаходились в душі до неї такі звертання юнацькі, далекі, і кожного з дітей називав тут під липами зовсім не звичними для нього пестливими іменнячками. Вдома до ніжностей вдавався лиш зрідка, бо після жнив'яного дня, коли тіло втому гуде, коли, осінніх плугів, коли всі радикуліти лізуть до тебе в кабінку, коли, мов потовчений, приплентаєшся до хати, яка там уже буде охота до пустощів, борюкань з дітьми, до зазирань у шкільні зошити, а тим паче до вглядань у розкриті до тебе такі складні, не зовсім уже тобі й зрозумілі дитячі душі. О, як хотілось би йому зараз зробити щось добре, приємне і тій, і тому, і тому!.. Віднині, як повернеться звідси, ніколи мамі слова накливо не скаже, і Даринчині нерви берегтиме, не образить її й на крихту, навіть сп'яна не приревнує до того шалапутного зоотехніка, — хай танцює собі з ним на весіллях, скільки хоче, адже знаєш, що душа її повністю належить тобі, що підстав для ревнощів в тебе нема ніякісіньких... І Сергійка братиме в поле з собою, щоб не відбити охоти в хлопця... Взагалі доко-

рїно змінить відтепер він усе своє життя! Переламає, переітакшить свою натуру, поверне її на всі сто вісімдесят у краший бік! Допалить оті сигарети — і все, могила. І до чарки не доторкнеться, хіба як уже невикрутка, пепсі-коли сьорбне або-що. І на полювання ані руш. Тільки повернеться після операції, викине геть і рушницю. Ні, краще під прес у майстерні, щоб аж закрущала! Хай, нарешті, птахи на Бродщині та в Чарі-Копишах відсвяткують це твоє вирішення. Щоб не сталось так, як із тим директором із-за Ворскли, що жодного полювання не пропускав, щоразу півгазика додому віз, а як вдарило інфарктом раз та вдарило вдруге, то тепер він, колишній гроза дичини, кажуть, виїжджає на угіддя лише формально, лише для абитак! Стане десь серед лугів і жде, щоб яка-небудь пташина над головою перелетіла, щоб хоч крилом щось живе прошуміло над ним... Годинами, буває, жде у своїм відкритім галяку, та все намарне, а тоді схилиться головою на руки та й затужить, неборака. «Ніякі птиці не летять на мене: ні крижані, ні тарахтани, ні навіть бекасята! А мені ж, мої любі, та хоч би ще раз подивитись на вас!..»

Сидячи під липами, всяких дум за ніч передумає Механізатор, і лиш перед досвітком, коли його покличуть, зайде до корпусу, тихенько переступить поріг палати.

— О, степова душа вернулась... А ми думали, що ти від неї світ за очі втік!

— Не з тих, що тікають...
— Свою вірну виглядати ходив?

На це Механізатор не стане відповідати. А Дарина його тим часом уже близько. Оскільки ж газик саме стояв на ямі, то іншим транспортом добулась, надійнішим: зійшовши з нічного поїзда, не чекаючи, доки підуть перші траваї, пішки тепер крокує за багато кварталів до знайомого й корпусу, що, новий, недобудований, сіріє горішніми, ще не заселеними шлакоблоками серед темного парку.

За час відвідин Даринка навчилась хитрощів, призвичаїлась до тутешніх порядків, тож прямує вона з своїми гостинцями не до парадного, як декотрі з відвідувачів, а вслід за машиною «швидкої допомоги» прослизає попід брамою на внутрішнє подвір'я, щоб уже тут, за спиною корпусу, чекати повного досвітку. Тепер, нарешті, спочине, влаштувавшись на лавці біля тієї калюжки, де прижилися двоє диких каченят — качечка й селезень... В їхньому сусідстві, під розкопистою липою, Даринка поснідає, заодно й птахів погодує крихтами, уважно спостерігаючи, як ловлять вони харч, а потім пробують пірнати на мілині, кумедно водичку носами фільтрують... А тим часом світає, меншає в парку нічних тіней. Коли ж небо ранково маками зацвіте над містом, жінка підведеться, стане

роззиратись, кмітливо шукаючи способу, як їй найкраще прослизнути до корпусу. Треба не так, а отак. Не звідси, а звідти... Від вахера навряд чи можна чекати милосердя, мабуть, і рідної жінки б не пустив, а ось, якщо знайома ліфтерка заступить на зміну, тоді інша річ... Крім того, ще ж маєш і спецодяг фермівський при собі.

Несперецливий, покладистий натурою Механізатор, однак, посварився перед операцією з персоналом: навідріз відмовився лягти на лікарняний візок. Навіщо, мовляв, ця комедія, адже він ходячий, сам здатен дійти до операційної.

— Ні, ми просимо вас лягти, — настійливо умовляли його. — У нас таке правило.

— Формалісти ви з своїм правилом... Смішно ходячого везти на коліщатах, — сердився він, — комедія та й годі.

— І все-таки ми наполягаємо. Не опирайтесь, будь ласка, інакше...

— Що — інакше?

— Матимем неприємності через вас...

Роздумував довго, а вони все чекали.

— Гарзд, зроблюся немовлям, — буркнув, лягаючи. — Везіть. Просто сміхота, — і нахмурився ще більше.

Невдовзі після того, як він, укладений, вкритий простиралом, в супроводі сестер зник за дверима операційної, в коридорі з'явилася ще одна, схожа не медсестру чорноброва смугляка в білосніжнім халаті, що в ньому тільки пильне вахтерське око могло б вгадати один з тих молочарських халатів, що їх одягають на фермах доярки. В кінці коридора, прищухнувши за високою пальмою, що з дубової діжки вигналась аж до стелі, стояла Даринка перед акваріумом — сама увага, біль, настороженість. Зараз ні рибок червоноперих не бачила, ні сигаретних недопалків, натоптаних у пальмовій діжці, не чула еством, чиїхось по коридору — і поглядом блискучим, і всім еством, здавалось, прикипіла до дверей операційної. Дослухалася, чи не буде крику звідти — ні крику, ні стогону не було. Стояла так не знати й скільки, годину чи вічність, і душа їй то завмирала, то знов воскресала, і погляд все не відривався од тих непроглядних дверей, за якими невідомо що: життя чи смерть?

Незчулася, як вусатий вахтер з крижаними щілинками очей опинивсь біля неї і, ніби зловлену, запитав:

— Ти як прослизнула?

Годилось би одразу тицьнути йому троячку, але щось втри-мало Даринку від цього. Як і чоловік її, вона теж досі так і не навчилася тицькати хабарі. Та, видно, що й не взяв би він, цей служачка, не той момент. Тож тільки мовила стиха:

— Пробачте...

— А халат звідки?

— Це з дому, — відповіла, почувавши себе вкрай винува-тою.

— В домашньому не пускаємо!

— Ви вже дозвольте... Тут же оперують мого... Батька нашого! — аж стиха скрикнула вона. — В нас троє дітей! Трієчко! Щось було в її голосі таке щире, таке людське, що навіть цей, що вмів, як скеля, стояти перед відвідувачами, зараз мовби змилюсь трохи.

— Дивися ж тут, — сказав змирливо і, ще раз окинувши жінку холодним оком, попрямував до ліфта.

З операційної не долинали жодного звуку. Ніхто не заходив туди, ніхто не виходив звідти. Хоча здавалося, ніби весь корпус дослухається до цієї найтаємничішої з кімнат, де так довго-довго відбувається щось вирішальне, страшне, нестерпно тривожне.

Нерви відвідувачки — чи ще були вони, чи вже й вони заніміли, згоріли від болю... З'явилась по якомусь часі старенька ліфтерка, Даринчина покровителька, пояснила, що тут, мовляв, близько від операційної, стояти не дозволяється, треба перейти ген туди, в протилежний кінець коридора.

— Іду, іду, — одразу згодилася Даринка й слухняно рушила за ліфтеркою.

Та тільки вони ступили кілька кроків по коридору, як двері операційної відчинилися, і Даринка, сполохано озирнувшись, з якимось грудним стогоном кинулась — через усі заборони та правила — хірургам навстріч. З ходу, з лету, дивним чином вгадала саме того, котрий був їй потрібен. Білий ковпак, та великі окуляри, та зле, перевтомлене, з впалими щоками обличчя.

— Це ви — професор?

Окуляри сердитими іскрами зблиснули на неї.

— А ви хто?

— Я — дружина! Цього, що у вас... що ви... У нас троє дітей!.. Трієчко!

Це був найсильніший з усіх можливих її аргументів, а водночас і благання, поклик, щоб його було врятовано, відволідано, щоб він жив.

Професор скинув із себе маску офіційності, хоча голос його ще й зараз був невдоволений:

— Ми зробили все, що могли. Навіть більш... Але ми не боти!

Хірург хотів іти, однак вона опинилась перед ним:

— Ні, ви скажіть... Мені треба правду, правду!

— Лишається сподіватись на чудо.
І злегка відсторонивши її, рушив, зсутулений, до акваріума, добуваючи на ходу сигарети.

Котрийсь молодший, певне, з його асистентів, заспокійливо нахилився до Даринчиного плеча:

— Зрозумійте, в нього теж нерви... І випадок важкий, трапляється, може, раз на віку... Але операцію він зробив блискуче!

— То — житиме?

— Ви ж чули: надіємось на чудо.

Після цього молодший теж попрямував до акваріума, де професор уже сигаретою знімав із себе напругу.

Отже, потрібне чудо. Звідки ждати його? І чи сама вона вірить у чудо? Ніколи не задумувалась над цим. Але чудо му- сить існувати в природі, хоча б зрідка являться людині, і за- раз воно має, має статись! Бо ж батько! Бо ж діти! І на роботі ним так дорожать! І товариші дорожать, і правління, бо такий він безвідмовний, совісний, уважливий до людей, літо й зиму коло трактора. Із тих, що не хитрують, за спини інших не хо- ваються, тільки себе не вміють щадити. Ні, він потрібен усім, усім! Ви повинні будь-що врятувати його, чуєте? Німо, після весно кричала вона до акваріума, до тих, що хмуро, як після сварки, посхилилися ковпак до ковпака в сигаретному димі.

Вдалося їй потім ублагати лікарів, щоб не виганяли її з корпусу. Допомогатиме санітаркам, постелі перестелятиме, судна носитиме, вона ж із тих, хто не цурається ніякої, найчор- нішої роботи. Дозволено було їй ночувати в кінці коридора на стільцях. Сприйняла цей дозвіл з почуттям глибокої вдяч- ності. Тепер вона тут, близько від нього, їй аж ніби чути, як він дихає за стіною в реанімаційній; хай там що, а Даринка ві- рить, що присутністю своєю вона йому не зашкодить, більше того, бути їй тут зараз конче потрібно, бути — щоб підтримувати його життя, його дух. Може, й станеться воно, оте саме чудо?

З часом, коли Механізатора перевели з реанімації знову в загальну палату, дозволили Даринці навідати чоловіка, бать- ка її дітей. Глянувши, обімліла: хіба це він? Лежав на постелі відкритий до пояса, в бинтах не зовсім свіжих, з якимось пристроєм, що шланг від нього тягнувся хворому до руки.

— Капельниця, — шепнула сестра.

Даринку вжахнули зміни, що сталися в його зовнішності. Той, кого вона знала повним здоров'я, кому вдавалося іноді бути навіть жартливим, веселим, лежав перед нею ніби погас- лий. Очі — ті і не ті. Обличчя незвично побіліле, опале, без- кровне, і голова йому стала така велика. Важкі, тягучі хрипи в грудях заглушують собою в палаті все. Нічого, крім тих хри- пів, що раз у раз повторювались, то розпираючи груди, то спа- даючи, мов ковальські міхи. І це хрипіння було чи не єдиним, що свідчило про наявність життя, життя, яке так могутньо бо- реться, боронить себе проти чогось страшного, зібравши в тя-

гучий цей хрип всі сили людського організму. Так от як дово- диться людині, коли вона опиняється віч-на-віч... із чим? Крик душив Дарину, крик розпачу, він ось-ось мав зірватись, вжах- нути всіх, але вона не дала йому вибухнути, не дала відчасві заволодіти собою, вона рівно випросталась у своїм білосніж- нім халаті і навіть спромоглась виобразити на вустах щось не- доречне, щось майже веселе, таке, що могло ним сприйматись як її, Даринчин, давній, ще безгіркотний дівочий усміх.

— Андрісчку... Голубе...

Андрій упізнав її. Це вона вгадала по його напіврозплю- щених очах, з поглядом спокійним і ніби кудись приціленим весь час. Помітивши Даринку, Андрій не зворухнувся, не по- дав голосу, а погляд його й далі був спрямований кудись у про- стір, у закуток стелі, наче звідти й на нього хтось дивився, тіль- ки йому видимий і більш нікому. Що він там набачив у кутку стелі? До чого незрушно прикутий весь час його погляд? І чому, крім хрипів, нічого вона не чує від нього? Невже він не спромо- жеться до неї ані на порух якийсь, ані на півсловечка?

Вона й далі вдавала з себе незлякану, майже безжурну, майже усміхнену. Палата не зводила очей з цієї відвідувачки, туго обтягнутої білосніжним халатом, що так відтіняв її смаг- ляву вроду. Даринка не почувала нічиїх поглядів, тільки йому одному, тільки Андрієві обличчя її світилося в ці хвилини давньою степовою вродою. Біль і розпука мордують її, га- дяками підповзають до неї звідусіль вдовинство й самотність, а вона стоїть така, яка йому потрібна, усміхнена, з гарячим карим блиском життя в очах, — стоїть така, якою він її кохав.

Не дочується цього разу від нього ні слова. Не ворухне його спалених вуст ані тинь усмішки, дарованої дружині, будуть лише розмірені, протяжні хрипи і рівно прицілений, мужній погляд, спрямований кудись... Погляд, якого вона раніше в ньому ніколи не помічала.

Не чіпай його. Не поруш що зібраність, що економно траче- ну енергію, що мовби понад безоднею навпомацки йде, шукає обережно рівноваги тіла й душі, але чи знаходить?

Дозволено було Даринці ночувати тепер біля нього в па- латі, в кутку на стільцях. Хіба думала, що доведеться їй бути свідком того, як людина, та ще така близька, з останніх сил бореться за життя, повставши мовби проти самого зла світу. Ніч так мине, і друга, і третя настане, і все стоятиме біля нього той пристрій, що зветься капельниця і в якому Даринці вбачає- ться те щось зловісне, то раптом обнадійливе. Перестав існувати для неї весь плін життя, що й далі десь там тече надворі, ніби нічого й не змінилось на планеті, лиш їй, Даринці, світ зімкнув- ся ось тут, біля нього в палаті, біля найріднішого. Тут пере- куняє на кулаці, зморено передрімає, схоплюючись до кожного

чийого-небудь стогону, а це ось схопилась, коли було вже, мабуть, за північ, і бачить, як покрадьки наближається до Андрієвої постелі той худющий, зарослий, аж страшний Кібернетик... Підійшов, ще раз озирнувся, і раптом опускається, довготелесий, біля ліжка Андрієвого. Став на коліна, вдивляється так пильно Механізаторові в обличчя, водночас дослухаючись до хрипів його розмірених, аж ніби механічних, що, може, нагадали йому рівними інтервалами поштовхи океану.

— Ви тримаєтесь так мужньо,— чує Даринка стишений, звернений до Андрія голос Кібернетика.— Мене теж завтра кладуть на стіл, під загальний наркоз... А такий страх обіймає: чи прокинуся? Скажіть, чим зміцнити свій дух?.. Скажіть...

— Не руште, не турбуйте його,— з'явилась поруч з Кібернетиком Даринка.— Йому й так важко.

Кібернетик у покорі встав, вибачився і, щось нашіптуючи, нахнюплено почовгав до своєї постелі.

А погляд Андріїв став раптом шукати Даринку, і коли вона, боячись зачепити капельницю, підсіла до нього на краєчок ліжка й, нахилившись, голубливо торкнулась Андрієвої руки, очі його враз ожили, налилися світлом життя, тільки це життя мало тепер вигляд сльози: чистої, великої. По якійсь миті сльозина зірвалась і покотилась по щоці... Неспроможний змахнути її, хворий ледь помітно ворухнув головою і далі довго, невідривно дивився на свою Даринку. Крізь хрипи, все такі ж протяжні, сильні, вона раптом вловила від нього, скорше вгадала, ледве чути:

— Живіть дружно.

Вона обмерла від цих слів, схожих на заповіт.

Вночі під липами стояла вантажна машина, прибувши з далеких полів. Гурт чоловіків, з вигляду механізаторів, вкрявав у кузові брезентом домовину, зроблену в колгоспній майстерні,— поруч з дорослими поралося й хлоп'я, мовчки, діловито.

— Тепер ти старший, Сергійку,— мовив один із дорослих до малого.— Будеш як батько... Ось хто по-людському жив...

Укрили і тільки стали рушати, як просто з-під коліс машини пружно випурхнули тих двійко диких качат, що тут були прижилися,— разом в одну мить випурхнули й шугнули в повітря, понад липи нічні.

У скорботній мовчазності виїхали люди за місто, де їм навстріч війнуло вітром польовим і запахло цвітом придорожніх акацій, Хлоп'я тислося в кутку кузова біля матері. Вона обкинула його хусткою, вже вдовинською, поклала йому руку на плече. Ось він, Дарино, твій малий господар віднині. Сам напросився, щоб їхати, а тепер сидить нахнюплений по-дорослому, мовби й не вірячи в те, що сталося і що відбувається.

1984

ПІЗНЕ ПРОЗРІННЯ

Сіре небо низьке. Дюни, валуни. Десь у субтропіках земля родить чудернацькі плоди золоті, а тут вона родить каміння. Ціле життя люди вибирають його: цей рік вибирають, очищать від нього поле, а наступної весни каміння знов вирросло, полізло головешками з ґрунту. Кажуть, морозами його тут витискає з землі.

Понад затокою — рибальські селища та сосни де-не-де. Скупа природа, суворий край. Одначе й він, цей суворий, колись льодовиковий край, здатен народжувати поетів! Здатен дарувати улюбленицям муз ніжність, натхнення... Власне, поет чи, точніше, наростаюча слава його й покликala сюди Івана Оскаровича, людину по горло зайняту, перевантажену безліччю обов'язків, буденних клопітних справ, які, зрештою, до нижних муз не мають аніякого стосунку. Пів-Арктики на тобі. Кожна секунда на обліку. А втім, кинув усе, приїхав. Навіть сам трохи здивований цим своїм рішенням, злегка іронізує над собою: ось ти і в ролі «весільного генерала», у ролі гостя на вшануванні того, хто з усіх учасників твоєї експедиції був, може, найневдатнішим, був особою майже курйозною, іноді просто жалюгідною! Навіть при нікчемнім морозі умудрявся обморозити свого пташиного носа! Пригадується зіщулена слабосила поstattь, що, поспішаючи на виклик, комічно й незграбно плується в якомусь хутряному балахоні (товариші таки подбали, щоб не обморозивсь), з-під скрученого набік полярного башлика сполохано визирає худе, посиніле від холоду, вічно чимось ніби сконфужене обличчя... Вимагаєш пояснень, скажімо, за сямовільну відлучку, а він, поблискуючи сліпими від сонця окулярами, щось там белькоче, шепелявить, не вмівши до ладу зліпити навіть те, що має за душею. Ходив, мовляв, на колонію пінгвінів дивитись... «Та ти краще під ноги собі дивись — там тріщини такі, що незадовго до твого прибуття й трактор проковтнули! Провалився, хто за такого генія відповідатиме?» Стоїть, підшмаркує, нічого вже й не мимрить на своє виправдання. І ось ти тут «у зв'язку з ним», ради нього, поряд з численними його друзями з різних республік (правду кажучи, ти й не сподівався аж на таку його популярність). Не забули й тебе: як гостя почесного — теж запросили сюди ці рибальські селища, яким ти маєш розповісти про своє товаришування з поетом під час вашої спільної антарктичної експедиції. А чи так усе й було, як зараз малюється, чи такі вже й близькі були ви з ним у тих льодових випробах? Для нього ти — один із керівників величезної експедиції, безпосередній його начальник, чия влада практично безмежна, на чий відповідальності люди, техніка, криголами, а він — ким, зрештою, він був для тебе?

Лиш один із численних твоїх підлеглих, мало чим зайнятий, мало пристосований до полярних умов, якийсь тиняйло з кореспондентським квитком, ходячий баласт при тобі, — цим, власне, й вичерпувались ваші взаємини. Звідки було знати, що під тією непоказною зовнішністю, під тим незграбним балахом живе ніжна й вразлива душа поета... Та сама, яка згодом так тонко, проникливо, з такою пристрастю оспіває людей експедиції, віддасть належне й тобі також, твоїй енергії, волі, стійкості особистій... Про це найперше й згадали тутешні піонери, зустрічаючи тебе з квітами. Якась дівчинка, смішно шепеляючи (чистісінько, як цей її знаменитий земляк), усе допитувалась:

— Скажіть, це ви — прообраз? Це вас виведено героєм «Полярної поеми»?

— В образі отого білого ведмеда, від якого вся експедиція стогнала? — спробував пожартувати Іван Оскарович, але його жарту ніхто з школярів не прийняв, вони його ще й заспокоювали:

— У поемі ви цілком позитивний, це ж ясно! Втілення залізної волі, сили. То ж ви з тракторним поїздом пробиваетесь крізь пургу, поспішаєте тим двом на допомогу?

Стрекочуть кінокамери, фіксуючи твоє прибуття, уже ти опиняєшся серед поетової рідні, мимоволі стаєш тим, ким тебе хоче бачити цей рибальський край. Для всіх, що тут зібралися, ти не лише бувалий полярник, герой Антарктиди, — у людській уяві ти постаєш ще й задушевним другом поета, тим, хто підтримував його в незвичних умовах експедиції, не раз його підбадьорював, полегшував йому існування, і він тобі, може, першому довірливо читав — під завивання полярної ночі — свої натхненні рядки... «Але ж він тоді, як поет, зовсім ще для мене не існував!» — хотілось би їм пояснити. Талантом творчості відкрився пізніше, прогримів згодом, а тоді був просто дивак з кореспондентським квитком, посланий супроводити експедицію, один із тих непристосованих, необов'язкових при тобі суб'єктів, котрих іноді не знаєш, куди й притулити. В експедиції майже завжди знайдеться кілька таких, що ніби й неминучі, але більше плутаються під ногами, налипають, як морська дрібнота на тілі корабля, мусиш їх нести. При першій зустрічі ти навіть подиву не стримав, як міг такий кволий, хирлявий чоловічок опинитись у колективі новітніх вікінгів, де треба людей двожилних, людей сто разів гартованих. Потім уже стане відомо, яку наполегливість виявив цей суб'єкт, домагаючись права участі у вашім поході, яка дужа пристрасть вела його, штовхала оббивати різні пороги, доки він кінцем кінцем таки домігся свого: озброєний кореспондентським квитком, ледь тримаючись на ногах після шквалів та штормів,

після нападів морської хвороби, він таки ступив одного дня разом з вами на вічну кригу, перейшов — з ніяковою усмішкою, з дитячим нежитем під носом — з обмерзлого судна у світ сліпучих, певне, з дитинства омріяних снігів, найчистіших снігів планети...

До смішного соромливий, делікатний, зовсім безпорадний у практичних речах, цей шепелявий улюбленець муз не викликав з твого боку серйозного зацікавлення. Що там і казати про якусь глибоку між вами дружбу: ти для нього Зевс-громовержець, мабуть, із замашками самодура, а він для тебе... Ну що тепер навіть згадувати... Був він наче якийсь недоречний у вашім поході. Здається, почував свою зайвість і від того ще більше ніяковів, робив спроби прислужитися товариству, та все якось невпопад. Незлобиво кепкували над ним, що кореспондент наш, мовляв, і при плюсовій температурі ухитриться обморозитись. Для тебе він теж складався в образ особи майже анекдотичної. А вийшло, бач, так, що саме йому судилося стати співцем експедиції, творцем знаменитої «Полярної поеми», — поема, яка стала для її автора лебединим співом. Вклав у неї всього себе, щедро, нещадно. Згорів порівняно молодим, протягом однієї інфарктної ночі, і тепер — за місцевим звичаєм — тільки свічка горить, блимає блідим полум'ям на камені між простими вінками з вічнозеленого віття хвої. Майже в дикім місці його поховано — на узліску, серед каміння та заростей низькорослого ялівцю. Незавидний, скромний цей ялівець теж, кажуть, оспіваний у якомусь із його творів. Справді народним він став у цьому краю поетом. Аж ось де відчуваєш, як люблять тут його, як дорожить ним це рибальське, від природи стримане, не щедре на визнання узбережжя. Міг тепер Іван Оскарович тільки пошкодувати, що за життя так і не заприятелював з поетом по-справжньому, не зробив усе, що міг, — а ти багато міг! — коли в експедиції він опинився безпосередньо під твоєю рукою. Багато що в його полярницькій долі тоді залежало від тебе. Не дуже спшив оберігати, факт... А в їхніх очах, в їхній уяві між тобою й поетом склалися зовсім інші стосунки, склались ота товариська полярницька близькість, для якої нема службових бар'єрів. Вважається, що в труднощах експедиції ви взаємно розкрилися серцями, не випадково ж він, поряд з іншими, так щиро оспівав і тебе, твою людську витривалість, енергію, мужність, ці, зрештою, реальні якості, котрі, переживши в поемі, набули в ній одразу мовби ще глибшого сенсу, аж ніби поріднили тебе з легендарними античними мореплавцями.

Дико, звичайно, було б їти наспроти уявлень, які тут склались. Якщо відводять тобі саме таку роль — нічого не лишається, як тільки взяти її на себе і виступати в ній. Чи, може,

Й сам ти щось у собі недооцінюєш? Може, те, що єднало вас під час експедиції, ті подолані труднощі й усе інше було куди значнішим, ніж досі тобі здавалось? Можливо, поет із своєю дитинною ясновидністю, із своїм глибоким захопленням вами, людьми полярного гарту, був куди ближчий до істини, до справжньої суті речей? Тож-бо вгамуйся, відкинь гризоти і спокійно приймай шану, яку тобі виявляють ці люди, поетові земляки. Десь він тут виростав серед цих ялівців... Так рано пішов із життя і так пізно ти його для себе відкрив. Тепер і сам відчуваєш його нестачу, щодалі навіть гострішає відчуття серйозної і незамінної втрати. Справді, міг би ще жити та жити... Ще довго полярний люд, мабуть, не матиме такого співця. Та й взагалі: чи народиться вдруге такий?

Рівно й безжиттєво горять свічки серед купи свіжої хвої. Пелюстинка полум'я замість людини. Кілька місяців не дотягнув до ювілейного рубежа... Одначе, земляків не дуже, видно, пригнічує фізична відсутність винуватця свята. Без поспіху збираються на мітинг до пам'ятника, що його сьогодні відкривають. Цілими сім'ями сходиться статечний рибальський люд, раз у раз проблискують у натовпі навіть усмішки, Іванові Оskarовичу пояснюють, що то хтось береговий підкинув жарт на адресу остров'ян, — один із тих дотепних жартів, що їх чимало полишив своїм землякам поет.

З натовпу виділяється колоритна постать старого рибалки: кряжистий, нахльосканий вітром, стоїть попереду, обличчя сміливе, навіть ніби трохи сердите — люлька в зубах, бакенбарди руді, аж вогнисті. Міг би зійти за морського розбійника для кінофільму...

— Отой теж був йому другом, — вказують Іванові Оskarовичу на старого.

«Теж, теж, — з гіркотою відзначає він про себе. — Тобою вже й інших тут вимірюють».

Вказують ще на острови, що низькою смугою ледь бовваніють у далечі затоки:

— Наші Командорські — так він їх жартома називав... Бо в дитинстві ті острови здавались йому дуже далекими, досягти їх — то була мрія усіх хлопчаків узбережжя. А звідти теж тільки вряди-годи добувались на материк — за гасом або за сіллю...

Повторюють його дотепи, афоризми, вони справді своєрідні, ні на які інші не схожі, Іван Оskarович з подивом це відкриває для себе: «Кожен народ мудрий, але мудрий по-своєму, його мудрість одягнута в одягу таку, що найбільш йому личить...»

Мітинг має відбутись край селища, де біля величезного, сторчма поставленого валуна працюють приїжджі студенти,

теж вихідці з тутешніх місць: ні на кого не звертаючи уваги, вони поспіхом завершують роботу — вирубують на камені профіль поета. Це й буде пам'ятник. І, як на смак Івана Оskarовича, зовсім непогано в студентів виходить: є схожість і водночас — щось більше на схожість: оце поривне, юнацьке, розго-висте... І що на валуні карбують — теж дотепно: сама природа підготувала їм матеріал для цього наскельного малюнка.

Коли Іван Оskarович у супроводі господарів оглядав брилу, його відрекомендували художникам:

— Знайомтесь, хлопці: це ось друг поета по експедиції, відомий полярник...

На мить юнаки відриваються від роботи, звертають погляди на гостя: так, чули про нього. Один з них, молодий бородач, запитує, кивнувши на брилу:

— Ну як? Таким він був?

Вимагають оцінки. Та ще так різко запитують. І хоч з боку підлеглих своїх Іван Оskarович крутійства не терпів, але тут чомусь і його самого почало водити:

— Ну, як вам сказати... Кожен із нас сприймає ближнього свого суб'єктивно...

— Ні, ви без дипломатії... Нам треба знати: чи схоплено його суть? Його внутрішнє, характерне?

— Тут треба фахівця, — тягне Іван Оskarович. Тим часом пам'ятник уже обкидають білим полотнищем.

Ось так. Порив, натхненність — оце для них головне в його образі. А чи сам ти бачив його таким? Не помічалось, але ж, певне, справді це в ньому було, якщо інші помітили?

Гостей уже кличуть до трибуни. Трибуна імпровізована, оклеєна з усіх боків ялиновим гіллям. А люду! Стоять попід дюнами і на дюнах, жінки, чоловіки, зацікавлено оглядають твою кременю, з полярницьким литвом плечей постать. Стри-

мано привітні, декотрі навіть суворі. Ждуть твого слова, Іване Оskarовичу, а що ти їм скажеш? Ні, тут треба без лукавства, тут чесні тільки правду. Все, як було, як сприймалось... не ви-

сподію слухати зібрались вони сюди, ти їм без прикрас подай була вона й жорстокою, — за тих умов без жорстокості хіба можна було обійтись?

Саме з цього й почав Іван Оskarович, коли його запросили до мікрофона. Рибальський люд, вшухнувши, став уважно слухати гостя, його дужий, на вітрах натренований голос. Промо-

внері дозволив собі в дещо грубуватій, простецько-веселій манері зобразити, як уперше зустрів їхнього земляка, прибуло-

го з останнім судном на поповнення експедиції. В каптурі, врасунаутім на шапку, жалюгідний він мав тоді вигляд, — тут, як

мовиться, слова з пісні не викинеш. «Серед людей найнеоб-

хідніших полярних професій — ще один кореспондент, замерзайло, баласт, добре ж коли хоч анекдоти вмiє розказувати», — ось ким він був для тебе принаймні під час тієї першої зустрічі. Тисячі клопотів на плечах, а тут ще маєш думати й про нього, подбати про його нічліг, десь маєш притулити небораку в перенаселених крижаних печерах. Для більшої правдивості Іван Оскарівч навіть того не утаїв, як — не без внутрішнього поглумку — порадив був йому кочувати по добрих людях, по черзі займаючи місце того з полярників котрий стає на вахту. То до радистів, то до метеорологів, то ще до когось, — одне слово, ганяв ти, всемогутній, його, мов солоного зайця, бо дошкулити кореспондентові в подібних ситуаціях, чого там гріха таїти, дехто вважає для себе своєрідним шиком...

Сповідався, як на духу, Іван Оскарівч з цієї ялинової трибуни, в усьому признавався без крутійства, без дипломатії, цілком щиро. Бачив, мовляв, що за станом здоров'я мав би він тоді увільнити вашого поета від авральних робіт, але з пільгами не спішив, до того ж і сам поет виявився людиною самолюбною, полегшень не шукав, від різних незгод захищався більше гумором, тихим жартом. Коли й не кликали — з власної волі йшов з усіма, ставав, де найтрудніше. Розвантажувати трюми, тягати ящики, викочувати важезні бочки — ніщо його не минало, ні від чого він не ухилявся. Йшов на роботи навіть не посильні, займав місце поряд з найвитривалішими, мовби хотів вивирити себе, упевнитись, чого він сам вартий... І все це з його, Івана Оскарівча, мовчазної згоди, що дорівнювалася велінню.

— Можете сказати: чим ти хвалишся? — рокотав Іван Оскарівч сповідально. — Що можливість мав обергати і не обергати? Що безжальним виявився? Таке ніжне створіння не пощадив? Але ж ви й мене зрозумійте, друзі: там пощадити одного, а на його сусіда звалиш подвійну ношу. Буває, коли щадити не маєш права. Бо чим він там був кращий за інших? Що частіш носа обморожував? Що музи були до нього прихильні? Але про це я тоді навіть і не підозрював!.. А ось курйозів усяких із ним — цього вистачало...

Розповів, як на високих льодах нудило їхнього земляка від нестачі кисню. І як він соромився нападів морської хвороби, що від неї так і не виробилось у нього імунітету...

Далі епізод був такий, що слухачі мусили б, хоч-не-хоч, заусміхатись, проте обличчя в усіх кам'яні, і тільки ще напруженіше дивляться аж із дюп на тебе. Іван Оскарівч відчувся! щось не виходить. Зовсім не та реакція, якої він сподівався! Нічого не приховуєш, все їм викладаєш відверто, а враження таке, ніби не цього вони від тебе ждуть. Там, де поет потрапляє у смішну ситуацію і, власне, мав би бути комічний ефект, люди

стоять незворушні, а той рудий пірат з бакенбардами навіть нахмурюється, з лютим виразом закушує люльку в зубах. Ні, ділитися спогадами — річ ризикована. Мабуть, своєю відвертою розповіддю ти мимоволі порушив уже усталений образ поета, за дрібницями не розгледів у ньому щось істотніше, оте, чим живе він в їхній уяві, в їхній строгій мовчазній любові.

Сяк-так закінчив Іван Оскарівч свій виступ, одержав знехитіма відпущену йому порцію оплесків — оплесків чемності, а, відійшовши від мікрофона, збагнув з прикрою ясністю: слово було невдалим. Намагався зусиллям волі повернути собі душевну рівновагу, але це йому не вдавалось. Ох і встряв! І навіть причину невдачі не міг собі пояснити: на чому ж спіткнувся? Можливо, аж надто випирала наперед твоя власна персона, оте твоє полярне всемогуття? Бо ж про яке всемогуття може йти мова, коли над безліччю твоїх ділових і загалом потрібних звітів про експедицію уже нині вивищується «Полярна поема», яка не старіє, не перекривається іншими, новішими звітами, височить як найтривкіший і найдовговічніший з вашого походу звіт для нащадків... Замість твоїх давніх усталених критеріїв життя висуває свої несподівані. Твоє ж зверхне іронізування над поетом і зовсім було недоречним, а для деяких з тут присутніх, здається, навіть образливим. Дивно. Ти, який не раз виходив переможцем із найскрутніших службових баталій, тут ось не зумів вчасно зорієнтуватись, такого дав маху. Вже й не рад був, що згодився приїхати сюди, хоча як же було й відмовитись, коли запрошував, по суті, увесь край, всі оці розкидані по узмор'ю та островах рибальські селища. І розповідь твоя, зрештою, спиралась на факти, всі вони мали місце, нічого ти не вигадав від себе... То чи ж винен ти, що не збігаються вони з чіткими уявленнями та фантазіями, з людською одвічною слабкістю — витворювати собі ідеал чи принаймні об'єкт для захоплення?

Був потім обід у кафе з саморобним пивом ячмінним; зачерпують цей екзотичний напій грубими дерев'яними кухлями, треба неодмінно такими кухлями, це давній рибальський звичай, що походить з середніх чи й ще з давніших віків. Виступала тут же художня самодіяльність, пісень співали здебільшого жартівливих, що їх залишив своєму краю поет. Мав він, виявляється, вдачу веселу, бешкетну. І як він багато встиг! І яким потрібним виявилось для людей оте його мовби й недовладне, мовби несерйозне життя!.. Щонайдивніше, Іван Оскарівч помічав, що і його, як і тих дітлахів, особа поетова тут чимось приворожує, захопила й не випускає з свого силового поля. Внутрішній голос підказував: є тобі, чоловіче, за чим втрачу вже не зможеш компенсувати нічим.

Так, химерним він був, зовсім не пристосованим до того аж надто суворого життя. Одначе щось у ньому було й тоді, чимось привертав він до себе людей! Згадай, як твої товариші полярники мовби й жартома, одначе з відтінком ніжності, називали його «людиною сніжної чистоти». Раніше про це не думалось, а зараз чув, як щемливо наростає почуття втрати і кається пізній жаль, пізні прозріння!

Навпроти Івана Оскаровича сидять три жінки в темному, стримані, неговіркі. Мовчазні піфії чисієсь долі. А край столу серед місцевих уже бражничає на повну волю той рибалка-гігант з вогнистими бакенбардами: поминки так поминки! Один ківш спорожнив, другий бере, піна в ньому аж кипить... А рука! Оце Голяф!.. Ось би такого в експедицію! В ролі Нептуна виступав би при переході екватора... І раз у раз поглядає в цей бік. Що він хоче сказати? Очі дрібненькі, але мають в собі силу: дивляться прямо, навіть уперто. І раптом Нептун голосно звертається через стіл до Івана Оскаровича:

— А ви з ним не дуже там церемонились, у ваших льодах... Такої бездушності просто пошукати!..

Іван Оскарович навіть зняковів:

— Такий то материк. Там не до ніжностей...

— Це ясно. Несміливий, кажете, конфузливий? А я знав його по фронту, по нічному бою на островах. І нічого конфузливого ми за ним тоді не помітили...

Для Івана Оскаровича це була новина!

— Вперше чую, що він фронтовик.

— Отож-бо. А він і тоді дух наш підтримував. І вже тоді ми його любили. За вірність, за товариськість. Навіть за оту його шепелявість, що вам здавалась смішною.

— Попав під вогонь,— почервонів Іван Оскарович.— І заслужено. Крийте, крийте...

— Та ні, це вихопилось мимоволі,— усміхнувся гігант.— За ваше здоров'я!

Іван Оскарович після цього сидів понурений. Здається, розгадав, нарешті, причину своєї невдачі з виступом. Всі оті анекдотики. Хизування власною величчю. Біда в тому, що й до сьогодні ти ще вважав поета мовби своїм підлеглим, з котрим можна повестися абияк, виставити його у світлі смішному, невмілим, безпорадним... Ти й не помітив, як він із своєю «Полярною поемою» уже давно вийшов з-під твоєї підлеглості! Якщо він і підлягає нині якимось законам, то хіба що тим іншим, вічним, тобою вже ніяк не контрольованим... І для всіх людей, що зібралися тут, він — гордість, він чистий, він повік уже буде невіддільний від своєї прекрасної поеми! Та й ти хіба хотів зумисне принизити його образ?.. А що дехто у твоїх свідченнях вбачає бездушність... то це ж таки було?

Кепсько почувався Іван Оскарович. Вибравши момент, коли можна було непоміченим встати з-за столу, він вийшов із кафе, спустився до моря й, дихнувши на повні груди, рушив узбережжям. Уже вечоріло. Вподовж берега всюди громадились валуни, більші й менші, найдивовижніших форм,— рештки льодовикової епохи.

Затока, небо низьке, валуни. Це те, що було поетовим світом, те, що він оспівав. Біля багатотонного валуна, на якому перед цим студенти вирубували профіль поета, стоять вінки ялинові, решта все вже прибрано, нема й покривала, що його зняли при відкритті. Нікого поблизу. Лише осторонь маячать гуртиком у піднятих капюшонах дівчатка-школярки, здається, якраз ті, що вітали Івана Оскаровича вранці й для яких він був лише «прообраз»... Зараз дівчатка, ніби навіть не помітивши його, повернулись у бік моря й, притихлі, присуворілі, дивились на танучі в надвечір'ї острови. Маленькі осамотнілі музи...

Полярник вирішив ще раз уважно оглянути наскельний студентський витвір: чимось він таки приваблював. Профіль поета — на весь розмах валуна. І хоч образ ескізний, проте в ньому таки щось є, байдужим тебе не полишає: довгов'язий, чубатий поет, усміхаючись, спрямував погляд кудись мимо тебе, і нема зла на його обличчі, нема тої конфузливості та безпорадності, про які ти сьогодні так не до речі розбалакував... Навпаки, відчувається певність у ньому та ще якась натхненна хлоп'яча веселість, якою він, здається, найбільше й приваблює: знаю, мовляв, що бував я смішним та незграбним, але що з того? Я ж бо душею з вами був! Жив для вас! З вами й залишаюсь!.. Мовби таке щось хотів він сказати, задивившись у море, на свої ледь помітні під вечірнім обрієм «Командорські»...

Мокрий сніг пролітав, але Іван Оскарович цього навіть не помітив. Стояв перед брилою, невідривно вивчаючи накарбований на ній розгонистий профіль молодої людини, і тоскне почуття втрати не покидало його, і дедалі певніше здавалось, що саме таким, летючим, безстрашним, поривним, він уже колись бачив поета в житті.

1974

ЧОРНИЙ ЯР

Ще було темно, коли Гайдамаку розбудив телефонний дзвінок. Апарат завжди стояв біля постелі. І ось тепер озвався, покликав настійливо. Петро Дем'янович взяв трубку і, ввімкнувши лампу торшера, став слухати, кидаючи зрідка репліки туди, звідкіль телефонували.

Дружина Зося Дмитрівна теж прокинулася, її давно вже перестали дивувати ці нічні дзвінки. Що вдієш, така в нього посада. Якби й небо де-небудь проломилася, то, певне, покликали б на виручку товариша Гайдамаку: вживай заходів, латай... Навіть у новорічну ніч, коли інші з келихами шампанського в руках слухали дзвін курантів, Петра Дем'яновича просто із-за столу було піднято, бо десь порвало міський водогін, мусив, кинувши все, мчатись рятувати становище. Поїхав, і три доби його тоді не було, не знала дружина, що й думати...

Зосі Дмитрівні приємно, що її Петро Дем'янович нарозхватує, що його поважають підлеглі, товариші по службі. Деколи чує від них: «Дем'янович наш — це ж сила... Сьогодні він права рука в мера, а завтра...» — і палець багатозначно вгору. У такі хвилини Зосі Дмитрівні одразу поліпшується настрій.

А тепер цей нагальний дзвінок, певне, виникли знов якісь негаразди на тім Чорнім Яру, на коронній споруді Петра Дем'яновича. З'явилися якісь небезпечні води. А найпотужніша помпа, виявляється, зайнята десь в іншому місці... Це ж треба! Дружину охоплює тривога.

— Тільки без паніки, — когось отямлює в трубку господар. — Негайно на об'єкт! Я незабаром теж буду...

На цілий день тепер, мабуть, гайне Петро Дем'янович. Бо чимось таки викликаний цей дзвінок спозарання?

Однак те, що чоловік без поквапу пішов у ванну й заходився голитися, дружину трохи приспокоїло. Не став би ж він братися за бритву, якби ситуація на об'єкті склалась справді загрозлива.

Те, що він називає об'єктом, якраз і є той Чорний Яр, той стоклятий яр, що на нього люди Петра Дем'яновича свого часу повели наступ земснарядами. Не всіх захоплює споруда, яку Зося Дмитрівна звикла вважати наймонументальнішим творінням свого чоловіка, для декотрих дітище його є просто кабінетною витівкою, непродуманістю, навіть показухою, і за неї, мовляв, майбутнє спитає. А яких зусиль докладалося, щоб «спробити» проект, довести до затвердження та реалізації. Були противники проекту — Гайдамака їх підім'яв, дехто вимагав «народної експертизи», він їх висміяв. Маловірає біля Гайдамаки не було місця, лишив поруч себе тих, хто не вагався. Зося Дмитрівна теж іноді сприяла успіхові справи, при нагоді дарувала кому треба свої заворожливі усмішки... Одно слово, запруду зведено, важке тіло висотної греблі лягло через увесь яр, а в горішню його частину цегельні заводи жечуть і женуть пульпу, щоб способом гідронамиву заповнити відтятий сектор яруги, щоб твердь з'явилася на місці колишніх смітників, урвищ з буреломом, з вічною похмурістю хащ. куди

ще в допотопні часи князі ходили полювати вовків та вепрів. Після гідронамивних робіт яр, власне, перестане існувати, кручі та провалля зникнуть, а на новоствореній земляній подушці буде з часом розплановано парк, із штучним озером, із стрільбищем, з'являться атракціони, і, як вершина мрії, потягнеться в небо гігантське чортове колесо, — зреалізується таким чином давній задум Петра Дем'яновича. На папері легко давалось, а як дійшло до діла, скільки нервів вимотав цей яр! Мабуть, тільки Зося Дмитрівна й знає, який опір дехто чинить її чоловікові на цьому шляху. Клопіт за клопотом. Чи прорахунки були якісь допущені, чи в недобру хвилину бульдозери взялись за той яр, — може, намив розпочали не під тим знаком Зодіака?

Господар, стрункий, з чаплінськими темними вусиками, у французьким коротеньким пальті, в гарній хутряній шапчині (на одному з артистів опери бачила таку шапочку), готовий до виходу, став на порозі:

— Я поїхав.

Дружина аж задивилась: справді, «біле личко, темний вус...» Не накинула б на нього оком яка-небудь з отих керівних, незаміжніх, що так і полюють на своїх перспективних колег...

— Ти надовго?

— Там видно буде. Можливо, марна тривога, це ж у нас уміють... Не хвилюйся, люба.

Приязний помах рукою на розвітання, після чого Петро Дем'янович одразу суворішає, і його елегантна постать в яскравім кашне, в нових черевиках «саламандра» зникає за дверима.

Біля під'їзду Гайдамаку вже чекала службова машина. Перш ніж сісти, господар кинув погляд за річку, за острови: об'єкт там помітно світлішав, в небі великим алмазом блищала ранішня зірка. Така велика, гостроребра, наче уламок якогось небесного тіла.

— Ми з тобою сьогодні ранні птахи, — вдавано бадьорим голосом мовив Петро Дем'янович, сідаючи поруч із шофером і звелів:

— На об'єкт.

— Як поїдемо?

— Низовою давай (тобто дорогою низовою)...

В дорозі водій, довгов'язий піжон з рудими бакенбардами, спробував був завести мову про вчорашній хокей, але Петро Дем'янович, хоча він теж болільник, цього разу відмахнувся: не до хокею сьогодні. Чорний Яр — ось болячка, якою він зараз поплінутий повністю.

З низової дороги об'єкт видно, мов на долоні. На схилах гір, поритих донизу яругами, поперек найбільшого урочища, серед бурого природного ландшафту виділяється, мов інородець, сірого бетонного кольору мур, призначення якого

непосвяченому навряд чи й вгадати. Ото він і є, втілений Гайдамачин задум, його «Асуан», як іноді він жартує. Коли вперше погнали сюди спінену пульпу з цегельних заводів, це давало Гайдамаці майже естетичну насолоду. Стояв, дивився, як дно котлована поволі покривається глинистою рідиною, як звершується задумане: відкладається вічне дно! Море відкладає свої нашарування мільйонами літ, а тут все на твоїх очах і з твоєї волі... Ось вони, твої мезозої!

Гребля-дамба намиралась земснарядями не один рік, роботи у верхів'ях яру ще й зараз ведуться, щоправда, з горем пополам. У тому місці, де з часом мають з'явитися серед парку гойдалки, тир, атракціони та чортове колесо, горожани поки що бачать величезну вирву, лиш почасти заповнений котлован, у якому на сьогодні зібралось, може, сотні тисяч тонн важкої багнистої води, вірніше пульпи, що її женуть сюди із сусідніх цегельень. Потужні насоси мусили б весь час відкачувати зайвину вод, скидати їх у дренажні канали, але ж ці вічні неув'язки з технікою, повсюдна байдужість, нехлюйство... Іноді Гайдамаку просто відчай бере: чи вдасться пробити стіну чиновницького формалізму й крутійства? Тут недовго і в містику вдаритись: може й справді в недобру мить взявся змагатися з Чорним Яром, може справді це місце од віку закладе, яким його вважали старі люди колись?

Гайдамака виріс біля самого яру. В давні літа Чорний Яр, звісно, був населений відьмами та відьмаками, всякими щезниками, загадковими красунями-звabницями та схожими на ярмаркових конокрадів місцевими демонами, які в найтемніші купальські ночі справляли в задичавленім яру свої гульбища. Маленький Петрусь у такі ночі, долаючи страх, теж бігав до яру з ватагою низових хлопчаків, адже всім їм кортіло підглядіти, що ж коїться в самій глибині урвища в пору найстрашнішу — опівнічну, чаклунську... В темряві можна було натрапити на живих світлячків і взяти їх на долоню, під ногами вдавалось іноді почути похрюпування їжака, хтось міг сполохати птахиного, де-не-де старі буреломини світилися своїм трухлявінням так, що й вепра могли відлякнути, а в кого з хлопців багатша грала фантазія, тому неважко було підглядіти, як шастають у глибині яру кошлаті темні примариська із зеленими очима, створіння, достеменно схожі на марсіян, — чи, може, то й були якраз марсіяни, з якими породичались у хащах відьмаки та їхні розпатлані безсмертні подруги?

Так було. А тепер ось, коли ти зробив усе, щоб переінакшити той яр, щоб, порозганявши всіх забобонних щезників, влаштувати на рукотворній тверді культурний майданчик, місце відпочинку трудящих, то хіба ж не прикро переконатись, як навіть близькі люди часом зустрічають твою ініціативу не-

розумінням та холодом. Рідний батько не сприймає твоєї спруди, це ж факт! Вийшовши на пенсію, батько понудьгував трохи вдома, а потім знову попросився сторожувати в депо, живе, як і раніш, у своєму старосвітському будиночку, що приліпився на косогорі над яром, потроху теслярує вдома. Петро Дем'янович, як і годиться синові, час від часу провідує старого, але при зустрічах щораз виникає прикра для обох полеміка, щораз мусиш захищати від нападок свою греблю, що лягла між вами, ніби смуга відчуження... Якось батько в присутності родичів розповів під час вечері, що мати, будиши вже тяжко хворою, коли цілі дні її, обмощеної подушками, доводилось лежати на веранді, першою помітила, що після того, як Чорний Яр було перегороджено, як отой самий синів «Асуан» затулило клапоть неба на горі, сонце для низових людей стало заходити на якусь часину раніше, отже світлового дня поменшилося для них і для твоєї мами теж! І хоч навряд чи хотіла вона своєю кволою скаргою дорікнути синові, але з батькових уст це подавалось саме як докір, як гріх тяжкий, непростенний... Глибоко вражений почутим, з тягарем провини на душі, Петро Дем'янович вирішив сам, з хронометром у руці, перевірити скаргу покійної матері, і виявилось, що вона казала правду, сонце після зведення споруди стало зникати в кінці яру справді на якесь секунди раніше звичайного, і хоча йшлося про втрату світла мізерну, про якесь там миттєвості, але ж факт залишався фактом... Тільки чи достатня це підстава, тату, щоб вам, при сторонніх та ще й з посиланням на дорогу нашу матусю, нападати на те найвартісніше, що ваш син у житті воздвиг? Припустімо, батько не може змиритися з втратою якихось там секунд світлового дня, з втратою такого звичного для себе краєвиду, але ж і сестра Поліна Дем'янівна, шкільна вчителька, з'явившись заодно, щоправда, це в її душі, щораз у сутичках із старосвітчиною вона опиняється по той бік барикад!..

— Енергію твою визнаю. Петре, — казала нещодавно, — але як ти міг знехтувати думку всіх тих, хто під яром живе? Кому над головою мільйони тонн багнюки нависло? А майбутнє твоє чортове колесо — для кого воно?

— Для людей!

— Для яких?

— Для реально існуючих.

— Якби ж то ради реальних... Іноді здається, брате, ніби ти більше про якихось людей абстрактних піклуєшся... І за абстракціями нас живих не бачиш!..

— Ось такі речі доводиться вислуховувати. І від кого? Від найближчої рідні!..

— Більше того, сестра вважає, що він, котрий виріс на схилах Чорного Яру, почав цуратися свого, не шанує рідні місця, за

суетою, за безліччю засідань перестав чути мову своєї слобідки, так само, як і мову тих дзюркотливих джерелець, які в пору дитинства лагідно гомоніли по дну урочища, ллючись їм, дітям низовим, понад'ярським просто в самісінькі душі, в їх чистоту...

Одначе годі! Ніхто не сміє докоряти йому, що він щось забув, від чогось відцурався, зачерствів, забюрократився. Звісно, іншими справами живеш, але хіба ж не озивається час від часу в тобі й те, далеке, навк промайнуло? Були ж бо й купальські ночі з радісними буйними їх вогнями, з хлоп'ячим гасанням допізна у темних чорноярських хашах, був і перший поцілунок, що так опік тебе, хлопчача, тоді на самому дні яруги біля струмочка... Давно нема того струмка. Ще за попередніх господарів міста горловину джерела вовною було забито, щоб не заболочувало нижню вулицю та не підтоплювало трамвайне депо. Джерелець нема, а в душі ж то вони zostались? Та тільки не той зараз час, щоб жити джерельцями, розводити лірику, тішитись відшумілим... Он собор височить на горі, сама граціозність, увесь ніби зітканий із повітря та вранішнього світла, і, звичайно, поруч із ним твоя сіра, перекинута через яр споруда помітно програє, одначе і в ній можна віднайти прикмети сучасності, могутне щось, ентеерівське, надто ж коли дивитись неупереджено. Дружина вважає, що оригінальне його творіння рано чи пізно оцінять, живуть же в пам'яті людській, скажімо, висячі сади Семіраміді? Звичайно, це жарт, але з погляду інженерного таку ж чогось варта могутня ця гать, яка, згідно твого задуму, рішуче перетнула всю горловину Чорного Яру. Прикро, ясна річ, що не все складається так, як уявлялося на папері. Безліч виявилось непередбачених речей, неув'язок, службових чвар, а то й просто чийогось недбальства, і, як наслідок... А втім оця твоя запруда, що має підпирати ціле озеро на горі, вона ще посміється з багатьох маловірів та скептиків! Ще переконаються, що зведено споруду не на день — на віки.

Тільки ж як у нас все з боєм дається! Демагоги не перевелись, кожному рота не затулиш. Батьків товариш, майстер із трамвайного депо на прізвище Скакун, на кожному виконанні порушує «проблему Чорного Яру», так це він іменує. Щоправда, учасники засідань звикли вже до цього деповського Ціцерона. Варто лише Скакунові підняти руку для слова, одразу похваллення в залі. Декотрі заздалегідь втягують голови в плечі, інші ж, навпаки, смакують:

— Ну, цей дасть жару...

І треба визнати, що в нього іноді таки з перцем виходить! Вишукує якісь давновіджилі словечка, одного разу, звертаючись до Гайдамаки, навіть біблійне оте «возмездіє» приплів, викликавши веселий шумок у залі. Якби воля Петра Дем'яно-

вича, ставив би таких балакунів на місце. Інші хоч обережненько, з вихилясами, з натяками, а цей чеше навпростець, на ранги не зважає. Гой у нього «забудьків наївся», інший надто «роздобушливий для себе», а та язиката за паперами та манікурами «далі свого носа не бачить»... Уже й регламент вичерпано, а Скакун усе ще воду в ступі товктиме і найв'дливіше — про Чорний Яр: чому не винесено було проект на обговорення самих городян та й взагалі чи потрібна комусь та витівка, а позаяк уже сталося, то куди технагляд дивиться, бо йому, старому перестраховникові, бачите, палі, що їх загнано в тлію греблі, здаються не зовсім якісними... Типовий критикан, а доводиться терпіти, вислуховувати не перебиваючи, коли він свою словесну пульпу жене...

Одне слово, Гайдамака з тих, кому життя не шкодує прикростей. Сто років жди, поки похвалять, хоча працюєш, як робот. Бо це місто. Самих підземних комунікацій та дренажних систем стільки, що будь-коли жди авралів. А якщо вже бути до кінця відвертим, то він навіть полюбляє ці аврали, неспокій служби, постійну напруженість нервів своїх і людських. Зрештою, такі стреси не дають цвіллу припасти. Епоха вимагає працювати в три сили, життя підганяє, диктує свій темп. Добре, що хоч дружина це розуміє. Після тієї новорічної аварії три доби вдома не ночував, а коли повернувся, забейканий до вух, вона аж зойкнула в захваті:

— О, мій герої!.. змарнів, схуд, а ніби аж помолодшав! Задавши її тодішню розхвильованість, Петро Дем'янович мимовіль потамував усмішку, не хотілось, щоб її помітив водій.

Перед світлофором довелось перецікувати, доки проповзе трамвай. Вагони трамваю скреготіли по рейках повільно, і на дверях одного з них Гайдамака заглядев свого найупертішого опонента, того самого Скакуна в шапці вухатій, з авоською в руці. Обличчя баб'яче, очі сльозяться, одначе Гайдамаку з відстані впізнав. Не втримавши й тут язика, докинув підскрегіт трамваю:

— До гатки своєї, Петре? Воду носити решетом?

Так і шпигонуло Петра Дем'яновича ранкове його вітаннечко, особливо дошкульним було оте нісенітне «воду решетом»... От публіка, ніби не для них розбиваєшся, ніби справді — для якихось абстрактних людей.

Наче й дрібниця, однак після цього мимохідь кинутого «воду решетом» Петро Дем'янович завважив раптом у собі ознаки неспокою, відчув залеглу в душі тривожність. Треба ж тобі такої заявочки на повен голос: «воду решетом»... Безглуздий допотопний вислів, по суті нісенітниця, а от заспокоївся не можеш... Власне, Гайдамака й до цього іноді почував, як черв'як сумніву ні-ні та й заворушиться глибоко десь, аж

там у надрах підсвідомості: а чи не змарновано зусиль? Чи була в цій споруді крайня потреба? Ніхто, навіть дружина не здогадується, що бувають хвилини, коли він, прокинувшись уночі, потайки береться зважувати всі «за» і «проти»... То що ж, краще взагалі б не чіпати Чорного Яру? Хай би далі його перетворювали в смітничисще, у звалище. Колись і собору на горі не було, але в якомусь там столітті з'явився, одразу змінивши весь краєвид. А зараз хіба зупинився плин часу? Хіба не ставить перед людиною свої вимоги прогрес? Рано чи пізно бульдозер однаково добрався б і до твого Чорного Яру. Звичайно, ти виріс тут, дух околиці ще й зараз не зовсім вивіясвся з душі. То, може, тим значнішою слід вважати перемогу над самим собою? Що зумів переступити через особисте, подолав сентименти, знайшов у собі сили приборкати голос власного яружного дитинства? Ну, а припустимо, ти на якомусь би етапі раптом і завагався, то хіба це змінило б хід подій? Споруда дедалі менше залежить від тебе, від твоєї волі, з певного часу вона, власне, існує мовби сама по собі. Адже стільки вже задіяно (слово ж яке!) людей і механізмів, стільки вгачено коштів... Нема назад вороття. І все ж — чому сумніви не покидають? Десь читав, як фантастичні чудиська-роботи, збунтувавшись, виходять з-під контролю людини, — не опинитись би й тобі в такій ситуації. Дивись, щоб власне творіння та не викинуло тебе з сідла...

Що й казати, нелегко доводиться, але кому тепер легко? Життя постійно в'яже свої гордієві вузли, не встигаєш розрубувати. На чистому місці раптом виникає щось непередбачене, вносить свої корективи, та ще які! Ось і помпи потрібні потужніші б, а їх катма, і дренажна система виявилась не досить надійною, та ще й технагляд чіпляється, встигай лише давати пояснення. Петро Дем'янович раптом ловить себе на думці, що добре було б, якби на об'єкті цього разу взагалі обійшлося без нього, — вперше майнуло бажання уникнути зустрічі зі своїм «Асуаном». Але водій жене, і світлофори, як на те, скрізь без затримки дають зелене світло... А який ранок буде чудовий! І в таку свіжу березневу рань, коли лід на річці, здірчавівши, вже лунко й весело потріскує, а на островах майже по-весняному червоніють краснотали, маєш стрімголов мчатись туди, де ждуть тебе самі прикромці, службові клопоти, де знов розплутуватимеш конфлікти, даватимеш комусь нагинки, знову і знов миритимеш своїх комунальників у їхніх безкінечних чварах із цегельними заводами. Ну й випала ж тобі, Петре, життєва стезя!

Минувши присадкувату круглу, як пантеон, споруду трамвайного депо, куди ще малим йому доводилось бігати зустрічати батька після зміни, Петро Дем'янович відчував на душі знайоме

потепління, бо ж не сторонній, бо ж і для нього трудовий стаж починався звідси. Водієві звелів зупинитись біля газетного кіоска на стародавній площі, забрукованій не за його пам'яті, — скільки Петро Дем'янович себе пам'ятає, брук тут уже був. Звідси, з цього місця вигляд на його споруду відкривався найбільш вирашаний. Щоправда, над місцевістю панували все ті ж золоті верхі ансамблі на горі, що легко записали в небі серед вранішніх хмаринок, поруч них різонула зір так звана «тумба», похмура бетонна споруда епохи захоплення кубізмом, а ледь праворуч від неї каньйоном потягнувся, звужуючись вгору, і самий Чорний Яр, що тепер був там, біля своїх витоків мовби заткнутий сірим щитом величезної дамби-запруды. Тож таки щит! Хай відтяв скибку неба для тих, хто вгору, але з часом його оцінять, бо позначиться він на всьому благоустрої, надто ж коли над висотною запрудою зазеленіє парк, твої майбутні сади Семіраміди. Об'єкт уже не спить, навіть звідси, знизу, видно зовсім мурашині постаті людей, що вештаються по дамбі; однак сама їхня присутність там приносить Петрові Дем'яновичу внутрішнє заспокоєння: якщо народ на місці, то, вважай, нічого загрозливого. Десь весняні води просочуються в тілі греблі, сльозиться трохи, але ж таке було й торік напровесні, і нічого, обійшлося...

Дихалось легко, березнево. До кіоска підїхав коляскою інвалід з пошрамованим обличчям, він, мабуть, не впізнав товариша Гайдамаку, чи й зовсім не знав його в обличчя, прийняв, можливо, за котрогось із ранніх туристів — вони деколи з'являються тут поодиноці й натовпами, щоб із нижнього міста милуватись архітектурними ансамблями на горі, ловити на плівку їхню незрівнянну красу.

— Ото ж він і є, Чорний Яр, — сказав інвалід, вважаючи, певне, що Петру Дем'яновичу потрібне пояснення. — Колись гаді фашистські людей там розстрілювали...

— Я знаю, — кинув досадливо у відповідь Гайдамака. — Кому-кому, а йому не треба пояснювати: трагедію часів окупації, пов'язану з Чорним Яром, він знав досконально, хоча сам під час тих подій ще був хлопчиськом.

— Які жахи там коїлись, а тепер...

— Що «тепер»? — суворо вихопилось у Гайдамаки. — Показуха! — випалив інвалід. — Отаких розмірів грязь-сигарету, він ще раз спідлоба глипнув у бік Чорного Яру й дражливим тоном додав: — Там зараз мільйони тонн ґрунту набрякають весняними водами, — чи це хто-небудь до уваги бере?

Взявши в кіоскера вранішню газету, Гайдамака сердито вів водієві:

— На Яружну!

Авто рвонулося з місця.

Вуличка Яружна, хоч і тупикова, хоч і не веде нікуди, крім яру, однак Гайдамаці вона наймиліша, бо це і є вона, вуличка його дитинства. Кривуляста, ще й досі не забрукована (ніяк руки не доходять), вона круто тягнеться в ущелину яру, поміж дерев'яними, почорнілими від часу будиночками, поміж затишними двориками робітничого передмістя, де здавна селились трамвайники, залізничники, рибалки та інший трудовий люд. Патріархальні ці будиночки з різьбленими ганками, з тиснявою ветхих сарайчиків та цегляних льохів серед вишневих дерев, з потемнілими голубниками, де не знати чи й були ще голуби,— все це ніби тільки й ждало в покорі, що ось придуть, оцінять, знесуть, переселивши господарів в інші місця, в оті зарічанські, вирості на наливних пісках мікрорайони.

Крім Петра Дем'яновича, небагатьом було відомо, що до того воно якраз і йдеться, так само, як не всім випало знати історію цієї Яружної, де в тихих будиночках за царату влаштувалися явки революціонерів, а в одному з підвалів існувала навіть підпільна друкарня,— ці перекази ще в дитинстві чув від старших малий Гайдамака, і вони щораз виповнювали його душу почуттям гордоців. Що не кажіть, а приємно усвідомлювати себе законною галузкою цієї розлеглої понад яром робітничої слобідки, яка тут всі бурі перебула, на всіх стужах не розгубила теплінь людського затишку. Власне, це єдине місце на світі, куди Петра Гайдамаку час від часу тягнуло. Надто ж манило його сюди, доки мати була жива, бо тільки тут після всіх перевантаг та стресів міг він почути слово справжнього співчуття, бо тільки тут було називано його, дорослого, іменням зменшеним, пестливим, дарувалось йому слово безмежної ласки, за яку ніколи не вимагалось відплати. Невже й матері гірко було бачити, як змінювався яр, неже і їй не до душі було, коли ота стіна впоперек яру стала рости, аж поки й небо затулила? Але хто міг, проектуючи, передбачити таку дрібницю, врахувати, що споруда позначиться навіть на освітленні низової слобідки, відбере в неї якийсь там жмуток призахідних променів? Ні, краще не думати про це...

Петро Дем'янович мав намір, доїхавши до батькового подвір'я, лишити внизу свою «Волгу», а далі йти стежкою, що поп'ялась по горбах — це був узвичаєний його персональний маршрут, яким він не раз користався, добираючись по знайомих крутизнах до своєї споруди. Однак сьогодні склалось по-іншому. Навстріч йому, згори, всіма рівчачками Яружної гуркотіла вода. Всюди було слизько й багнисто, раз у раз колеса «Волги» буксували, а потім і зовсім довелось зупинитись, бо вузьку вуличку наглухо перегородила червона

пожежна машина; далі за цією стирчала ще й друга, така ж яскраво-червона, величезна, і всюди тяглися шланги в узбіччі двори,— один із шлангів крізь вишняки погачючвся аж до батька в двір... «Пожежа?» — найперше подумалось Гайдамаці, однак ніщо ніде не горіло.

Начальник пожежної команди, літній чоловік з сірим обличчям, з мішками під очима виявився знайомим Петру Дем'яновичу, ситуація, яку він окреслив, поставала просто нікудишньою. Ще зчора були сигнали. Затоплює людям підвали, погребі, в декотрих уже і в хатах підлоги позаливало, відкачують безперервно, а вода, наче з-під землі, знову підступа... Пожежник скрушно розводив руками:

— Не розуміємо: звідки?

— Нічого дивного,— нахмурився Петро Дем'янович і, намагаючись не виявляти збентеженості, заспокоїливо додав: — Весняні води, це ж ясно...

— Якби тільки весняні,— було висловлено сумнів десь із-за машини.

Петро Дем'янович мимоволі здригнувся: а якщо справді не тільки весняні? Якщо й ті, горішні, якимось чином проникають аж сюди із твого грандіозного відстійника?

Здавалось, все ж було передбачено. Яругу перегороджують товстою дамбою-греблею. Потім женуть пульпу, створюють подушку, зайвину вод скидають у дренажні канали... Мул, глина швидко тужавіють, влягаються і далі все йде чин чином... Так думалось. «Однак розхвалювана проектантами подушка Чорного Яру — чи достатньо вона надійна? — вперше майнула Гривожна думка.— Чи не занадто набрякла водами, тими, що від цегельні, та ще й весняними на додачу?..»

Треба мерщій нагору, до греблі: що там відбувається? До батька на подвір'я не зайшов — старому зараз не до тебе, так само, як і тобі не до нього. Похмурий, обвішаний вінками цибулі, в чоботях рибальських з халявами вище колін, батько саме виносив із льоху збіжжя. На синове привітання він ледве кивнув через паркан і демонстративно став розвішувати цибулю на стовпах голубника, робив це, мов перед повинню, хоч повинь сюди ніколи ж не сягала.

— Що за переселення, тату? — швидко минаючи подвір'я псевдобадьоро кинув батькові Гайдамака.— Не лякайте людей хоч ви...

— Не я лякаю — вода,— випростався старий.— Сьогодні льохи заливає, а завтра... Це ж вода!

Прикро, геть нікудишньо стало на душі, коли Петро Дем'янович підіймався крутим узвозом, який незабаром перетворив у ще крутішу стежку. Ковзаючись та хапаючись за куці, він все ж крок за кроком дерся нагору, у бік споруди. Тутешні підір'я так і зосталось необжитим, тільки на лисих пагорбах

праворуч яру біліє невисокими корпусами лікарня, заклад, заснований ще в дореволюційні часи. Петру Дем'яновичу тут кожен пагорб, кожне узвишся й тераса здавна знайомі, на одному згірочку, де колись хлопчашня любила грати у волейбол, видно чималий натовп людей із лікарні, як завжди незвичні для ока у своїх сірих халатах, вони, жваво жестикулюючи, щось обмірковують, неспокійно вказуючи руками нагору, в бік навислої над яром споруди. «Чого вони там мітингують?» — несхвально подумав Петро Дем'янович, забираючись по косогору дедалі вище. Мимохідь згадалося, як однолітки його — хлопчак з селища — колись дружили з людьми із лікарні, охоче навідували їх під час прогулянок, виконували різні доручення для тих нещасних. Петрик тоді теж був сповнений до хворих широго співчуття, його вражало, що очі в тих людей завжди сумні-сумні...

В міру того, як Петро Дем'янович хай поволі, та все ж наближався крутизною до своєї споруди, вона мовби росла, насувалася навстріч, і з'являлась у ній якась могуть, навіть величавість. «Ні, таки не даром ми цей город городили», — думалося йому, коли, йдучи, він поглядав угору на своє творіння. Заглушуючи тривожність, душі його торкалося почуття переможницьке, честолюбне. Хай переінакшено рельєф, але ж на все заріччя видно, чим ти займався. Хоч би що там казали, а є в цій хмаровидній споруді сила й розмах, цього в неї не відбереш...

Стежка ніби й знайома, а виявилась примхливою, щойно підіймалася схилом, а тепер потягло її вниз, у заглибину яру, де звалено купи поржавілих бляшанок, битих пляшок та різного дрантя із синтетики, — його, видно, й вогонь не бере, далі стежка знову круто подерлася по відтанулій глині вгору, йти стало зовсім ковзко; іноді, щоб не посунутись униз на своїх імпортних з каучуковою підшовою, він чітко хапається за криві стовбури дерев, що, задичавілі, стирчать де-не-де по схилу, далеко оголившись міцним корінням і мовби з останніх сил тримаючи ним від зсуву цей глинистий набряклий водами грунт. В одному місці неподалік стежки робить на галявинці свою вранішню гімнастику лисий, жилавий, у спортивнім костюмі відставник Перегуда, давній знайомий Петра Дем'яновича; після присідань гімнаст підходить до найближчого дерева і ще й біля нього виконує кілька силових вправ, з натугою відштовхуючи від себе облуплений, дуплуватий стовбур, ніби хоче його зрушити з місця.

— Обіймімо дерева! — замість привітання, прокричав він до Гайдамаки девізом індійських йогів.

— Обіймімо, — без ентузіазму відгукнувся на цей жарт Гайдамака, а відставник тим часом знову й знову відштовхував від себе обома руками старезне вперте дерево.

Уже зовсім розвиднилось, на спорудах горішнього міста сонце заграло першим промінням. Петро Дем'янович, вгрітий ходьбою, обернувся. Сонце сходило за островами, владно виринало серед верболозів, вразивши Гайдамаку своєю величчю, якоюсь урочистою значущістю цих хвилин. Лик сонця, дивна річ, щораз нагадував йому матір, кругловиду, навіть і серед горя усміхнену, що для нього була втіленням доброти, і ласки, і всього найкращого на світі. Досі не може пробачити собі, що, незважаючи на хворобу матері, він тоді відправився, за наполяганням Зосі, у свій середземноморський круїз. Коли мама згасала тут, з дня на день ждучи його повернення, до останнього виглядала, щоб ще раз побачитись, він у цей час, нічого не підозрюючи, розгулював з фотоапаратом по руїнах Геркуланума та Помпеї, споглядав рештки городищ, де колись було життя, а потім умить все зникло раптово, кінець-кінцею. Гайдамака тоді намагався уявити сум'яття античних людей, що опинились у самому епіцентрі катастрофи, всі вони, як пізніше наука виявила, задихнулись під хмарою вулканічного попелу...

Внизу, по самому дну Чорного Яру й далі видно було величезні купи сміття, що до нього й санінспекція, певне, дороги не знає. Петро Дем'янович взяв це собі до уваги. Деручись вище, він час від часу міряв очима відстань: чи багато ще йти? Недовраховав, що такою ковзкою буде відтанула стежка. Однак споруда наближається, ніби розбухає розмірами, заступаючи півнеба отими своїми водопадами, які вблискуючи проти сонця, всюди по тілу греблі так тривожно течуть і течуть. З'явилось зараз у споруді щось недобре, щось від того, що запруда, наближаючись, мовби й справді розбухала, побільшувалась перед ним своєю тупою, важезною, геологічних масштабів масою. Ніби вперше розглядаючи її, він відчув раптом хлоп'яцьке зухвале бажання погрозити їй кулаком, уявивши себе на мить тим сміливцем, що стояв колись у місті на Неві перед Мідним вершником і погрожував йому: «Ужо тебе!» Не боюся, мовляв, тебе, відьмо, хоч яка ти є сила й могуть...

Десь унизу пронизливо й незрозуміло зойкнула сирена. Пожежна, чи що? Здивований, він рвучко озирнувся в той бік, до низових людей, і тієї ж миті над головою в нього все стрясонулось від гуркоту надприродного, від катаклізму такого сильного, що він навіть не був страшним. Глянувши вгору, Гайдамака встиг вхопити зором, як споруда його, ніби на упорній водопад, Ніагара грязюки, мулу, пульпи й каміння з сатанінським гуркотом нестримно ринула вниз!

Все втратило глузд. Все було неправдоподібним. Чорні розлучені леви з ревінням летіли йому навстріч!

Страх, проте, не завладавав ним. У нестямі гніву він навіть рвонувся вперед, розкинувши руки, насупроти тій чорній Ніагарі, яка, здавалось йому, не посміє його зачепити. Зусиллям волі він ніби ще сподівався зупинити, відвернути її. Але багнюка з верхів'їв летіла ракетно, котила потопом, трощила все на своєму шляху. Гайдамака почув нелюдські крики, зойки лікарняних людей на горбах, ще устигло око вхопити, як відставник кинувся, волаючи не своїм голосом, до дерева і не по літах швидко, з мавп'ячою спритністю подертися між гілляками вгору...

А сам Гайдамака, очманілий, почувачи себе вже мовби поза життям, хотів зараз одного: чуда, яке миттєво б заступило, перетяло б ревуцій темній тій силі шлях. «Сам зводив з твоєї волі виникло... Оце тобі й «возмездіє»!» Щось подібне плуталось йому хаотично, обривками думок у голові, а страх здолав його аж тоді, коли неподалік зблиснуло, вибухом стряснуло повітря, і племін'я стовпом вдарив угору — зрозумів: знесло газову підстанцію, вирвався газ, спалахнув. Рев, гуркіт, блискавки електричних розрядів, дерева падають і з вивернутим корінням летять просто на нього...

— Тікай! Змете! — верескнуло людське десь із пагорбів. Ошелешений, він з гнівом, з палаючим почуттям сорому кинувся тікати косогором кудись униз, де ще якісь люди волають, біжать, падають і, звівшись, знову біжать...

Сатанинська гуркотнява наздоганяє, вал каламуті, схожий на вулканічну масу, летить дном яру нестримним потоком, жене паліччя, ящики, консервні банки, драні каністри. Гайдамаку, коли він на мить озирнувся, вдарило в обличчя льодяною грязюкою, він аж захлинувся, — збитий з ніг летів кудись, а хутрянну його шапку вже закрутило на чорторіях. Підхоплений важкою водою, Гайдамака обома руками вчепившись, в корчомаку, вона, по-оленячому рогата, перекрутившись, разом із ним занурилась у каламуті, у льодяний вал, потім, випірнувши, підняла і його з собою, виштовхнула, оглушеного, на поверхню, мовби тільки для того, щоб Гайдамака ще раз глянув на цей білий світ.

Дерево кидало в бурунах сюди й туди, вгору-вниз, але потерпілець, борсаючись, тримався за коріння з цупкістю потопаючого, ще й зараз не до кінця усвідомлюючи, що сталося, яка сила несе й шпурляє його серед цього клекопу вируючої грязюки. А в ті миттєвості, коли опинявся на верхніх, встигав крізь ревища вловити пронизливі людські гвалти на горбах, в яких йому вчувалося щось рятівне. Летюча холодна багнюка мчить його серед цих гвалтів та криків, мутна важка

вода, збунтована пульпа несамовито шпурляє Гайдамаку кудись униз, кидає мов тріску поміж зтрошених парканів, хвірток, поміж ліхтарних стовпів з ошматтям дроту, наближення яких він зараз чомусь найбільше боявся. Металевою бочкою стусонуло його в плече, уламком паркану вдарило в друге, ще чимось оглушило, аж потьмарилось у вічу, і вже світ для нього зник, світ не повертався...

Довго ще житимуть у цій передмісті перекази, чутимуть їх діти, що зараз іще й не народжені, йтиметься ніби про щось ірреальне, дійматимуть душі дітей моторошні оповіді про те, як мільйони тонн багнюки крізь розвалену греблю ринулися згори вниз, все змітаючи на своєму шляху, бо швидкість грязепаду була страшна, снарядна... Буде розповідано, як мужньо рятували потерпілих команди військових, як вертольотами знімали людей із дахів, а проте жертв не вдалось уникнути, замулені, перекинуті трамваї лежали обіч колій повні пасажирів, що заклинулися під багатометровим валом грязепаду, доводилось відкопувати їх екскаваторами. Розповідались не легенди, а дивовижна в своїй неймовірності правда, коли навіть хворі з лікарні, що на горбах, кинулись були до Чорного Яру рятувати людей, як з очима, повними жаху, виносили вони на пагорби малечу із дитсадка, зворушливо кутаючи дітей у свої порсткі лікарняні халати, пригортаючи до грудей тих на смерть переляканих найменших низових людей.

...Коли, врятований хворими, Петро Дем'янович проклінувся, лежачи горілиць на пагорбі, перше, про що подумалося, було: «Навіщо я опритомнів, ожив? Навіщо вони рятували мене? Хворі з лікарні рятують здорових людей! Ні, це вже, мабуть, кінецьсвіття...»

Вони, його рятувальники, з божевільними від жаху очима стояли над ним в мокрих забрюханих халатах, були ще вкрай збуджені всі, поглядами нестерпно гострими стежили за цим неанайомцем, вихопленим з потоку, дивуючись, певне, тому, що він оживає; декотрі, нахилившись, зблизька вдивлялися в нього, навряд чи й вірячи в його воскресіння. Котрийсь, з безмежною осмутнілістю в очах запитав:

— Суду боїшся?

Ні, він не боїться суду. Найстрашніше вже сталося. Хотів зробити добро, а зробив таке зло. Хоча йому й зараз ще не до кінця віриться, що все це відбувалося в реальності; а не ввісні, відбувалося з ним, і що це його перевертом несло в потоці багнюки в якісь безвісті, де він гинув... Але за що йому така покара, оте саме «возмездіє»? Де батько? Чи врятуватися встиг? Десь поруч, ніби крізь товщу пульпи, долинають сердиті голоси про технічне дилетанство проекту, про вольові рішення, щось, оповіщає про перекинутий трамвайний вагон біля

депо, про пасажирів, що багнюкою у вагоні захлинулись усі до одного Маячня? О, якби він міг зараз поринути у світ маячні!

Скільки ж часу минуло? Мить чи вічність? Однак ще був ранок, небо по-весняному ясніло над ним, а нижче... Сіризна якась незнайома, пустельна вдарила в очі. Садків нема, вуличка зникла, будиночки зобіч яру позносило, зчесало, у лічені хвилини ураганом води змело. Вся твоя країна дитинства лежить безмовна, посіріла, мов та Помпея, під нашаруванням свіжого мулу, під вагою притихлої, уже незрушної грязюки, яка щойно ревма ревіла цим Чорним Яром.

Спробував поворухнутись, і тупий біль в усьому побитому тілі нагадав йому, що він живий.

— Боїшся суду? — знову спитав, нахилившись над Гайдамакою, ще один змучений, рудобородий, спитав зі щирим співчуттям у голосі. І всі вони, мов на щось неземне, нетутешнє, дивились на потерпілого очима гострими й без міри сумними.

Вийшлий із небуття, він перевів погляд на горішне місто, на його ансамблі. Там усе стояло на місці, крім його споруди: у верхів'ях яру, де була стіна запруды, світилось небо. Світилось крізь проломину ясно-блакитне, ніби з дитинства, ніби вдруге подароване матір'ю.

1985

ДВОЄ ВНОЧІ

Художник був у zenіті слави, розум його променився могутньо, і зблизитися з ним бажано було навіть вождеві.

Той, перед ким тремтіли держави, кого всі боялись, вічна-віч з митцем ставав людиною звичайною, безвладною, людиною, якій живеться досить холодно і яка дорожить можливістю зігрітися коло вогнища чужої душі. А душа ця була яскрава, багата, рідкісно щедра, і не дивно, що стосунки їхні стали майже дружніми — був принаймні один відтинок, одна така смуга в їхньому житті.

Розповідають, що коли славетний митець приїздив з України до Москви й зупинявся в тому тихому завулку, де тоді, в тридцять років, мешкала його дружина, Сталін розшукував його, було, що сам і приїздив по нього, щоб забрати з собою на прогулянку. Відчиняв дверцята своєї чорної масивної машини, пропонував йому сідати поруч себе, гість сідав, і вони їхали по нічній Москві. Траплялось, що в зовсім несподіваному місці подавався знак, автомобіль спинявся, дверцята відчинялись, випускаючи обох на брук.

660

Відомий факт, коли вони цілу ніч пішки гуляли по Арбату, неквапом крокували поряд по безлюдній нічній столиці.

Лункими були їхні кроки, бо пора осінньої сльоти відійшла, рання голоморозь скувала землю, нахолодила бетон і граніт. Останнє листя, примерзнувши, осипалося враз, і вітер гнав його по тротуару з жерстяним шерхотом.

Ішли двоє, цілком поглинуті бесідою та своїми думками, пустинна вулиця була перед ними пустинно-відкрита, навіть двірники поховались, тільки якісь темні тіні сахалися в підворіттях — то варта зникала, хапливо розставляючи себе через увесь район їхньої прогулянки. Варта, вона почувалась довкола, як чувається беззвучна присутність кажанів у нічному повітрі; десь тут була вона всюди, чатувала, наслухала, стежила, ока не зводячи з свого об'єкта, з людини-божества, одягнутого в шинелю, дивуючись, як міг той, другий, звичайний собі кінорежисер, почувати себе поруч з вождем так невимушено й вільно, простувати поруч нього з таким незалежним виглядом.

Зі сторони й не вгадав би, котрий із них підлеглий, котрий із них людина більшої влади. Один — вищий. Високо піднята голова, природно-гордовита постава, капелюх по-артистичному трохи набік, з-під капелюха просвічує пасмо сивини. Пальто на нім легке, елегантне, руки за спину закладені вільно. А поруч постать натоптувата, що ступає важко, час від часу торкаючи знаменитим жестом свій вус — той вус, яким досить поводувати, щоб людина стала щасливою, або щоб людина й зовсім перестала існувати. Іде в картузі, в акуратно застебнутій шинелі, в шинелі, яка вже стала гранітом, литою бронзою і в ситцеві жарко, вона в кожному райцентрі виглядає закіптюженою гіпсовими подолами з кушів.

«Справді, з вигляду не скажеш, котрий із них владар, а котрий підлеглий. Просто двоє запізнєлих перехожих крокують по нічному Арбату.

— ...Бога в людей відібрали, церкви порозвалювали, навчили нас красти — ніколи ж стільки злочинства не було! Таке не крали, хабарництва не було стільки, — навіть за батьюшки-царя! Жінщина, вибачайте, стратила сором од горя й нестатків, впазуху, до свого материнського лона, крадений качан кладе. Це та, яку Джорджоне пречистою малював... Та — качан, та — жменню зерна, а та хоч картоплинку з поля несе (бо грами ж на трудодень даємо!). Чи дивно, що й діти її потім уже звикають, крадуть, що трапляється під руку, не вважаючи це злочином...

661

— Лихо людей мистецтва полягає в тому, що вони на все довколишнє накладають свої естетичні закони і лише цими законами вимірюють життя. Їм здається, що мистецтво — шпиль, вершина всього, і нема влади дужчої за владу мистецтва. Ваша мистецька влада дійсно велика, але не найбільша. Є в житті влада всеосяжна. Вседолаюча. Ви мовчите?

— Мовчу.

Знову розлуння кроків, голий посвист вітру в деревах, а в підворіттях знову кажановий рух тіней.

— Наскільки я спостеріг, ви, товаришу Довженко, не з лякливих. Ви не злякались чорного фургона.

— Ніби ні.

— Нічого не боїтесь?

— Боюсь.

Сталін ожавів:

— Чого саме?

— Боюсь... Забуття. Тільки забуття!

Електричний, зсередини освітлений годинник, під яким вони зупинились на розі, показував уже пізній, передосвітній час. Сталін, видно, вирішив, що прогулянку на цьому можна кінчити. Гострі пронизливі очі в гіпнотизуючій зібраності зупинилися на чистому одухотвореному обличчі митця.

— Я знаю, що ви думаєте, товаришу Довженко... Ось, мовляв, ми ходимо з ним по нічному місту — тиран і художник, і я говорю йому в вічі правду...

— Те, що я говорив, дійсно правда.

— Тільки я не тиран. Принаймні, не народжувався таким, — в голосі його пробився смуток, і в тернах очей теж на мить зринulo щось глибоко-сумовите, щире. Те, що з ясного дитинства, із гір Кавказу. Те, що від матері.

Глянув на Довженка з жалем розставання, поглядом людини майже беззахисної, приреченої на самотність.

— Вас підвезти?

— Дякую, товаришу Сталін. Я пройдуся. Я — схвильований.

Потиснув простягнуту Сталіним білу, по-жіночому маленьку руку.

Метушня варті, удар металевих дверцят, і вже художник лишився на розі один.

Усім цим, що сталося, Довженко був справді глибоко схвильований. Нічна прогулянка по Арбату. Один на один з вождем. Сталась подія, про яку завтра знатимуть володарі кабінетів. Йому заздритимуть. Розпитуватимуть про найменші відтінки. Він не приховував перед собою, що ця, виявлена

Йому найвища увага, лестить йому, і не почував докорів сумління за таке марнолюбство. Тиран і митець? Сила влади і сила мистецтва в їх зіткненні — це справді могло б стати темою окремого твору...

Вітер остуджусь розпашіле збудженням обличчя, постійної втоми, яка настане колись, ще нема, в поставі — оте, помічене друзями, пружне, орлине.

«Сам, як орел, і по-орлиному якимось іде!»

Випростаний, дужий ішов під поривами вітру самою серединою вулиці, ішов аж там, де мають звичай гасати ночами «чорні ворони», обіймав поглядом бескеття будинків і знав, що деякі з них уже приречені, вони будуть незабаром розтрощені й знесені, щоб дати простір для втілення сучасних архітектурних ідей, для шпильястих величавих споруд нової ери. Не міг передбачити лише, що в казенному виконанні чісь і навіть твої пластично-розкішні думки, гармонійні видіння приберуть форму претензійних, помпезно-важких хмародряпів...

Був повен сили й дерзання. По-юнацькому радувала його можливість безборонно-вільно крокувати серединою вулиці. Неначе десь на роздоллі придеснянських лугов. Танки парадують, віддалік через майдан. Гупотнява майбутнього параду, даленіючи, глухо тонула за кварталами. Повилазили із своїх засідок двірники, взялися ловити мітлами листя, що з залізним шерхотом тікало від них упродовж вулиці. Розповісти б усе двірникам! Розповісти про своє безстрашся, про невгасиму жадобу казати правду і про те, що навіть Сталін змушений слухати її. Він воліє слухати, коли говорить митець.

А чия ж таки влада сильніша? Ви кажете, ваша, товаришу Сталін, але чому ж, як я спостеріг, і вас не минає та мить, коли людину пригнічує сумнів, і тривога, і смуток?

З високо піднятою головою крокує митець упродовж вулиці, крізь посвисти вітру несе в душі розлив співчуття до всіх без винятку, будь то змучені люди вокзалів чи всесильна людина в шинелі. Бачить у скверіку пам'ятник тому, з ким величезне полотнище знайомого всьому світові портрета, і в уяві художника знов постає загадковий прижмур холодних очей, налитих смутком самотності. Під час прощання Сталін наче поник, і густі вуса його злегка торкнуло усміхом йому невластивим, якимось прохацьким, майже запобігливим. Так! Владі його немає меж, але й він, той, чия влада безмежна, на якусь мить ставав перед художником схожим на прохача, запобігаючи співчуття й підтримки, шукаючи в ньому захисту перед вічністю.

CORRIDA

При слові «коридра» виникає перед очима щось жарке, несамолюбиве, щось суто іспанське, вируюче сонцем і кров'ю екзотики; та, виявляється, це рідкісне видовище можуть запропонувати вам і тут, у стародавньому поетичному місті Південної Франції, де вже кілька днів гостює наша маленька, з трьох осіб, делегація.

Опинились ми тут як учасники днів поріднених міст, приймають нас вельми гостинно, нами опікується мерія, — живемо в атмосфері суцільної приязні й привітності. Вже нагороджено кожного з нас, навіть Ганну Адамівну, лицарським Хрестом Лангедока, показано нашій делегації середньовічну давнину й сучасні авіаційні заводи та мікрорайони, — програму, власне, вичерпано, завтра надвечір маємо виїздити на Париж, однак господарі чомусь посміхаються загадково. Нас, виявляється, чекає ще один сюрприз, він — як найвищий жест гостинності — прибережений господарями насамкінець:

— А ще ж коридра!

Господарі наші, ці чемні хлопці з мерії, видно, сподіваються почути від нас не просто вияв негайної згоди, цього їм мало, їм потрібна буря захвату, ентузіазму, однак той, кому зараз належить перше слово, шановний наш Михайло Михайлович, керівник делегації, з відповіддю не квапиться, почуття його поки що замкнуті на всі замки, і лише невиразна усмішка, котру можна трактувати будь-як, блукає на його загадкових устах. Коли треба вирішувати, щоразу керівник делегації (він у нас великий демократ) звертає свій погляд на Ганну Адамівну: дама, за нею, мовляв, пріоритет...

А Ганна Адамівна вважає за потрібне насамперед уточнити:

— Коридра — це що воно? Здається, бій биків?

— Можна й так сказати, мадам.

— Я думала, ці дикі розваги існують лише в Іспанії.

— Уявіть собі, мадам, ми теж не позбавлені диких інстинктів...

— А ваші бики там нас не поколять?

— Можете бути певні, мадам: вас чекає море задоволення!

Наші господарі, видно, й думки не припускають, що гості їхні можуть знехтувати коридрою, не скористатись запрошенням.

Та мало вони знають нашого Михайла Михайловича. Опецькуватий, лобатий — він постійно жде мовби якоїсь каверзи, — ось і зараз, нахмуривши своє сократівське чоло і ледь усміхаючись, дає господарям уникливу відповідь:

— Треба подумати.

А коли зостасмося у вестибюлі самі, коли й Жанетта-перекладачка з делікатності відходить убік, про щось там знічев'я перемовляючись із порт'єс (відійшла, ясна річ, щоб дати змогу нашій трійці вільніше порадитись між собою), керівник наш, зітхнувши полегшено, каже:

— Ну то як будемо з цією коридрою? Ми ж обіцяли подумати...

Ганну Адамівну наче гедзь який укусив:

— А що тут думати? Щоразу мулимось та вагаємось! І, гостро звівши свої стрілчасті брови, Ганна Адамівна махнула рукою з виглядом готової на все відчайдушності:

— Дивитись так дивитись!

— Оце розгулялась наша скромниця, — здивовано відзначає Михайло Михайлович. — Ще день-два тут погостюємо, і Ганна Адамівна нічних барів забажає, на стриптиз нас потягне... Ну, а ви? — звертається він до мене. — Чи ви... теж?

— Звичайно, теж! — кажу у відповідь. — Хемінгуей, той спеціально їздив до Іспанії на такі видовища. Жодної коридри не пропускав, з матадорами дружив, а чим гірші ми з вами?..

— Та я ж у принципі не проти коридри, — м'якшає наш лідер. — До вашого відома, в дитинстві мені особисто доводилось у нашій Обухівці бачити такі коридри, що вам і не снилось... Тільки ж то вдома, а тут...

— Не бійтесь, — втішаю жартома Михайла Михайловича. — Чого тривожитесь? Трибуни від биків відгороджені надійним бар'єром...

— Я не за себе, а ось за неї, — мружить керівник до Ганни Адамівни хитруваті свої оченята. — Дама ж. Нерви. Ганно Адамівно, дорога, ви перш ніж зважуватись гарненько подумайте... Видовище не для ніжних створінь, не для ваших жіночих нервів.

— Мої нерви не таке витримували, — каже наша дама. — Ви краще подякували б людям за їхнє запрошення. Кличуть на таке рідкісне диво... Кажуть, вони тут з ума сходять від нього!

— То, виходить, ви «за»?

Ясна річ: «за» і «за»!

Тоді шеф до мене:

— А ви?

— І я не з тих, що вагаються: до чого тут сумніви? Отже, вирішено: йдемо. Справді, чого вагатись, чого неповажуватись? Надобережність нашого керівника здається нам тепер вартою хіба що того, щоб над нею покепкувати, і коли ми дозволяємо собі цю невинну розвагу, шановний наш лідер навіть не ображається, сірі оченята його мружаться до нас вдоволено, з веселою ситістю. Життєлюб і гурман цей наш Михайло Михайлович. Досі він остерігався суто французької каверзи від

господарів, вірніше, від кухарів тутешніх: вважав за цілком можливе, що ось-ось за обідом чи вечерею — під виглядом, скажімо, перепілки — нам ради жарту підсунуть... смажених жабенят!.. Адже в них, мовляв, це делікатес, а до того ж господарі наші — народ веселий, і, знаючи, що наша душа такого не сприймає, навмисне можуть подати, щоб самим же після всього з нашого переполоху й посміятись.

Тема жабенят не раз уже обговорювалась у нашому товаристві, Ганна Адамівна просто віри не йме, що господарі можуть вдатись до такої підступності щодо гостей. Михайло ж Михайлович запевняє, що цілком можливий і цей варіант, адже ми в країні, де звички панують свої, — «всякий має свій ум голова!» Жабеняток сюди вони нібито літаками перекидають десь аж із Дунаю, валютою платять за такі делікатеси, — то чому б і нам цього дива не скуштувати?

— Ой, мені, тільки уявлю, одразу стає погано, — крутить головою Ганна Адамівна. — У нас такого навіть у голод люди не їли!..

— А лелеки? — мружаться іронічно Михайло Михайлович. — Згадайте, чим вони живляться.

— В лелек своя природа. Мудрий птах! Одного здуру мисливці підрали, так він у нашій хаті зимував. Як тільки сідає обідати, то й квартирант наш тут як тут... Ділились по-чесному: що нам, те й йому... Красунчиком ми його звали...

Голос Ганни Адамівни відчутно теплішає від самої згадки про того птаха її дитинства, що, скалічений, при людях прижився і виявився створінням не тільки на диво кмітливим, але і вдячним...

— Коли, підлікувавши, випустили його на волю, він потім ще дві весни на Полісся — на наші прип'ятські води повертався, робив коло пошани над нашою хатою та так довірливо своєю лелечою мовою озивався до нас, давав знати, що не забув.

— Це все добре, — каже Михайло Михайлович, вислухавши розповідь, — але, уявімо, що жабеняток смажених нам все-таки подадуть, то як нам повестись: із соусом будемо, з гірчишкою чи без? Чи, може, їх подадуть — як карасів — у сметані?

— Та годі-бо вам, — сердито кидає Ганна Адамівна, і на обличчі їй перебігає гримаса щирого невдоволення, жінці, видно, не по собі стає від таких жартів. — Ректор інституту, культурна людина, а все отак...

— Більше не буду, — обіцяє Михайло Михайлович і від своєї улюбленої теми, від тутешньої кулінарської підступності з тими смаженими жабенятами, що він їх, як мені здається, жде не діждеться, повертається знов до кориди.

— Не обернулась би вона для нас конфузом... Ох, ці хлопці! Ви бачили, як у них очі сміялись, коли вони запрошували нас на кориду?

— То вам здалось, — кажу. — Схоже, що й самі вони до кориди не байдужі... Завзяті болільники скорше всього.

— Добре, коли так... А якщо це розигриш? Якщо ми вскочимо в ситуацію смішну, комічну? А тут преса? Фотокамери? Розголос, сором на всю Європу!

Підходить Жанетта-перекладачка, вважаючи, певне, що пора б нам між собою й домовитись.

— Панове, то яке ваше рішення щодо кориди?

— Ми б і не йшли, — з серйозним виглядом відповідає Ганна Адамівна, — але керівник наш ось виявився великим любителем бою биків, а його воля для нас закон...

— О? — робить симпатичну, здивовану міну Жанетта в бік Михайла Михайловича. — Ви захоплюєтесь коридою?

Лідер наш сидить у фотелі замкнений на всі замки недоступності і після роздуму мовчазним кривуватим усміхом дає зрозуміти, що так воно і є: кориди — його хобі.

— Куди голка, туди й нитка, — з бешкетною іскрою в вічу веде далі свою гру Ганна Адамівна. — Михайло Михайлович у нас, звичайно ж, голка, і хіба могли б ми лишити його на кориді одного? Тож пропозиція, Жанетко, приймається одностайно, а за увагу — мерсі.

Жанетта радісно сплескує в долоні:

— Браво, друзі! — Йй, без сумніву, приємно бачити всіх нас у доброму гуморі, вона, як завше, темпераментно запевняє, що ми не пошкодуємо, що нам, коли вже казати відверто, з коридою просто пощастило, адже це видовище у них буває чи не єдиний раз на рік!.. Потрапити туди — мрія для багатьох, особливо для іспанців, а їх тут у місті десятки тисяч на заводах. Уявіть собі: на повітрі, просто неба...

— Крім того, це близько, можна пішки пройтись, — підбадьорює нас Жанетта.

— Умовила остаточно, — визнає Михайло Михайлович. — Справді зручно, що все це має відбутись зовсім неподалік, за два кроки від нашого готелю: досить буде перетнути по діагоналі міський, розімлілий в ці спекотні години парк — і вже там, де перед нами постане величезна бетонна чаша кориди... Тож і перекладачці не треба буде навіть заходити за нами, краще хай вона, впоравши свої домашні справи, зустріне нас коло фонтана в парку, де ми вчора кидали в воду монетки на щастя.

Для Жанетти таке вирішення найкраще, і неважко догадатись чому — Жанетта, дарма що виглядом дівча, насправді вже мама, вдома в неї грудна дитина, отже, кожною хвилиною молодій мамі доводиться дорожити. Ганна Адамівна, вважаючи

на таку ситуацію, від першого дня взяла над перекладачкою своєрідне шефство, при найменшій нагоді виявляє Жанетті свою дружню протекцію, іноді й зовсім її увільнює від обов'язку перебувати з нами:

— Біжи, біжи вже до свого крикуна-французика — бо, мабуть, усі пелюшки під ним мокрі...

Ганна Адамівна дає Жанетті «відгули» своєю волею, без якихось погоджень з керівником делегації, мовби це саме та сфера, де лиш вона, Ганна Адамівна, без будь-чиїх дозволів має право порядкувати. І диво дивне, що й Михайло Михайлович, котрий взагалі вельми чутливий щодо посягань на його владу, у випадках, коли йдеться про Жанетту, цілком довіряється Ганні Адамівні, без найменшого спротиву визнає за нею право великодушно відпускати перекладачку будь-коли й будь на скільки.

Отже:

— Можеш іти, Жанетто, ми тут і без тебе дамо собі раду.

Відпустивши Жанетту, Ганна Адамівна невдовзі теж залишає нас — їй, як ви розумієте, перед коридою треба причепуритись:

— Трохи марафет наведу! Брови мушу підщипати, — хоч це ви дозволите мені, Михайле Михайловичу?

Нам із Михайлом Михайловичем доведеться чекати її тут, у вестибюлі готелю, де, крім нас, лише зсутулений, з посрібленими скронями портє невідлучно чергує за своєю службовою конторкою. Знаючи, куди ми зібрались, він привітно й заохотливо кидає звідти до нас:

— Корида — о! C'est très bien *. Корида! Люкс!

І, схопивши з конторки звичайну канцелярську лінійку, з виглядом погрозливим, з якимось незрозумілим нам вигукком робить випад лінійкою в куток, штрикає нею і так і так, що має означати випад матадора проти розлюченого бика.

У вестибюлі затишно й прохолодно, а там надворі паще спека. Аж не віриться: невже і в таку нестерпну жароту місто збереться на бій биків?

Вільно розсівшись у фотелях, переглядаєм журнали з тендітними, довгоногими, схожими на нашу перекладачку красунями, законодавками мод наступного сезону.

— Нам це, власне, ні до чого, — зауважує Михайло Михайлович і, відсунувши від себе переглянуті журнали, позирає вгору: чи не спускається звідти Ганна Адамівна? (Вона любить сходати, без ліфта).

Якщо висловитись метафорично, то, звісно ж, Ганна Адамівна, — добрий дух нашої делегації. Для нас вона порадниця в речах практичних, а коли виникає потреба під час застілья

* Це дуже добре! (франц.).

чимось істотним перед тутешнім людом похвалитись, то Михайло Михайлович, як керівник, має змогу виставити її за живий взірць: не з себе, не з мене почне він промову, а щораз неодмінно на переднім плані в нього буде Ганна Адамівна: її він відрекомендує першою, оце перед вами, месьє-мадам, людина з цеху, проста рядова робітниця, чия доля сама про себе говорить... З багатодітної сім'ї вдови-солдатки, з поліської болотяної гущини дівчам колись прийшла до столиці республіки на відбудовні роботи, і якщо, месьє-мадам, котрі-небудь ваші кореспонденти клацали тоді апаратами серед київських заводських руйн, то навряд чи могли пропустити їхні об'єктиви постать чорнявої дівчини, що, у вагянці й кирзових чоботях, з важким сталевим ломом у руках, лагодила разом із заводським жіноцтвом таку потрібну для життя заводську вузькоколіяку... Така була! Чорноробкою починала, а нині — майстриня, будь ласка, за своїми виробничими показниками вона перебуває десь уже в майбутній п'ятирічці!..

Густо, до сизості червоніє Ганна Адамівна, коли Михайло Михайлович щедро отак почне уславляти її перед людьми тутешніми, червоніє бідолашна, аж до столу схилившись своєю темною короною кіс, одначе й заперечувати не стане, бо які ж заперечення, коли все то чистісінька правда.

Після трудних перших літ життя її поступово вирівнялось, тепер усе місто знає нашу знатну ткалю-майстриню, шана їй звидусіль. Неприємно тільки, коли в кабінетах питають:

— Так і живеш удовицею?

— Так і живу.

Бо з тим, кого кохала, кого віддано й палко любила, недовгим було спільне подружнє життя. Молодий електрик із сусідньої ТЕЦ, славний та веселий Івась, був він тяжко понівечений ще з фронту, часто нездужав, знемагав від незаживлених ран, хоча всі знають, як дбайливо молода дружина доглядала його: по всьому Поліссю, на Тетереві й Прип'яті вишукувала йому різне травозілля, та втримати в нім життя не змогла, — пішов під зозулине кування, залишив свою Ганнусеньку з двома у колісці.

— Ще молода, — казали, — ще іншого знайдеш...

— А іншого й не шукала, — призналась вона якось нам. — Бо знала, що другого Івася не буде, такий зустрічається раз на віку... Спасибі, що хоч діти попідростали, уже тепер поміч матері є...

Всі журнали переглянуто, а Ганни Адамівни нема, нас навіть нетерплячка бере: скільки можна міняти те вбрання? Щоправда, вибирати їй є з чого, одежі натузувала у валізи, мов у кругосвітню подорож, напхала і костюмів, і хусток японських та індійських, і взуття на низькому каблучі й на високому,

тобто на різні випадки життя, на негоду й погоду, на дощ і на сонячну днину: І все це разом із сувенірами, з пакунками косівської кераміки та петриківськими шкатулками дивним чином таки вмістилось у її двох напхом напханих валізах, які тягати до кінця поїздки маємо честь ми з Михайлом Михайловичем, бо так велить рицарський обов'язок. Недарма ж і вшановано нас тут рицарським Хрестом Лангедока!

Хоча, признатись, багаж Ганни Адамівни для нас ніби й неважкий, оскільки вона з свого боку вміє виявити нам теж деякі послуги — тому щось підгладить власною дорожньою праскою, іншому допоможе свіжу пляму вивести на костюмі, одне слово, якби вона оце була з нами, у Михайла Михайловича на жилеті не бовтався б, звисаючи з черевця на одній нитці, отой блискучий гудзик. Будь тут Ганна Адамівна, вона, завше маючи голку при собі, миттю йому пришила б того нещасного гудзя, що він його навряд чи й до кориди на ниточці донесе.

— З цими жінками зв'яжись, — стиха ремствує Михайло Михайлович. — Ну що там можна стільки робити? А втім, я вважаю, нам із вами неабияк пофортунило... Що я маю на увазі? А те, що дали нам у супутниці особу без претензій, без капризів, а могло ж бути інакше... Могли підкинути нам якунебудь вередуху канцелярську та ще й з мужем впливовим десь там, — Михайло Михайлович, веселіючи, киває угору, на стелю. — Тоді, мабуть, не з валізами мали б справу, а довелось би сундуки тягати, куті залізом та міддю... От якби ж тільки вона не запізнювалась щоразу... Ні, видно, ляснула наша корίδα!.. Триматиме нас тут Ганна Адамівна, доки бики усіх там їхніх матадорів переколошматять...

— Ви ніби й справді болільник?

— А то ж як... Дісталось тих корид мені ще в дитинстві... Хочете послухати? — Михайло Михайлович зручніше всідається в кріслі. — Уявіть, що був цей солідний ректор колись просто Мишком-хлопчаком, бігав по фермі старшим куди пошлють, найчастіше крутився біля доярок, мух відганяв під час доїння... А то якось усміхнулась мені кар'єра. «Віднині, каже наш кульгавий бригадир, довіряю тобі, Михайле, сурйозне діло: пастимеш Султана на капустинці... Бугай наш поплохшав останнім часом, культурним став, однак ти все ж не забувай: звір перед тобою... Звір, хоча й з кільцем у носі...» Красень-симентал світло-полової масті, гігант ростом із мамонта — такий-то був наш Султан... Німців до себе не підпускав, так вони під час втечі зі злості стріляли по ньому з пістолетів, мстились, що не захотів із їхньою бандою відступати на Захід. Стояв у загорожі, коли рани йому загоювались, і нас, хлопчаків, вільно до себе підпускав, давав себе розчісувати та між вухами чухати, йому це дуже подобалось, — від задоволення

він аж очі заплющував... Так-от, через того Султана довелось тоді мені побувати в ролі матадора...

— О, то ви таки з досвідом!..

— Був наш Султан здоровенний, а мені, малому, він взагалі здавався більшим за слона, більшим за доісторичного мамонта... Однак страху я перед ним не почував, пасу спокійно, слухається мій мамонт мене, в контакті живем. Та якось у балці, де городина ще не вся була зібрана, Султан забрів у шкоду й давай гризти цілу головату капустину... Я до нього та, мов дресирувальник, батіжком по вухах: стьоб! Бугай підвів голову, мовби не впізнаючи в мені свого повелителя, а коли я ще раз цвохнув, гігант мій кинув свою капустину, засопів і посунув на мене... О, то, я вам скажу, була корίδα!

Сцена уявляється нам комічною, ми розвеселились, навіть порт'є глянув здивовано у наш бік: що це нас так насмішило?

— Кидав мене Султан по капустинці, як футбольний м'яч, — ожививши розповідає Михайло Михайлович. — Одне було моє щастя, що в Султана роги назад. Не знаю чому, але роги в нього вирости якось кумедно, мовби й не по-скотячому — не вперед, а назад. І в тому виявився мій порятунок! Якби роги йому вирости під іншим кутом, Султан мене з перших ударів розтерзав би, а так лише лобом по капустинці котить і котить...

— Треба було за кільце хапати, — нагадую, — в нього ж кільце в носі...

— Добре вам тут давати поради. Та я до того кільця й доторкнутись боявся... Наче якби доторкнувся, воно б мене струмом убило... Не відпуска Султан свого матадора. Придавить до землі, потримає і котить поволеньки далі, — не знаю, ким я йому здавався, може, жаб'ячим болотним, адже була на мені якраз курточка жаб'ячого кольору, що її сестра мені тієї осені пошила з німецької маскувальної парусини...

— А було б таки влучити хвильку та й вихопитись з-під нього!

— Пробував. Але тільки стану підводитись, він знову хмарою наді мною: лежи... І гукнути нема кого. Один я на тій капустинці, зібгавсь, як мишеня зіщулився, а наді мною видима смерть моя, цей мамонт запінений в образі Султана. І дедалі більше, бачу, розлючується. «Султанчику, Султанчику, не сердься, — аж заскімлити мені хочеться. — Це ж я, Мишко! Ти ж мене впізнавав, ще вчора давав чухати себе, а зараз...» Досі лишається для мене загадкою: чому він таки не розчавив мене, не розтерзав, хоч сто раз міг би? Притисне лобом до землі в рівчаку між капустою і сопе наді мною, ніби роздумуючи, що ж це за істота під ним і яку над нею кару вчинити. Перебував я тоді буквально між життям і смертю... Сопе наді

мною Султан, піну пускає, ніби трохи попустить, та тільки спробую мершій відповзти навкарачки — е, ні, ні, голубчику, стій, і я знову під ним. Ніяк не може горда тварина забути мені тієї образи, що я їй завдав, стьобнувши по вухах батіжком. Помічаю, що котить мене Султан якраз у напрямі до копанки — бетонним кільцем сіріє та копанка-колодязь унизу, серед капустища. Ось там, думаю, буде тобі край: котити далі стане нікуди, придавить звірюка свого пастуха лобом до бетону, і... хтось інший був би тепер керівником вашої делегації...

— Ну, а як же все-таки з ним порозумілись?

— Навряд чи й повірите. Перебуваючи на межі буття й небуття, — вів далі Михайло Михайлович, — коли лоб Султанів на мить застиг на моєму лівому передпліччі, я, ніби осяяний думкою, праву руку з-під себе враз випростав і... злегка-злегенька торкнув, почував Султана під волом! І що ви гадаєте? Тварина ніби задумалась, чекаючи, що ж далі буде, а я, осмілівши, вже обома руками став ніжити, пестити страшну свою смерть... Чешу, виніжую і бельочу, аж плачучи: «Султанчику, Султанчику, це ж я!..» І вірите, нічому не піддатна ця сила, ця страшна жива гора сліпої люті, ніби втямивши дитяче благання, нарешті, зжалилась над малою своєю жертвою... Упізнав мене Султан! По знайомих раніше доторках-пестошах упізнав! Чешучи обома руками йому під волом, я обережно підводжусь, стаю на ноги і все ще не вірю, що наді мною змилосярдилися, що життя мені подаровано... А мамонт мій стоїть, уже приспокоївшись, і дивиться на мене оком прояснілим, знов бачить, видно, в мені того, хто, аж під черевом у нього пролазячи, рани йому щодня промивав та сінцем годував із руки...

— Виходить, ласку людську пригадав...

Михайло Михайлович сидить, похнюпившись у тривалому роздумі.

— А що ми знаємо про них, братів наших менших? — каже, зітхнувши. — Нічого не знаємо, або майже нічого...

Нарешті з'являється на сходах Ганна Адамівна. Музики б треба, герольдів до її виходу, бо це не поліщуківна наша, а скорше герцогиня якась пливе, без ліфта спускається, всміхаючись нам навстріч! У золотавих, неймовірно мініатюрних черевичках ступає, кожен крок робить просто-таки граціозно, підбравши пальчиками свою розкішну, з темно-синього оксамиту сукню! О, ця сукня! Ми й не підозрювали, що в тих валізах Ганни Адамівни жде свого часу ще й така розкіш... Сукня довжелезна, матеріалу вистачило б на трьох, і пошта зі смаком, та ще й декольтована досить сміливо, на гарній оголеній шиї Ганни Адамівни коралів разочок червоніє.

Не забула наша королева і прикрас прихопити в дорогу. Але ж ця сукня великосвітська, вона нас просто вбиває!

Керівник у розпачі:

— Ганно Адамівно!

— Що — Ганно Адамівно? — всміхається вона до нас, повертаючись і ськ і так, виблискуючи в своїх темно-синіх, як осінні озера, оксамитах. — Чи маєте якусь критику? А черевички?

— Все чудово, — збентежено белькоче наш лідер, — і черевички золоті, і цей ваш панбархат... Тільки ж усе це вечірне! Треба було вчора — в мерію на прийом!

— Вчора я не зорієнтувалась, — Ганна Адамівна обеззброює нас своїм чарівним усміхом. — А сьогодні вирішила пофорсити... Невже накажете неторканим додому везти таке добро? Дома все в сірому та в сірому, за клопотами нема коли покрасуватись, то хоч тут...

— Але ж етикет, Ганно Адамівно, — аж стогне лідер, — сукня — вечірня, а надворі, гляньте, сонце яке!

— Сонце Провансу, — в тон докидаю і я.

— То ви теж вважаєте, що це буде недоречно? — Ганна Адамівна кидає на мене посуворілий погляд.

— Навпаки. Моди та етикети — річ умовна... А ці оксамити вам просто до лица...

Не ради компліменту кажу: личить їй! Хто ткав таке чудо, певне, добре уявляв, як, переливаючись, плавко тектиме цей оксамит по жіночій статурі... Темно-синій, мов вода на осінніх озерах...

— Отож бо, — Ганна Адамівна, підтримана моєю похвалою, знову вдається до керівника делегації. — Та й звідки ви взяли, що на кориду в такому не можна? Жанетта казала, що в них щодо одягу взагалі свобода...

— А преса? — вигукує Михайло Михайлович. — Жовта преса, вона тільки й шукає, до чого б учепитись!..

— Ну якщо ви вважаєте, що я осоромлю делегацію, — з тінню образи в голосі мовила Ганна Адамівна, — то я зараз піду й заміню! Буду, як вчорашня...

Перспектива нового перевдягання лякає Михайла Михайловича ще більше.

— Ні, ні! Що ви! — стривожено вигукує він. — Якщо підете в номер, отоді напевне наша корида лясне!

— Та й Жанетта, мабуть, уже чекає, — нагадую я. — Ходімо, нічого страшного...

І ми виходимо, нарешті, з готелю. Нас огортає гаряче повітря, дихати легко, нам сміється згори розпашіле сліпуче сонце Провансу.

Як і було нам розтлумачено, прямуємо алейкою через парк, між рядами листатих, розімлілих на сонці платанів, зустрічаються очам ще якісь дерева та кущі субтропічні, а далі, по той

бік парку, ледь чути гомін глухий — наче від далекого водопаду, — то вже корида гуде...

Алея парку не асфальтована, лиш посипана крем'яками, жорствою морською, кожен камінчик здається нам розпашілим до нестерпних температур: до Ганни Адамівни ми переймаємось навіть співчуттям, коли вона, підбравши кінчиками пальців важку свою сукню, сторожко ступає по тих крем'яках своїми золотими черевичками, що явно їй тиснуть, — видно, як кісточки пальців аж випинаються крізь імпортне золото... Однак поки що ні разу вона не спіткнулась, і рицарської підтримки приймати не бажає, подану руку відсторонює, ступає вперед, балансуючи по розпеченій жорстві зі спритністю віртуоза. Коса на голові викладена тугою короною, — Ганна Адамівна вчора сама казала, що хоче здаватися вищою, «хоч би трохи підрости», і зараз вона — та ще на своїх шпильках — справді стала вища, і це їй теж пасує...

Що глибше в парк, то ревище долинає до нас гучніш: то вирує корида. Ганна Адамівна, пробираючись, мов через брід, по камінцях, не минає нагоди поцікавитись:

— А з якого сторіччя беруть початок їхні кориди?

Запитання стосується передусім мене, бо, за увявленням Ганни Адамівни, я для неї тут — мов ходяча енциклопедія. Їй все треба знати, в усьому впевнитись — така вона. Бувши в музеях, не розлучається зі своїм дамським блокнотиком, слухаючи гіда, щоразу у мене перепитує, стихшено уточнює хронологічні дати, імена історичних осіб — все, що торкається цього Провансу, викликає в неї посиленний інтерес. Роки панування Анжуйської династії, альбгойські війни, точна дата ліквідації вольностей Провансу — все Ганна Адамівна невтомно фіксує до свого блокнотика... А тепер ще це: з якого часу існують кориди?

— А біс їх знає, — кажу не досить чемно. — Може, ще з римських часів... Коли, замість биків, людей випускали на арені...

Михайло Михайлович, прикривши лисину газетою «Фігаро», іде прихнюплений, піт з нього ллє ручаями, його, котрий несе відповідальність за делегацію, все ще непокоїть думка: якою буде реакція публіки на цей панбархат нашої дами? Зокрема, що заспіває Жанетта? Може, стане наполягати, щоб повертатися якнайхутчій до готелю змінювати вбрання, бо куди ж у такому явно вечірньому туалеті йти на залиту сонцем кориду?

А втім, Жанетта, зустрівши нас в умовленому місці — біля фонтана, виявила притаманний французенці такт.

— О, це навіть оригінально! — вигукнула вона, оглядаючи нашу даму зусбіч. — Яка розкіш... І так підкреслює талію!..

Михайло Михайлович спідлоба пронизує перекладачку гострим недовірливим поглядом: схвалює, а чи широко? Себто в спеку полудневу вирушати в цих важких вечірніх оксамитах на кориду Жанетта вважає виявом оригінальності, а сама? Сама вона — в ситчику, худенька, легенька, аж не віриться, що вже вона мама.

— Тільки чи не жарко буде? — турботливо запитує перекладачка нашу супутницю.

— А я спеки не боюсь, — відповідає Ганна Адамівна спокійно. — У нас у цеху ще жаркіш...

Це нам відомо — там, де вона працює, стукотнява верстатів не впускає протягом цілої зміни, і повітря завше нагріте понадміру, робітниць окутує вологе, майже тропічне тепло, — його вимагає сама технологія виробництва.

— А біля цього фонтана ми вчора були! — радісно впізнає Ганна Адамівна найбільший із паркових водограїв. Тільки ввечора він був різноколірно освітлений і біля нього на помості виступали естрадні співаки.

Певне, й сьогодні тут готуються до свята, адже день недільний, всюди так сонячно, на узвишші помосту дівчатка-танцівниці всі в білому, виряджені нареченими, тренуються перед виступом: усміхненим летючим гуртиком линуть вони одна за одною у нижніх своїх серпанках, навіть увагу Михайла Михайловича привертають ці повітряно легкі, ніби з пини морської зіткані, юні феї Лангедока. Публіки поки що тут не густо, всі на кориді, проте учасниць виступу це, видно, не засмучує, не знаючи втомі, плывуть і плывуть вони лебединим колом, невагомі в своїх серпанках, і почувается, що їм від цього — море насолоди!..

— Славно танцюють дівчатка, — похвалила Ганна Адамівна. — Просто журавки... Давайте подивимось...

Однак йти треба, треба далі стрибати по камінчиках, адже вас чекає корида, корида!

Десь звідтіля, з ще не видимих сюди трибун, все чутише долинає до нас потужний, замкнутий у бетоні гомін... Мабуть, уже почалось; там, певне, всі погляди на арену, де шаленіє двоборство, бій людини з биком, бій, що, як нам пояснювали, доносить до нашого часу відлуння якихось прадавніх культів, тих загадкових, грізних, кривавих, що вимагали неминучої жертви.

На арені, однак, ще нікого: ні бика, ні людини, хоча всюди по амфітеатру панує напруга й неспокій, вирує збуджений перегук охоплених нетерплячкою численних болільників, які всі до єдиного жадають, щоб заплановане побоїще сталося швидше, сталося якомога жорстокіше, з шаленством, з найгострішими небезпеками, з влучними ударами, з кров'ю такою, щоб аж бризкала з арени увсібіч, в самі очі трибунам!

Жанетта проводить нас до заброньованих для нас місць, на панбархат ніхто не звертає уваги, ще здалеку нам енергійно подають знаки хлопці з мерії, і поруч них привітно махає рукою сивий, гарної постави чоловік — голова місцевого відділення Товариства дружби, наш добрий знайомий, з яким ми вже встигли заприятелювати за дні перебування тут. В минулому він військовий льотчик, це саме від нього почули ми надзвичайну історію, що сталася свого часу в полку «Нормандія — Німан», де й наш знайомець не раз здіймався в небо, щоб битися з фашистськими літаками. Ось тоді й стався випадок, що про нього добре було б дізнатись усім цим дедалі дужче шаленіючим болільникам, рицарям кориди... Мав би кожен із теперішніх бачити, як десь летять у небі двоє, хоч наземні служби вважають, що летить там один... Бо коли під час наступу льотчики полку брались переганяти свої літаки вперед, хіба ж не траплялось такого, що, скажімо, П'єр, всупереч правилам, без відомості командира, іноді прихоплює з собою на борт і свого наземного механіка, буквально «упаковуючи його у фюзеляж», як висловився цей наш знайомець за вечерею напередодні. А потім, коли потрапили під зенітний обстріл, коли струменем гарячого мастила вдарило тобі в обличчя і крізь дим та племін'я чуєш уже по радіо із землі наказ, скориставшись парашутом, покинути літак, то хіба ж ти міг покинути, знаючи, що поруч тебе, довірившись тобі, закупорений у фюзеляжі, без парашута летить твій механік і друг Іван Полтавець? Сіли-впали на ріллю, і хай поламани, потрошені обоє, але не знищені, zostалися разом для життя!..

— Ото дружба, — тільки й сказала вчора Ганна Адамівна, вислухавши під час прогулянки розповідь французького ветерана. Цілий вечір були ми під враженням почутого, а сьогодні ось і друг наш постає перед нами мовби інакший, і на кориду він з'явився без туги та горя в очах, мабуть, це сонце, це небо блакиті рідкісної, дивовижно ясної, ці вируючі життям трибуни — разом усе, видно, навіває нашому другові настрої далекий від учорашнього, втягує в іншу стихію, де всі прагнуть видовища, де людині хочеться своїх буденних напруг... Чи можна це кому ставити на карб? І чи не такі ж і ми тут зараз стаємо, де хміль життя нас також починає п'янити, де ця дика, весела, тисячолітня корида так владно збурює душу кожному!

Хлопці із мерії вже біля нас, Жанетта, доручивши нашому сивому другові-льотчикові бути на сьогодні при Ганні Адамівні кавалером, сама тут же швиденько й залишила наше товариство, бо їй, як відомо, не до кориди, їй знову треба бігти годувати малого.

На арені відбуваються останні приготування, з'являються молоді люди в якомусь дивному, ніби ще середньовічному вбранні, в кожного з них своя роль і свої обов'язки, месьє П'єр

намагається делікатно пояснити Ганні Адамівні і нам, непосвяченим, найелементарніші речі, ми чуємо такі словечки, як бандерілья, тореро, але мало що здатні второпати. Мабуть, щоб кориду втямити, треба не один рік відвідувати ці трибуни, несамовито вигукуючи разом з іншими оце коротке, незрозуміле нам!

— Оле! Оле! Оле! Оле! Оле!

«Оле» — це на кориді, очевидно, вигук підбадьорення, він здається, якраз і гуртує, злютовує в єдиній пристрасті, у вибухах азарту ці десятки тисяч людей, що тиснуться зараз на трибунах один біля одного у неприхованім збудженні, у жагливій вапрузі чекання. Крім французів, тут, кажуть, багато іспанців, а також прибулих на сезонні роботи італійців, і всіх їх на трибунах урівнює, єднає оте шалене, вимогливе:

— Оле!

Поступово й ми проймаємось настроєм цих наелектризованих трибун, наростаючим їхнім чеканням, для нас теж зараз з усього на світі мовби найважливішим стає оцей момент — вихід бика на арену.

Ось він!

Ні, це не Султан-симентал, що толочив колись по капустищу нашого теперішнього керівника делегації, — красень чорний, струнконогий, молодий вибігає звідкись, ніби з тунелю, й, вибігши, різко зупиняється посеред поля, граючи м'язами, що на ньому аж лисніють чорно, — став і жде: ану хто годен зі мною зігнутись?

— Ах, який він, — захоплено шепоче поруч мене Михайло Михайлович. — Зуміли ж викохати...

Красень і справді такий, що очей не відведеш, він із биків тутешньої породи, що їх у гирлі ріки, на вільній волі вирощують спеціально для боїв на арені. Кров давня, порода вдосконалювалася віками, збираючи в генах цю силу, і відвагу, і сталь. Викохала природа й цього десь там, у гирлі розлогої Рони, вільним сином її виростав у плавнях, під небом вічноблакитним, не знаючи ні пут, ні ярма, аж доки тутешні ковбої білими хітьми відбили, відділили його від гурту й гоном прогнали через усе містечко, кам'яне, з вузькими середньовічними вуличками, де публіка ревіла від захвату, діти й жінки аж нетямилась, мовби цей смоляно-чорний плавневий красень, набігаючи, мав би змінити всю їхню долю. Коли задиханий бик, ескортований верхівцями на білих конях, пробігав вуличкою поміж ганками та балконами, місцеві хлопчачи й навіть жінки-городянки, розбурхані в почуттях, сатаніючи від радості, намагались схопити цього бика за китицю піднятого вгору хвоста, бо це вважалося тут щасливою прикметою, — ради одного такого доторку варто ризикувати хай навіть і життям!.. Та ось уже щодуху

протурили його через містечко, загнали в надійне бетоноване стійло, дали віддихатись, причепурили, підготували до бою, і зараз він, гладіатор із племені биків, вимчавшись, застиг посеред арени, сильний, струнконогий, грудастий, в очах у нього — їй же їй, вгадується гордість, відвага, безстрашся, звернене до трибун...

— Є в ньому навіть козацьке щось, — чую жартівливу репліку поруч себе.

А й справді-таки є, як у того пращура нашого, що виходив колись полем Килиїмським погуляти, та, по-лицарськи викликаючи супротивника свого на герць, жартував до нього, примовляючи: «Гей, татарине старий, бородатий, що на двох конях лисавих за мною уганяєш, та не буду ж я злий такий на тебе, як ти на мене, як ти мене хотів брати та, зневоливши, червінців за мене шликом в Килії набирати...»

— Оле! Оле!

Трибуни ревуть... Сила-силенна людей надривається в криках, людей, засліплених пристрастю, жагою видовища. Звідусіль шалено підбадьорюють вони тих, що на арені саме роздражнюють бика, бо лють його здається їм недостатньою, учасники бою хочуть викликати в ньому лють ще більшу, дику, звірячу. А що самі вони при цьому ризикують собою, то це надає всьому дійству особливого присмаку, найжаданішої гостроти.

Дражнять його кольором, вигуками, жестами, вже сталеві гарпуни впиваються там йому в тіло... Чорний плавневий краєнь відповідає неохоче, він зберігає гідність, він, здається, ладен витерпіти все.

Ганна Адамівна невідривно стежить, як люди, оті жевжики в панталонах, увиваючись біля бика, настирливо дражнять свого «Султана», як спритно відскакують від нього, уникаючи його ударів, завдаваних мовби нехитіма, зрідка, але таких, що, здається, ось-ось котромусь із учасників гри вкоротять життя.

Нарешті їм вдається його роздражнити. Бик звіром кидається на людей, нагнувши голову, поривається сюди й туди, женеться по арені то за одним, то за другим, а найбільший захват трибун викликає та мить, коли найпричепливішого з них бик таки підхопив рогом і кинув у повітря кудись геть аж за арену, хоча, можливо, що небезпечний цей трюк було так і замислено.

— Трудний і в них хліб, — каже Михайло Михайлович, маючи на увазі аренних тих хлопців, а Ганна Адамівна, до котрої він звертається, лише хмурить чоло та нервово стискає в кулачку свою напахчену паризькими парфумами хусточку.

Справді, дедалі скрутніше доводиться тим, кого бик ганяє по полю, але й сам він, лицар хоробрий, дедалі мовби важчає,

зморюється, кров з нього скапує густо, бо вмілим ударом загнана шпага — глибоко загнана! — уже тремтить йому у загривку. Ні, він таки помітно підупадає на силі, все частіше спотикається, женучись за котримось із тих, що його дражнять, знов і знов розбуркуючи в ньому звіра. Виморений уже так, що раз у раз ноги під ним підломлюються, одначе й тепер він непереможений, хоча іноді аж падає від виснаги, впаде на передні ноги і знов підводиться, щоб далі, з останніх сил вести цей нерівний бій, що й був задуманий як нерівний... Насупившись, важко йде на супротивців, а кров із нього, змокрілого, скапує й скапує, здається, вся арена вже червоніє, скапається перед нами тією жаркою, відважною кров'ю.

— Та зупинились би нарешті, навіщо це все? — чую зболений голос Ганни Адамівни, а пальці її ще нервовіше жмакають і жмакають хусточку, а обличчя її смутнішає, стає аж злим, здається, вона чимось глибоко ображена, очі виказують внутрішнє страждання.

— Оле! Оле!!! — видихають трибуни ще дужче, мовби єдиними грудьми, мовби весь світ зараз заповзвся підбадьорити тих спритників, що так уміло й методично на очах у публіки домордовують бика. Чи, може, те розкотисте «оле!» підбадьорює, під'юджує також і його самого? Та, здається, бик підбадьорень не потребує, він, як і раніше, повен відваги, і ні тіні страху в жодному його русі, тільки в якусь мить передишки, знемагаючи, він понуро зводить погляд до трибун, мовби щоб запитати: «Ну, задоволені ви? Але хіба я тільки для розваги народжений? Може ж, і мені хочеться волі та життя...»

Дедалі трудніше йому, підломивши коліна, знову зводитись, та ось він, закривавлений, піднявши себе і мовби зовсім не почувачи болю, в котрий уже раз поволі рушає назустріч тим, котрі зі шпагами... Та раптом, спіткнувшись на рівному, бик падає, звалюється на коліна і одразу ж натужно силкується звестись, а тим часом іще одна шпага летить, вцілює, вганяється глибоко, весь час тремтячи!

— Ні, з мене годі...

Це Ганна Адамівна. Вона вже встала, на арену більше не дивиться, на її розчервонілим обличчі вираз покривдженості й страждання... Не звертаючи уваги на репліки невдоволення, Ганна Адамівна протискується крізь суцільне людське ревище між рядами, сердито спускається східцями вниз до виходу, а хвостом за нею недбало волочаться по середньовічнім каміні припилужені пом'яті її оксамити.

— Ми встаємо теж — щоб супроводити нашу даму до готелю.

— Ви зрештою могли б і залишатись, — сказала, коли ми опинилися в парку.

— А ви?

— А я не для того сюди приїхала, щоб дивитись на це смертовбивство.

Надвечір наша делегація вже у вагоні, їдемо на Париж. У Ганни Адамівни все ще не сходить з обличчя вираз смутку і ніби затамованого болю. Щоб розважити її, товариш ректор вдається до випробуваного жарту:

— Так і не випало,— каже він,— скуштувати тієї дунайської живності... Може, хоч у Парижі дадуть?

Ганна Адамівна лишається невідкличною до цих дотепів, до спроб розважити її. Вона дивиться у вікно. Іноді, ховаючись, прикладає хусточку до очей. Що їй згадалось? Може, похоронка на батька? Якось розповідала про те, як дід поштар приніс і їм до хати «чорнову»... Чи, може, сплигло в пам'яті, як повоєнні голодні діти гуртом годували крихтами того нещасного лелеку? Чи чого вона раптом втратила самовладання?

— Ще ваших сліз нам тут бракувало,— каже головний наш, насупившись.— Що подумаютъ... Вгамуйтеся, будь ласка... Чи варто через їхню кориду отак переживати?..

— Пробачте,— мовила Ганна Адамівна винувато і, одразу заховавши хусточку до свого японського ридикюльчика, знов звернула погляд у вікно.— Гляньте, небо яке...

Небо справді було краси незвичайної. Весь захід повен світла ясного, зелено-блакитного, а понад ним, вінком розкинувшись на півнеба, купчасті хмарини пелюстками рожевіють, цвітуть...

— Краса яка,— тихо каже Ганна Адамівна.— Коли бачу таку красу, сльози чомусь самі навертаються... Здушують, аж несила стриматись... Чого воно? Невже з вами такого не буває?

Поїзд рухається нешвидко, деколи навіть зупиняючись у полях, нам видно по-вечірньому сліпучі озера, птахи над ними летять... І ще авіагігант якийсь важко поліз небом угору, хтось із пасажирів гукає:

— «Конкорд!» «Конкорд!»..

І знову поля, озера, плеса поміж очеретів сяють дзеркально, якось урочо. А на ближньому озері, не боячись поїзда, білий лелека нездвижно стоїть. Самітний, застиг посеред вод, ніби у диві, у чарах якихось, і дивиться сюди, на нас, а ми дивимось не надивимось на нього.

— Скільки, по-вашому, лелека живе? — запитує мене Ганна Адамівна, наче я справді мушу знати все.

— Мабуть, довго,— кажу.— А може, лелеки живуть вічно? Ганна Адамівна усміхнулась:

— Якби ж то.

НАРОДНИЙ АРТИСТ

Таксист був явно не в дусі. І недбала поза, і руки, що тримали кермо якось нехітьма, і невдоволений вираз обличчя зі зневажливо відкопиленою нижньою губою — все ніби промовляло: підсунули ж мені цього пасажира, та ще в суботній день! Де він у дідька взявся на мою голову, і кому потрібна ця його поїздка безглузда? Що він забув, спитати б, у тому заблагюченному, промоклому під дощами осінньому селі? Такі пасажири найчастіше дошкуляють у дорозі якимись витребеньками, кривитимуться на кожну запалену тобою сигарету, а потім ще змусять чекати так, що навряд чи й встигнеш на вечірню телепередачу. А сьогодні ж хокей...

Коли молода, з густо підмальованими очима диспетчерка давала йому цей наряд, вона, видно, була певна, що ошасливило його:

— Артиста повезеш!

— Це велика честь?

— А хіба ні? Може, це єдиний такий почесний рейс тобі випадає за все твоє сіромашне життя...

Той, кого належало везти, справляв геть неvigідне враження. Лише глянув на нього таксист, коли пасажир вийшов з готелю, одразу сказав собі: ну, з цим повеселишся... Цей натішить тебе анекдотиками. Затиснешся в куток на задньому сидінні й сопітиме всю дорогу та пігулки ковтатиме для профілактики... Шапочка на ньому піріжечком, якась ніби дамська, пальто підстрелене, шарфом закутаний до самого носа, гострого, дзьобатого, і вираз на обличчі такий, наче ось він чхнути збирається, цей твій випадковий товариш і брат. Постать сухорлява, зіщулена, а в руках квіти в целофані, великий букет живих розкішних троянд, він їх, як дитину, обережно тулить до грудей... Де він і добув ці троянди зараз, глибокої осені, коли вже й листя з дерев вітри обшматували?

Зайнявши місце в машині, пасажир чемно поздоровкався до таксиста і з привітністю в голосі запитав, чи йому, водієві, ця дорога достатньо знайома. Одержавши ствердну, хоча й кризьзубну, відповідь, приспокоївся, занурив голову в картатий мохеровий шарф, сподіваючись, видно, ще й подрімати.

Варто було тільки виїхати за місто, як таксистові одразу ж закортіло курити. Це в нього мовби інстинкт з часом особливо виробився: тільки-но випаде везти далекого пасажира, рука твоя несамохіть тягнеться до сигарети. Відчуваєш просто нестерпний нікотинний голод. Ось як і зараз. Звичайно, могла б виникнути на цьому ґрунті словесна перепалка, однак пасажир виявився терплячим, він лише кахикнув стри-

мано, даючи в такий спосіб зрозуміти, що до тютюнового диму голосові зв'язки його незвичні, але чи на всі пасажирські покахикування варто водієві зважати? На кожен чмих не наздоровкаєшся. А коли, викидаючи недопалок за вікно, таксист на мить опустив скло, і хвилику вітру війнуло, то пасажирові й це, видно, було не до шмиги, він заворушився, засовався на сидінні, гадаючи, певне, що скло так і лишилося опущеним... Наче й не тринадцяте число, а такий вередун трапився: все йому не так, в усьому йому дискомфорт. Йхав би собі персональним автобусом, як інші громадяни, там боки тобі б пообтовкували...

А день похмурий, вітряний, хмари пелехаті повзуть над самим шосе, ще й мжичкою час від часу порскає по склу. Тільки з обіду звернуло, а насурмилось так, ніби вечоріє. І куди людині гнати в таку негоду, і спитати б — чого! Сидів би собі в готелі, у своєму теплому люксі або в бар спустився б, де на дзиглику годинами міг би смоктати пійло через соломинку, але ж ні — в дорогу потягло... Та ще з таким парадом, з квітами, як жених, хоч сивина з-під шапочки снігом уже сивіє.

Є вчинки людські, що їх таксист, хоч убий, відмовляється розуміти. І пасажирів останнім часом випадок посилає ніби навмисне таких, щоб порушити твої усталені уявлення про людей, про те, що на світі добре і що погано. Трапляється, звичайно, і пасажир-однодумець, але частіше дістанеш такого, який ніби спеціально сідає, щоб дошкулити тобі своїм вередуванням та розруйнувати, як оце сьогодні, всі твої плани на вечір. Адже приятель мав зайти, в шахи після хокею зрізались би чи в сусіднє кафе пішли б, там обіцяли чеське пиво завезти... А натомість маєш халепу! Подумки таксист послав кількох чортів диспетчерці і, досадливо скосивши око на пасажира, помітив, що той саме чогось усміхається, на білім довгобразім обличчі блукало зовсім незрозуміле водієві блаженство. Що з ним? Чим розчулило його це сіре, грязьке шосе, обтикане колюччям голих почорнілих дерев?

Помітивши понурий погляд таксиста в дзеркальці, пасажир теж миттю спохмурнів і відсунувся геть у куток, наче щоб бути далі від якоїсь неприємності. На обличчі артиста не сталося й сліду від того, що водієві здалося блаженством, від тієї світлої замріяності, в стані якої пасажир щойно перебував.

«Добрий сич», — подумав про нього таксист, а вголос запитав: — То ж для кого квіти?

— Та це... так треба, — відбувся короткою й туманною відповіддю пасажир, вважаючи, певне, водієву цікавість досить безтактною.

Звичайно, якби трапився йому водій привітніший, душевний, пасажир охоче повів би з ним бесіду, адже був він загалом особою контактною, легко сходився з людьми в дорозі чи будь-де в іншому місці. А тут з першої миті оця незрозуміла недоброзичливість, для якої, власне, зовсім не було підстав, однак на настроєві це позначилось. Мав би не зважати, але така вже в нього натура чутлива — як до людської доброчливості, так і до найменшого вияву неприязні, надто ж неприязні отакої безпричинної, нічим не викликаной, здатної, однак, отруїти пасажирові душу.

А дорога ж неблизька, і з таким оце сичем їхати кілька десятків кілометрів, перебувати разом, як космонавтам, в одній кабіні, весь час почувати, на відміну од небесних братів, що ви несумісні, що для свого сусіда ти супутник небажаний, для нього ти людина-тягар, хоча, зрештою, мав би ж цей громадянин втямити, що він зараз на роботі, при обов'язках і що з пасажирами хоч-не-хоч, а треба бути терпимішим, не виказувати їм своєї зневаги чи просто невихованості, поганого настрою... Скількох людей встигне такий мурляка за зміну обдати своїм холодом, черствістю, неприхованою драгливістю...

— Ви, може, недобре почуваетесь? — зрештою зважився делікатно запитати пасажир. — Може, вам нездужається? В мене є таблетки індійські — не хімія, з травок...

— На здоров'я не скаржимося, — буркнуто було у відповідь. — Хоча по курортах не їздимо. За іншими не потовпишся... Жінка голову прогризла, добудь та добудь путівку, дістань таку, щоб улітку, але ж хіба нас відпустять у сезон? Начальник парку в сезон поїде пляжитись із своєю товстухою, а нам знов у січні або лютому...

— Возимку теж буває гарно. На ліжкі та в ліс...
— На ліжкі, — аж скривився в презирстві водій. — А самі ви, мабуть, щоліта у Варні, на Золотих Пісках?

— Уявіть, що ні. Давненько вже на морі не був, не слухав музики цикад під кипарисами... То гастролі, то до земляків запросять. А торік саме влітку на операцію довелось лягти.

— То чого ж, питається, ганяти по дорогах? — знов озлобився таксист. — Сиділи б собі вдома біля телевізора... А то ще з букетом і в таку сльоту. На ювілей до когось, чи що?

— Так треба.
Ображений набридливим доскіпуванням, пасажир знов заховався в кокон свого пухнастого шарфа. Таксист, можливо, навіть перестав зараз для нього існувати. Відтепер його, здається, тільки й цікавило сіре шосе між одноманітним осіннім полів та важкі, набряклі дощами хмари, що пелехато пропливали по небосхилу. Галич непокоїться над придорожними

вербами. Машини, до самих кабін забризкані грязюкою, здебільшого вантажні, час від часу перетинають дорогу — з полів у поля, з ґрунтівки на ґрунтівку. А навстріч по камінню шосе, чорним димом пахаючи, гуркоче потужний дизель з худобою в кузові... Незграба цей, ніби щоб дошкулити таксистові, прогуркотів зовсім упритул і, вдаривши гаром, вихлюпнув на таксі цілу баюру грязюки, аж по всьому склу брудними патьоками потекло, — таксист, лайнувшись, знесамовитілий обернувся до свого пасажира:

— Бачили нахабу? І це люди? Догнати б та пикою, пикою в баюру! Не інакше, як у чайній налижався! Хамлюга з водійськими правами!

— Може, то в нього випадково? — мовив пасажир на захист незнайомого шофера.

— Випадково? — таксиста це ще більше обурило. — Знаю я цих випадкових! Це все їхні колгоспні кадри. Розступись, народ, коли він їде. Почувається на трасі, ніби в себе на бурячиці...

— Мабуть, ви тут не вперше?

— На жаль, доводиться бувати. Коли за капустою вискочиш, коли за картоплею гайнеш у цей бік, і щоразу тобі тут якась халепа... Торік біля цукроварні отакі буряководи навмисне зіпхнули мене в кювет, до ранку довелося кукурікати.

— Зараз теж ковзько? — помітно стривожився пасажир. Щоб йому досолити, таксист навмисне сказав, що машину справді водить, а далі, мо', гірше буде, бачите ж, яка моква, яка слизота...

— На вечір, — буркнув таксист, — і туман може покотити.

— Ви мене не лякайте, бо я полохливий, — жартливим тоном мовив пасажир.

Таксист не втямив жарту:

— Перелякав хто-небудь, чи що?

— Нехоробрий вродився, гени, мабуть, такі, — весело вів далі артист. — Там, де один лізе напролом, ліктями та ліктями, я краще переважаю. В наші дні це, мабуть, гандж, але що напишеш? Зате, знаючи свої людські слабкості, розуміючи, що сам не вільний від них, співпланетникам теж намагаюся прощати деякі внутрішні їхні «недохопи», як кажуть брати білоруси...

— Виходить, ви, артисти, теж не без недоліків?

— «Хто є на світі, що був без гріха»? — продекламував артист смішливим голосом.

«А чого ж тоді інші так з вашою персоною носяться? — хотів відрубати на це таксист. — Чого та диспетчерка умліває при однім вашім імені?» Нічого, однак, не сказав, лише крутими в'язами сюди-туди повів. Добре, мовляв, тобі філософ-

ствувати, будши на становищі пасажира. А от побув би ти, чоловіче, в моїй шкурі, коли везеш уночі якихось пропийдуш із ресторану, а вони в тебе за спиною словечками блатняцькими перекидаються, тільки й жди, що будь-якої миті зблисне котрийсь фінкою та гарикне до тебе: «Давай виручку!..»

Обличчя артиста тим часом знову засвітилося якоюсь згадкою, цього разу виникла поважна причина: впізнав у вибалку старезну дуплясту вербу, знайому ще з літ дитинства, коли гімназистом проїздив він тут із батьком на возі... Омела на гілках, ніби гав'ячі гнізда, клубками темніє, соки живі роками висмоктус із цієї верби, а вона, живуча, все тримається, — коси свої опустила аж додолу, до напівзрослого осокою ставка...

Промайнула столітня верба, і з-під низького небосхилу виступив димар цукроварні — то теж давній знайомець, там на клубній сцені починалась твоя мистецька кар'єра... Гай-гай, коли то було! Цей таксист тоді ще й на світ не родився, в такі ти глибокі зайшов літа... Солодко наринувли спогади, відчувалося, як тепла хвиля заливає душу. Небайдужий і до теперішньої краси, але чи не більше щемить душа і за тією красою, що минула, що вітрами одвіялась... Хай трудно було, а які весілля тут справляли, які дисканти та баритони доводилось чути під вербами в цім краю... І зараз так хочеться тобі з кимось поділитися пережитим, відлетілим безповоротно, виповісти комусь оте і оте. Натхненна молодість, і товариство, і синьооке перше кохання — все там, там... Посвітлішало на душі від самого доторку до того далекого, та тільки глянув на цього хмурягу, обважніло нависло над кермом, як одразу зникло бажання ділитися тим, що тобі дороге, — яка тут може бути сповідь!.. Будь за кермом, замість нього, привітніший хтось, ти б, звичайно, не втримався, вдарився б у сентименти, в лірику, а цьому... Що йому твої оживаючі виплески душі і люди, що й досі тобі близькі, твоя юність і пісні, разом з друзями співані тут колись, пісні, що й зараз у твоїй душі бринять? Розказати б йому, як у світі помандрував звідси? Як друзі проводжали тебе вчитися співу до столиці? Волами тоді їхали мимо цих верб, давнім чим чумацьким шляхом, де тоді ще не передбачались ніякі асфальти.

Похмурий сидів, тамуючи всі згадки в собі, нічим не виявляючи, що зараз відбувалося в його душі. Знав, щоправда, спосіб, як пробивати емоційну глухоту, заспівав би отут, беручи небесні верхи, то, мабуть, розтанув би й він, бурбон оцей, але ні, зараз хіба тут до співу, хоча душа переповнена чарами тих незабутніх юнацьких концертів, а після них освідчень палких десь уночі під вербою, коли очата дівочі так віддано світилися тобі з гарячої темряви...

Найнеприємніша розмова між ними, однак, ще попереду. Зітнулися пристрастями одразу ж, коли треба було з'їжджати з траси на шлях небрукований, польовий. Вигляд чорноземної, глибоко розбитої буряковозами дороги справді міг вжахнути.

— Не поїду! Там і танк не пройде!

— Буде премія...

— Ні за які гроші!

— А може, спробувати?

— Та ми там засядемо на цілу ніч! По вуха потонемо! Ви цього хочете? Цього? — розлючено сікався таксист до пасажира, тикаючи пальцем на якогось «Москвича», що, звернувши з траси, вже по череву засів у баюрі і тепер тільки пирхав на місці. — На це ви мене штовхаєте?

Пасажир, зустрівши рішучу таку непоступливість, врешті змушений був визнати свою поразку.

— Мабуть, ви маєте рацію. Але як же мені з ними? — пониклим голосом мовив артист, знічено дивлячись на свої червоні та золотаві троянди.

— Вихід один — вертатись, — порадив шофер, якому одразу ж майнуло видиво хокею та батарея пільзенського у знайомому павільйоні. — Підсохне — тоді!

— Та коли ж воно підсохне? — не вловив глузування артист.

— Ну хай підмерзне! А квіти... Чи так їх уже десь там ждуть?

Замість відповіді, пасажир попросив позичити йому якогось мотузка.

— Нащо? — здивовано витріщився таксист, а втім, порившись у багажник, таки добув звідти цілий клубок замазеного синтетичного мотузця. — Це?

— О, підійде... Відріжте мені, прошу, кілька шнурків...

— Цього добра не шкода.

Доки таксист, на диво без спротиву, виконував прохання, пасажир, обережно поклавши целофан з квітами на бровку дороги і, взявши з рук водія синтетичне мотузця, став підв'язувати ним свої старомодні калоші. Ув'язував чепурно, міцно, із знанням справи, так ніби це було йому не первина.

Таксист, зверхньо осміхаючись, спостерігав це дивацтво. Що за комедія? Що він надумався? Тим часом артист, прищипавши калоші, знов обережно пригорнув до грудей свій целофан із трояндами і мовив тоном несподівано владним:

— Ви мене тут чекайте.

— Де — тут?

— Таж он чайна недалеко, за два кроки від нас, там погрієтесь... Чайку поп'єте. Я скоро. Я не забарюсь...

І, не давши змоги оторопілому від подиву таксистові зчинити гвалт, привітно махнув йому рукою і досить спритно став спускатись по ковзькому насипу вниз, на дорогу чорноземну. Звідти ще раз озирнувшись, нагадав майже суворо:

— Ждіть, як домовились!

Після цього стало чути, як чвакають його підв'язані калоші, поволі даленіючи. Практична людина навряд чи пустилась би, та ще проти ночі, місити оту круту багнюку, розбиту п'ятитонками, що возили буряки тут на цукроварню вже не один тиждень, а він, цей дивак, пішов і пішов, маневруючи поміж коліями, крок за кроком віддаляючись у нахмурені з низько навислими хмарами поля, танучи в їхніх по-осінньому розгаслих чорноземах.

Машини шугали по трасі сюди й туди, мжичило, а таксист все стояв біля бровки, стежачи за тим дивакуватим своїм пасажиром, що, ніби обдуривши, залишив його ні в сих, ні в тих, а сам поплентався до села, що ледь видніється із-за горба, подався вершити якісь свої, тільки йому відомі дільця. І все ж у цій своїй незрозумілій знятості пасажир постав для водія мовби в інакшій ролі, розкриваючись чимось значнішим, ніж здавалось на перший погляд. Мабуть, саме це, значніше, ніж знало тобто, й покликала його, повело, ніби в безвість, хвоками багнищами чорної польової дороги. Примхливий, хворобливий, цілу дорогу у шарфик свій кутається, всього борється — і протягу від вікна, й тютюнового диму (все, бачте, береже свій божественний голос!), а тут раптом отаке уструєнує! Що-небудь станеться з ним у дорозі, ще тебе й спитають.

«Таж верніться, таж застудитесь!» — хотілося догукнути навздогін, але не гукнув, розуміючи, що такого зятого не зупиниш, не завернеш, доки він десь там не знайде серед грядюки заповітне місце для своїх троянд. Отже, єдине, що тобі лишається, — тільки в чайну.

За прилавком у чайній, що зветься «Волошка степова», одразу побачив свою знайому — буфетницю Ганнусю. Особа з живчиком, з перчиком, вона глянула на таксиста задирливо, в голосі її чується насміх:

— Яким вітром до нас?

— Чортячим. Оце такий невезучий я...

— Колесо спустило?

— Гірше. Накинули тут везти одного типа... Оранжерейне створіння. Набрался я клопоту з ним. Не встигнеш скло опустити, як він уже чхає від протягу. Дивак диваком, а втім, кажуть, народний артист.

— Та це ж Іван Кононович наш! — схвильовано вигукнула буфетчиця, аж зашарівшись від несподіванки. — Співак, якого в світі пошукати! Де він?

— Піхтурою подавсь по баюрах. До вашої Григорівки йому треба до зарізу. В одну душу — піду і піду. Та мені золоті гори давали б, щоб я згодився місити оце ваше Чорне море грязюки...

— Тому ти й не народний артист, — засміялась Ганнуся. — Чим тебе пригостити?

Ганнуся зверталась до таксиста з щирою турботливістю, може, ще й тому, що свого часу він пробував до неї залицятися, та дістав ляпаса, і, здається, саме на цьому ґрунті вони й заприятювались, так ніби породичались.

Таксист, сказавши, що він не голодний, взяв пляшку лимонаду і ніс її до столика у витягнутій руці, бажаючи цим, певне, підкреслити перед присутніми, який він зразковий водій: в дорозі спиртного ані краплі, на лимонадах живе.

Віддалік, у притемненім кутку чайної, гамірливо, цілим товариством вечеряли хлопці з цукроварні, з їхніх вигуків можна було зрозуміти, що вони тут закроплюють чийсь премію; в іншому кутку зморено й неквапом чаювали шофери далекорейсових маршрутів, здається, вони й пивка собі дозволяли, бо пляшки без етикеток темніли у них під столом. Таксист зі своїм лимонадом сів посеред залу окремо, щоб його зразковість була на видноті.

Щось його, однак, муляло, щось непокоїло. Випивши склянку лимонаду, пороззиравшись довкруги, він знов підійшов до Ганнусі і, схилившись над її шинквасом, запитав довірливо:

— А як ти гадаєш, мій там не заблудиться серед степу? Скоро зовсім звечоріє, а я ж відповідаю за нього...

— Та Іван Кононович дорогу до рідного села краще за нас усіх знає, — приспокоїла Ганнуся водія. — Аякже: дорога його молодості...

— В нього рідня там яка, чи що?

— Близької рідні вже не зосталось, батьків він ще перед війною до себе забрав.

— Так для кого ж тоді, питається, троянди?

— О, то ціла історія. Любов там його похована, ще перша юнацька любов, розумієш? Вчителька, кажуть, була молодюсінька, та від сухот рано згоріла... Не може він її забути. А якої сили було те кохання, суди сам: так і зостався в житті одинцем. Отож не вір, що великої любові більше на світі нема. Щосені неодмінно приїздить він, щоб покласти квіти на могилу в якийсь там їхній день... Ні-ні, з теперішніх навряд чи хто здатен отак кохати!

— М-да-а-а... Історія, — сказав протяжно таксист і запалив сигарету.

Буфетниця звела на нього брови в подиві:

— Ти що — неграмотний? — показала на табличку біля дверей: «У нас не палять».

— Вибач, не помітив, — сказав він і повагом рушив надвір, щоб там, на ганку, покурити.

Довго його не було. А коли повернувся, знов підступив до Ганнусі:

— Нема. Не видно. А звелів же чекати.

Буфетниця приспокоїла й цього разу:

— Прийде, якщо пообіцяв.

— Але ж темрява...

— Мабуть, у школі затримався, — висловила припущення Ганнуся. — Він над хором дитячим шефствує, піаніно їм подарував... А я теж маю від нього дарунок, — посміхнулась вона, — на весілля надіслав нам платівку зі своїм записом, так нею дорожу... Вона в мене й зараз тут. Тільки по великих святах ми її прослуховуєм, боїмось, щоб не стерлася.

Підійшов один з тих хлопців, що з цукроварні, і, досить безцеремонно відсторонивши таксиста крутим своїм плечем, попросив у буфетниці:

— Ще, будь ласка, солоних огірочків і шампанського.

Таксист скривився насмішкувато:

— Солоні огірки і шампан — ну, ти даєш...

— А вас не питають, — відрізав хлопець.

— Тихо, тихо, не заводьтесь, — пристрожила Ганнуся. — У нас поводяться чемно.

Таксист, щоб показати, що він ображений на цього неотесу, сердито стромив сигарету в зуби й перевальцем знов рушив до дверей, вийшов ще на один перекур.

Стояв на ганку і все вглядався в дорогу, вже потонулу в туманній сутіні, з досадою й занепокоєнням ждучи, чи не з'явиться звідти той, через кого маєш таку халепу. Бо й справді, коли що станеться, спитають тебе: чому не спробував пробитись із ним до місця, чому кинув людину напризволяще? А можливо, й пробився б, якби дуже захотів, адже не всі застряють, і мотор у тебе надійний, щойно з ремонту.

На терасі почувлися чийсь кроки, він шарпнувся був туди, виявилось, що це сторож, — притулився до стіни й теж курить у затишку.

— Це ви Йвана Кононовича ждете? — запитав сторож.

— Що вдієш — служба.

— Ох і намучиться ж, бідолашний... А такий чоловік... Послухавши, як на однім із ваговозів вітер лопотить обірваним брезентом, таксист знов зайшов до чайної, сів до свого недопитого лимонаду. На запитливий погляд буфетниці тільки головою крутнув: нема. Невідомо, як тепер і буде.

Артист, одначе, невдовзі з'явився. На ганок зійшов у супроводі двох земляків, з парасолькою, якою, видно, спорядило його рідне село. Земляки на ганку з ним і розпрощались, певно, кудись поспішали, а Іван Кононович після цього в тандемі, нахилившись, довго чистив віником взуття, зішкрябував налиплу грязюку і лише після цього зайшов до зали, випростаний, ставний, як на свої літа, і якийсь аж відмолоділий. Вклонився, наче зі сцени, до людей — в один куток і в другий, потім наблизився до шинквасу.

— А корчмарочка наша все цвіте,— привітно сказав до Ганнусі, і вона, зашарівшись, справді розквітла на очах.

— Налякали ж ви нас, Іване Кононовичу,— мовила вона нависпів,— у таку негоду податись, по таким бездоріжжі...

— Із земляками не пропадеш,— похвалився Іван Кононович.— Вони мене, уявляєте, трактором підвезли до самої траси.

— Молодці земляки,— відзначила Ганнуся.

— Чесно кажучи, мені аж ніяково було, що трактор посилають ради такої, як я, многогрішної особи.

— Молодці, молодці, що й казати,— підтвердила своє Ганнуся.— То чим же вас зігріти, Іване Кононовичу?

— Морозиво є? — пожартував він.— Уявіть собі, люблю морозиво. Хоч майже ніколи не можу дозволити собі цих ласощів, ангіни боюся...

— Я знаю, ви чай міцний любите... Чи, може, чогось гарячішого? — лукаво повела бровою буфетниця.— То як?

— Е, корчмарочко, не спокушай! Нам ось із ним,— Іван Кононович кивнув на водія, що стояв поруч — в дорозі личить воздержаніє... Отже, чаю, Ганнусю... Ви не заперечуєте? — звернувся він до таксиста, і обидва вони зайняли місце біля того самого столика, де до цього таксист нудився перед своїм лимонадом.

— Натура ж у вас... Добре те, що добре кінчається,— за-слокоєний поверненням пасажира, мовив таксист і якимось аж спогорда окинув поглядом присутніх: бачите, мовляв, з ким я діло маю, хто в мене пасажиром...

Ганнуся принесла їм чаю такого гарячого, що не вхопиш, та ще з кружальцями лимона,— де вона його тут і добула?

— Пийте на здоров'ячко, Іване Кононовичу, бо ж промерзли, мабуть?

— О, мені навіть жарко,— по-молодецьки розстебнув артист своє пальтечко, розкутав шарф, аж стало видно на шії галстук-метелик; той метелик Ганнусі чомусь завжди по-добавсь.

Чаювання тривало спокійне, розважне, таксист нікуди, здається, тепер не квапився, ладен був скільки завгодно сидіти

в цій корчмі, на виду у людей, в товаристві свого рідкісного пасажира.

Хлопці з цукроварні, доки Іван Кононович зігрівся чаєм, поглядали на нього з виразом явної симпатії, з почуттям шани до свого славетного земляка. А коли артист скінчив своє чаювання, збираючись вставати, хлопці миттю опинились біля буфету, і один із них, рославий чубань, смаглолиций, підморгнув до Ганнусі по-змовницьки: ану-бо який сюрприз ти там приберегла...

Пощарудивши за порт'єрою, буфетниця ввімкнула програвач, і на всю залу полилось...

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди...
Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде!

Голос високий, піднебесний, і війнуло від нього на всіх весною, розкішно зоряних вечорів, і погляди присутніх разом звернулись на співака, на свого народного артиста. А він, уже налаштувавшись іти, зупинився біля порога, стояв, схиливши голову в задумі, і з виразом журливим слухав себе того, далекого, того, що звідти, з молодості.

В гурті хлопців-цукроварів зненацька стрельнуло шампанське, і той самий смаглявий чубань з веселими очима, виступивши вперед, простягнув артистові келих, наповнений, пінявий:

— Не погордуйте, Іване Кононовичу, не відмовтесь, будь ласка...

Артист уважно, вникливим поглядом окинувши товариство, поволі взяв келих, мовив стиха до всіх: «Будьмо!» — і пригубив келих. Зробив вітальний знак рукою, знов — як зі сцени — вклонився в один бік залу і в другий, посміхнувся Ганнусі: «Спасибі, корчмарко, за все», — і вийшов услід за таксистом надвір.

Біля ганку, перш ніж сісти в машину, він ще пристояв хвильку, затулившись шарфом і дослухаючись до виспіву вітру у верховітті нічних дерев.

Коли були вже на трасі, таксист подав йому якусь лахманину, сказавши з відчутною ніяковістю:

— Плед у мене ось, візьміть, ноги закутайте...

— О, це до речі,— відповів артист, і після цього вони, заглиблені кожен у своє, якийсь час їхали мовчки.

— Скажіть,— згодом озвався таксист,— а ви могли б отут виконати що-небудь? Хоч трішечки, хоч потихеньку?

Артист відповів не одразу. Якийсь час думав, ніби вирішував щось серйозне.

Викупавшись після роботи у чистій плавневій річці і, як для танців, вирядившись у свої модельні, он вона, веселоока, неквапом походить поміж наметами, все ніби жде когось. Навіть товаришу Писанці приємно дивитись, як вона отак походить — і постать, і хода в неї якась зваблива, дівоча... Незрозуміло, кого вона жде, для кого виряджається в оцей надвечірній час? Бо хоч залицяльників тут не бракує, проте Маша не раз уже привселюдно давала одкоша то одному, то другому, особливо буфетникові, дебелому чоловікові з амністиваних, що найупертіше в'язнув до неї.

У присутності Маші він завше заводить мову про те, що хотів би, нарешті, збудувати свою власну міцну сім'ю, і при цьому багатозначно поглядає на венгерку.

— Будуйте, хто ж вам не дас, — лукаво зауважувала на це Маша. — Але чи то правда, нібито не одні вже аліменти за вами ганяються?..

Регіт знімався серед лісорубів, бо всі знали, що це такі факт: ганяються.

Одного разу одержала Маша лист, був він з трикутним штампом польової пошти на конверті. Обрадувана, просяяна, збігши до річки, взялася його читати, та, видно, лист виявився не таким, на який сподівалась: прочитавши, гнівно подерла, на дрібні пелюстки посікла його й пустила за водою.

В ту ніч — чули дівчата — плакала Маша в наметі.

— Чого ти? — підсіла до неї Стефа. — Ще плакати за ним... Та я б на твоєму місці!.. З твоєю вродою! Вони б у мене плакали, а не я!

Маша ковтнула сльози, зітхнула:

— І оце мені в віддяку від нього за всі мої переживання? Брудна лайка та глум? Ну коли так — не бачити ж йому більше мене!

— Ще знайдеш по серцю, Машо. О, скільки їх! Чуєш, он і зараз за Бузулуком співають, пісню до тебе залицяються.

За річкою справді чути було жартівливі голоси про венгерку: то горланили хлопці з урочища Темного, що, незважаючи на пізній час, прийшли аж сюди, до Бузулука, купатись.

— Жартують, — сказала Маша, вслухаючись.

— Хто жартує, а хто й ні. Хіба мало до тебе залицяються?

— Що ж, най. Вільна віднині я, і кожному вільно до мене залицятись.

Серед свіжого відкритого порубу далеко видніється наметами Писанчин табір: віковий ліс з його зеленою прохолодою уже відступив, і з кожним днем він відступає все далі, відходить у небуття Великий Луг, — одні товстелезні колоди

лежать безладно розкидані по ділянці, мов полегли на полі бою. Місцевий плавневий лісник, що іноді завертає сюди, переслідуючи бакенщикових кіз, похмуро дорікає лісорубам:

— Ага, сплундували? Дорубались, що й холодка над головою нема? Стривайте, ще не раз пошкодуєте.

Бакенщикові кози й зараз тут, їм теж жарко, і вони, шукаючи затінку, забралися в намет, призначений під червоний куток, і звідти крізь віконця в наметі визирають їхні козині цікаві мордочки.

Сонце стоїть майже в zenіті, земля гаряча, здається, й голубинь неба над плавнями розігрілася теж.

Край наметів, під нашвидкуруч збитим дерев'яним навісом, гаряче пахне борщем — люди обідають.

За прилавком буфету владарює буфетник — огрядний бритоголовий дядюга з чорними вусиками. Над ним висить обліплена мухами липучка і, випростовуючись, він щоразу торкається лисиною об неї.

Неподалік час від часу пронизливим залізним вереском озивається точило: доки люди мають справу з борщем, точильник відточує їм інструменти.

В одну з пауз, коли точило, зупинившись на мить, перестало верещати, вухо товариша Писанки, який саме обідав, вловило інший звук — віддалений звук директорського глісера на річці. Схопившись з-за столу, майстер підтрисом подався до берега, патлатий помічник його з фотоапаратом і набитою фотографіями польовою сумкою (він цим підробляє тут) кинувся слідом за майстром.

Із-за повороту річки справді вимчав ліспромгоспівський глісер. Навпроти табору він зробив крутий віраж, збивши над собою світлий вихор водяної пилуки, аж невелика райдуга зблиснула, заграла в ній.

Коли глісер зупинився, на берег, крім моториста Мишка, зійшов ще один чоловік, якого тут мало хто знав: високий худорлявий юнак у льотчицьким кашкеті й розстебнутім кітелі без погонів.

— Інструктор райкому Шелюженко, — шепнув Писанці помічник.

— Ні, вже не інструктор, — розмашисто збігаючи від берега на пагорб, посміхнувся приїжджий і, здоровкаючись, відрекомендувався як новий голова робіткому.

— Здрастуйте, здрастуйте, будь ласка, — вдавшись до своєї вітальної медової формули, люб'язно усміхався Писанка. — Просимо оглянути. Бачите, як живемо: в полотняних хатах

Вогнем пашіло від брезенту наметів; у декотрих хатах брезент із боків було піднято, виднілись там напівголі люди, що вже спочивали після обіду.

Біля вітрини з пожовклим номером газети «Лесная промисленность» Шелюженко на мить затримався, потім у супроводі Писанки зайшов під навіс.

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуйте.

Стало тихо. Застиг у настороженості буфетник, поклавши м'ясисті руки на прилавок; зацікавлено примовкли лісоруби, які, щойно вставши з-за столу, курили тут же, в холодку під навісом; стихли й голоси дівчат, які ще хвилину тому щебетали й сміялися біля своїх мисок.

Край столу над мискою з гарячим борщем сиділи Маша і Стефа, чекаючи, видно, доки вичахне. При наближенні Шелюженка Стефа з неприхованою жадібністю стала розглядати його, а Маша тільки скося блиснула на нього своїми білками з-під чорних вигнутих брів, явно невдоволена тим, що приїжджий застав її за таким прозаїчним заняттям — біля миски з борщем, за грубо витесаним незграбним столом.

Товариш Писанка, стоячи збоку, бачив, що погляд приїжджого, як і погляд кожного, хто вперше приїздив сюди, мимоволі затримався на Маші, на її суворому, густо-смаглявому обличчі та чорному розкішному волоссі, що спадало хвилями аж на плечі. Загоріла красива рука недбало лежала на столі, пальці знічев'я пощипують надірвану пачку з печивом «Українське».

— Що ж це ви, дівчата: борщ із печенням їсте? — запитав Шелюженко.

— Доводиться, — буркнула Стефа. — Солодко живеться.

— А де ж хліб? — обернувся Шелюженко до майстра.

Писанка поспішив пояснити, що — не секрет — перебої з хлібом бувають, хоч і не його в цьому вина.

— Але ж і не моя, — сердито додав голос із-за прилавка буфетник.

— Може, покуштувати бажаєте? — запропонував Писанка, помітивши, що Шелюженко уважно розглядає вичахаючу перед дівчатами страву. — Ви ж не відмовите, дівчата?

Стефа, витерши ложку, мовчки поклала її перед Шелюженком. Маша так само без слова посунула до нього надірвану, розцяцьковану орнаментом пачку з печивом.

Узявши ложку, Шелюженко глянув на Машу:

— Беріть же й ви.

Вона скинула на нього очима, глибоко, серйозно, ніби завжувалась на щось особливе. Потім обережно взяла пальцями ложку.

І ось вони почали їсти. Це схоже було на якесь причащання, так неквапливо, урочисто орудували вони ложками, мовчки, з якоюсь значущістю несучи їх у повітрі до губів, надкушую-

чи потім крихке солодке печиво під то серйозними, то насмішуватими поглядами присутніх. Тихо було довкола них, і, лише коли вони, відклавши ложки, переглянулись, майстер дозволив собі пожартувати:

— Знаєте, товаришу робітком, яка в нас тут, у лісорубів, прикмета існує?

— А яка?

— Коли двоє отак посьорбають з одної миски, то майстро-ві вже метикуй: уже думай про окрему палатку для них...

Маша аж потемніла з рум'янцю, стала як мулатка.

— Ніж отак базікати без толку, — кинула сердито, — ви б краще кіз отих з червоного кутка повиганяли: всю вашу агітацію пожують.

Лісоруби та дівчата засміялись, а майстрів помічник і справді кинувся виганяти з намету кіз, для постраху змиряючись на них зачохленим фотоапаратом.

Щоб венгерка не додала чого-небудь гострішого — адже від неї всього можна чекати! — майстер сам поспішив заговорити до Шелюженка, голосно вихваляючи перед ним своїх лісорубів. На совість, мовляв, працюють, підганяти не доводиться. Майстри, нічого не скажеш...

— Особливо оці закарпатці, — він вказав Шелюженкові на гурт стовплених під навісом лісорубів, що, незважаючи на спеку, не розлучалися зі своїми киттариками. — Люблять працювати. Ніяк тільки до гонга їх не привчиш, самі собі режим дня встановили.

— В чому ж він полягає?

— А в тому, що, тільки зоря зоріє, уже їх нікого не застанеш в наметах: рубають, поки не жарко. Удень же, коли спека, сплять у лісі, висипляються за те, що вночі не доспали. А увечері потім знов рубають, до темноти, і на гонг не зважають. «Ми, — кажуть, — не гратися їхали сюди».

— А то таки справді не гратися, — зауважив один з лісорубів, літній уже, красивої гірської статі гуцул.

— Яць Дідук, вожак нашої найкращої бригади, — відреккомендував його майстер. — Замість чотирнадцяти кубів по двадцять дає, а то й більш...

Шелюженко з повагою глянув на гуцула, що з незалежним виглядом попихував великою різьбленою люлькою.

— Обвиклись тут уже в нас?

— Атож. Щоправда, вербоматку валити тяжче, ніж сме-реку чи навіть бука, але ж платня красна...

— Заробляєм по-шахтарському, — весело відгукнувся з гурту молодий гуцул з орлиним носом.

— Чи не тому й цигарки всі «Шахтарські» палите? — глянувши на молодь, пожартував Шелюженко.

— Палимо «Шахтарські», бо інших в буфеті не буває,— стали пояснювати лісоруби.— «Верховини» хіба що кому жінка посилкою пришле.

Шелюженко дістав блокнот і став робити в ньому якісь помітки.

— І про кіно запишіть,— раптом сказала Стефа, стежачи за його олівцем.— Ніколи кіна не буває.

— А в суботу чого не поїхали? — заперечив їй майстер і, обернувшись до Шелюженка, став пояснювати про той суботній випадок.— Вимагають, дайте, мовляв, машину, поїдем цілим культпоходом у кіно в Покровське. Дав їм машину. Так, думаєте, поїхали? Набилося в кузов стільки, що ресори тріщать. Якби на порон з'їхали, то й порон потопили б... Шофер вимагає — встаньте з половини! Але хто ж встане? Ні той не хоче, ні той. Так весь вечір і простояли на місці.

— А чого не дадуть сюди пересувку? — стояла на своєму Стефа.— Що ми, дикуни які-небудь? Загнали нас у хащі, корчуй і корчуй, ніби в цьому все щастя.

— Таке наше виробництво,— зауважив майстер.

— Виробництво! — передражняючи, сказала Маша.— На виробництві і клуби, і лекції, і кіно, і волейбол, а тут... Вечорами тільки й чуєш, як жаби квакають.

— І від комарів рятунку нема,— виходячи з намету зауважив заспаний, закудланний шофер Самарський.— На п'ятнадцятій дільниці хоч розчином якимсь намети оббризкали, а в нас, скільки не кажи, все як об стіну...

Зацікавлені розмовою, з наметів один по одному вибиралися скуйовджені, з заспаними обличчями трактористи, електрики і все густіше обступали Шелюженка. Він помітив, як осторонь кілька немолодих лісорубів, оточивши Дідука, енергійно умовляють свого бригадира сказати ще щось, певне, дуже для них важливе.

— Про вагони скажи, про вагони! — чулося відтіля Шелюженко запитав, у чім річ, про які вагони йдеться.

Гуцул, ступивши наперед і з довірою дивлячись на Шелюженка, став викладати суть скарги. На запрацьовані гроші вони, лісоруби, закупають хліб у тутешніх колгоспах і хочуть організовано відправити його додому, до Мукачового.

— Закупуємо не тому, що дома безхліб'я,— пояснив гуцул, помітивши здивований погляд Шелюженка.— Просто пшениця тут дуже файна, колгоспи охоче нам лишки свої продають.

Ще коли вербувались, обіцяв їм вербовщик, що для відправки хліба їм тут допоможуть дістати вагони, а тепер ніхто не хоче собі сушити цим голову.

— Директор обіцяв, заступник обіцяв, а тепер ось до вас,— мовив гуцул. «Ще й ви,— мовляв,— пообіцяйте»,— так зрозумів Шелюженко те, що лісоруб хотів сказати, але з делікатності не сказав.

— Гаразд,— у цьому ми вам допоможемо,— подумавши, пообіцяв Шелюженко.

Доки він, схилившись край столу, робив запис, Маша через стіл допитливо, серйозно дивилась на нього, на виблискуючий льотчицький його кашкет, на зосереджене білоброве обличчя з хлоп'ячими ямочками на щоках. Дивно було їй, що навіть зараз, коли він не сміявся, хлоп'ячі оті ямочки все не сходили, все ніби всміхалися на щоках.

Крізь гурт лісорубів до Шелюженка проштовхнувся буфетник.

— Питатиме зараз, чи має він право будувати тут свою сім'ю,— почулося серед дівчат.

Але не встиг буфетник заговорити, як десь від річки пролунав дзвінкий голос моториста Мишка:

— Гляньте: шуліка! На рибу полює.

Усі висипали з-під навісу на сонце, зупинились на кручі. За річкою в порожньому білястому небі самотньо кружляв великий плавневий шуліка. Ось він стрімголов шугонув униз, на плесо річки, черкнувся води і вже знову знявся у височинь з вихопленою з води живою рибиною: вона ще билась, тріпалася, виблискуючи у нього в дзьобі.

— Ого якого коропчука вхопив! — вигукнув майстер і став розповідати Шелюженкові, як днями отут розігралася була ціла баталія: шуліка, шугонувши отак згори, загнав пазурі в щуку, але щука виявилась таких розмірів, що, тонучи, потягла і пернатого з собою у воду. Згодом виринули обоє клубком: те втопилось, а те сконало в пазурях.

— Довоювались,— похмуро сказав літній гуцул, прикурюючи в Дідука з його різьбленої люльки.

Неподалік Шелюженка, не втручаючись у розмову, стояли в обнімку Маша і Стефа. Задумливі погляди їхні розтеклися в повітрі, де вже й шуліки нема, самі лиш шершні, сліпці та прозорокрилі цикади танцюють... Мовби піддавшись їхньому вострою, їхній замріяності, Шелюженко теж задивився у той бік, у порожнє небо, що вже по-серпневному тьмарилось, южилось на обріях.

Десь біля буфету вдарив гонг — пора було на роботу.

Усі розмови цього вечора в таборі точилися довкола відвідин «білявого робіткома», як назвала Шелюженка Стефа. Чи виконає він свої обіцянки, чи забуде про оті свої помітки, що ставив їх у блокноті?

— Хіба він перший приїздить? Хіба йому першому скаржимося? — презирливо кривився буфетник під час вечери. — Наївний народ. Для нього ви людино-одиниці, й не більше!

Буфетників приятель, шофер Самарський, теж настроєний був скептично. Копійки, мовляв, не варті його обіцянки...

— А дядько Яцько ось ще й вагонів від робіткому жде, — глузливо казав він, киваючи на Дідука. — Ждемо ж, вуйку?

— Жду, — твердо відповів гуцул.

Маша сама — проти звичайного — участі в цих розмовах не брала, сиділа на пеньку біля свого намету, аж ніби чимось присмучена. Можна було подумати, що їй до цього всього байдуже — і до робіткомових відвідин, і до Дідукових вагонів, і до в'їдливих пащекувань буфетника та Самарського. Просто сидить і дивиться на згасаючий за плавнями захід. А насправді їй чомусь дуже хотілося, щоб Шелюженко таки дотримав свого слова, щоб він заткнув горлянку оцьому амністованому буфетнику та його підспівувачу. Коли ж вони надто вже розійшлися в нападках на Шелюженку, вона не втерпіла, вигукнула з якимсь ревнивим почуттям:

— Годі вам молоти язиками! Що ви знаєте про людину?

Вранці — ще до схід сонця — в табір прибула машина з гарячим, щойно з пекарні хлібом. У час обіду привезли свіжі газети. І хоч це, може, просто так випадково збіглося, але Маша одразу приписала все Шелюженкові: це він, він!

І відчула в душі щось схоже на гордість за нього.

А коли незабаром на дільницю було одержано ще й волейбольну сітку з м'ячем, то тепер і зовсім не залишалось місця для сумнівів, тепер навіть Стефа мусила погодитись, що це його, робіткомова, турбота. Увага, виявлена Шелюженком, стосувалась, звісно, колективу в цілому, однак Маша сприймала його дії так, ніби він хотів усім цим — і усуненням перебоїв з хлібом, і газетами, і волейбольною сіткою — виявити увагу їй, Маші, особисто, їй насамперед. Чомусь вірилось, що й серед безлічі своїх робіткомівських клопотів хоч коли-не-коли та й згадає він її, згадає, як причащались вони отут борщем з одної миски, закушуючи його солодким печивом «Українське».

Волейбольну сітку Маша взялась напинати сама, бо їй здалося, що хлопці роблять це надто повільно, а коли сітка була напнута, Маша оббігала намети і всіх, навіть найвайлуватіших, розколошкала:

— Грати!

Товариша Писанку теж витягла з його ханського намету і так, як був — простоволосого, — поставила на майданчику собі в супротивники.

Що за весела була тут гра! Товариш Писанка то заплутувався в сітці, мов карась, то, бравуючи, пробував відбивати

м'яч навіть головою, а одного разу, на втіху глядачам, він крізь сітку потрапив просто в обійми розпаленій Маші-венгерці.

Інші гравці мінялись, а Маша, здавалось, заповзялася всіх переграти, її міцні загорілі ноги зблискували то на одній половині майданчика, то на другій, жаркі циганські коралі так і танцювали на шії, здавалось, вони ось-ось обірвуться і розсіплються по землі.

Мабуть, грала б до ночі, але приїхав касир, і всі кинулись одержувати зарплату.

— Багато гребонула? — запитав буфетник, коли Маша, одержавши гроші, жужмом зачихала їх у свою маленьку міську сумочку.

— На мене стачить.

— Якщо не вистачить, звертайся до мене.

— А ти мені хто: чоловік чи кавалір?

— А що, не файний був би кавалір? — буфетник з хвацьким виглядом торкнув пальцем чорну щіточку своїх вусів.

— Ніхто не каже: файний. Мов кіт, роз'ївсь, тільки мишей не ловиш...

І вона, грайливо помахавши йому сумочкою, пішла поволеньки поміж наметами, як по проспекту.

Діялось це в суботу, і багато хто з місцевих, одержавши зарплату, роз'їхались додому. З усього дівочого намету зосталося їх у таборі тільки двоє: Маша та Стефа.

Перед сном Маша, взявши тліючу головешку, обкурила в наметі димом, щоб повиганяти геть комарів, але незабаром їх знову налетіло повно. Влежати не можна було: великі, болотяні, вони так і впивались в обличчя.

Роздратована комарами, Стефа знову завела розмову про те, що було їхньою не раз уже обміркованою таємницею: тікати! Ще до приїзду Шелюженка між ними вирішено було, що діждуться полочки і одразу ж тікатимуть звідси. Безсовісно ошукав їх той пропий-душа-вербувальник: буде вам і те і се, а де воно? Подадуться в Каховку чи на іншу новобудову або ж до себе в Карпати — домовились твердо. І ось тепер, коли полочка їхня, складена до купи, лежала в Машиній сумочці, Маша раптом приголомшила подругу несподіваним проханням:

— Залишаймося, Стефонько, ще!

Стефа аж підвелася в темряві на своїй постелі.

— То чому? Вже передумала?

— Вже.

— Але чому, чому? Що оце в волейбол награлася? Що кіно обіцяють? Але ж пуца, дебря як була, так і є! Десь оце музика, танці, веселощі, а наша з тобою тут молодість одцвітає — серед комарів!

— А я вже якось привычала. І робота мені до смаку.

— Чи й не щастя. Все норму давай, все корчуй та корчуй, а плавням тим і кінця не видно.

— Ех, Стефонько! — Маша схопившись, стала знов викурювати головошккою комарів. — Не норми страшні... Якби могла одного чоловіка в себе залюбити — сама їм усі плавні викорчувала б!

Середина серпня. У плавнях цвіте синім васильковим цвітом залізник. Останнє, з чого бджоли мед беруть. Вранці, тільки розжовріється схід, у небі над плавнями, знявшись із степового аеродрому, вишугують реактивні. Пролітаючи швидше власного звуку, вони, мов блискучі алмазні голки, прошивають небесну блакить, залишають за собою сліпучо-білі димові тасми, і коли Маша виходить уранці з намету, щоб іти на роботу, зір її найперше звертається туди, в небо, до реактивних. Вона думає про відважного льотчика, що ото вимережує небо, і все він їй постає чомусь в образі білявого в льотчицькім кашкеті робітника Шелюженка.

Земля в цей ранній час уся в росах — рясних, крапельстих. Синій цвіт залізника, папороть, квасець, заячий холодок, густа, мов ліанами перевита, плавнева зелень і навіть кабель, що вужем тягнеться в траві від пересувних електростанцій, — усе аж плющить в цей час від роси, і коли Маша йде лісом, то їй лісоруби кидають жартома вслід:

— Пішла Маша по пояс у росах.

І мовиться це нависпів, майже коломийкою.

А вдень палить спека, вищать всюди електропилки, з важким шумом падають вікові дерева. Все далі відступає плавневий ліс, все більшає відкритих вирубаних ділянок. У двобої з Великим Лугом перемагає сокира та пилка зубата. Останнім часом у плавні нагнали багато техніки, на лісових річках набудували поронів, і тепер уже всюди можна проїхати, пройти. Лісовози не встигають вивозити розкрижоване дерево, і його тут же, на лісосіках, вкладають у штабелі, кріплять кілям або в'яжуть в'язом, готують до майбутньої повені. Щоправда, плавневий ліс своєрідний, на будівельний матеріал він мало годиться, і тому лише частина його йде в складометри, решта ж — у вогонь.

Надвечір усі плавні оповиваються димом, на всьому їхньому просторі пахне гаром та розігрітими за день теплими озерами. Горять облиті мазутом корчомакуваті, такі, що їх і ліквідувати важко, так звані неліквідні верби, горить начухраний хмиз, і там, де багаття розкладає Маша, полум'я виметує

вище осокорів. Вона любить, щоб вогнище її було найвищим, їй здається, що той, кого вона жде, по цьому буйному високому полум'ю неодмінно вгадає, де працює вона.

Якось через їхню ділянку ішов грузовик на урочище Темне, і на підніжжі його, вхопившись рукою за дверцята кабінки, стояв Шелюженко. Біля дівчат грузовик зупинився.

Шелюженко підійшов до гурту і, не помічаючи ревнивого й настороженого погляду Стефи, яким вона провела його, по дружньому звернувся до Маші:

— Я так і знав, що це ваше вогнище.

— А як ви знали?

— Примітне. І водій каже: «Ото де найвище, то й її, венгерчине».

Маші, видно, аж жарко стало від цих слів.

— А чому вас так довго не було?

— Та все обминав, соромно було, не добувши вагонів.

— А нині — невже добули?

— Добув.

Маша була мало зацікавлена в тих вагонах. Це більше турбувало її літніх хазяйновитих земляків, у них діти, а їй... що їй — самотній? Однак звістка, що вагони є, що він, дотримавши слова, таки десь вивоював їх для лісорубів, порадувала зараз Машу так, що аж дівчата були здивовані.

Робітком розмовляв з нею всього кілька хвилин, потім, ставши на підніжку грузовика, він поїхав далі, а Маша сміючись кинулась до Стефи, стиснула її в обіймах.

— Ось побачиш, — гаряче шепнула, — він приїде знов!

Він приїхав ще того ж вечора, повертаючись із сусіднього урочища. Лісоруби, пошабашивши, зібралися в цей час біля озера, яке ще недавно було лісовим, а зараз лежало серед відкритого порубу, обміліле, висихаюче. У ньому було повно риби, і, щоб добро не пропадало, майстер організував тут же колективний вилов. Робилося просто: засукавши холоші, лісоруби на чолі з самим майстром забродили в воду і, добре скаламутивши її, запускали руки в теплу озерну гущу. Здалеку можна було подумати, що то вони вибирають з каламуття великі білі чашки лілей в подарунок дівчатам, які ходили по березі, однак лілеї були бродіям ні до чого, вони, бродячи, топтали їх байдуже, а замість того на берег тільки й летіло щось важке, опецькувате, мов качани, по березі раз по раз тільки й чулося: шльо! та шльо! та шльо!

То була риба. Вона вже купама билася на сухому, і дівчата, підбираючи улов, одразу ж заходились чистити ще живих в'язів та линів на юшку.

За цим заняттям і застав їх Шелюженко, скочивши з грузовика і наближаючись до озера пішки.

— Ваша доля не вмирала, — гукав майстер до Шелюженка, ще здалеку помітивши його. — Юшка буде перший сорт!

— Раз вагони є, то тепер і юшка нам смакуватиме, — вибираючись із води, привітно заговорив до Шелюженка бригадир лісорубів Дідук. — Ради такого випадку й по келишку випити не гріх. Ви ж не відмовитесь підтримати компанію?

— Остання, може, юшка в цих плавнях, — заговорив Писанка, вибравшись услід за лісорубами з води, і доки дівчата клопоталися біля казана, — став розповідати, як прибув він сюди навесні із жменькою своїх найперших «десантників», як буйно все тут було залито повинню: не одразу навіть острівець знайшли, де можна було б пристати та вивантажити перший трактор, електростанцію, намети. — А тепер останні ось на очах озера висихають — і плавням скоро кінець, а який же був рай, — у голосі його забриніло щось схоже на смуток.

— Самі рубаєте, самим і шкода? — запитав Шелюженко.

— А таки шкода, — погодився майстер. — Якби на мене, я б його зовсім не рубав. До того ж хіба це ліс? Більше у вогонь його йде, ніж у складометри. А для клімату, в боротьбі з посухою, цей ліс незамінну службу служив. Яке роздолля було тут усьому живому: і звірині, і птаству, і риbam... Це ж, по суті, єдиний отут наш південний ліс, заповідним би йому бути, а він під сокиру йде.

— Але ж водозборище будувати треба?

— Ніхто не перечить: будуй. Тільки ж необов'язково, будуючи одне, все інше нищити. Вирубати — це найпростіше, найлегше. А щоб отак помізкувати: від Атлантики, від океану, людина зуміла дамбами відгородитись, уся країна, як скажімо, Голландія, під дамбами, нижче рівня моря живе. А ми? При такій силі, при такій техніці, коли земснаряди за добу гори землі наминають, і не застосувати дамбування, не врятувати нам ці ліси? Ні, не по-хазяйському це, — що мені не кажіть.

Дамби, дамбування — це було щось нове, те, над чим досі не задумувався Шелюженко. А що, коли оцей Писанка, який при першій знайомстві так неприємно вразив його своєю запобігливістю та чинопочитанням, що, коли саме він міркує зараз як справжній господар, душею вболіваючи за народне добро? А ми, часом не розібравшись до ладу, спішимо, женемо, рубаємо з плеча тільки тому, що так проектувати зручніше та нібито обійдеться дешевше...

— Юшка готова, просимо! — сказала Маша, і Шелюженко, глянувши на неї, був вражений незвичайним, радісно розпаленим блиском її очей.

Тільки почали розсідатися біля казана з юшкою, як, де не взявшись, лашається до лісорубів, підбіг знайомий пес-кудлай, а вслід за ним підійшов і сам господар — лісник Кушугум.

Суворий, статечний, з рушницею на плечі й, незважаючи на літа, дивовижно стрункий — стрункий, як цівка отої рушниці, що в нього на плечі. Все на ньому підтягнуте, добре припасоване, борода й вуса акуратно підстрижені, спереду на картузі виразно поблискує лісницька емблема у формі двох золотих дубових листків. З його появою на мить усі відчули себе ніяково, наче він застав їх із місці якогось злочину. Його теж стали припрохувати до юшки, але він, як німий, не відгукнувся. Постояв, подивився на багаття, на розпотрошену рибу, яку навіть не всю використали для юшки, і мовчки закрокував далі через Писанчин поруб, де всюди, тут і там, темніли в надвечір'ї колоди неліквідних верб.

— Чудний чоловік, — промовив після мовчанки вслід лісникові шофер Самарський. — Давно б уже йому переселитися на вищу горизонталь, а він усе кружляє тут, як сич, ніяк не може розлучитися з учорашнім днем.

— А тобі легко було б? — заступилась за лісника Маша. — Стільки літ тут прожити, все життя цей ліс берегти, а тепер... Постать лісника вже ледве маячила на згасаючій тлі заходу. Скоро вона й зовсім зникла, потонувши в синіх плавневих димах, що низько стояли над землею.

— Дівчата, ну сідайте вже! — гукнув Писанка, старшинуючи. — За вами затримка.

— Стефа, всівшись першою, ревниво стежила, де сяде Маша. А Маша, веселим поглядом окинувши товариство, сміливо наблизилась до Шелюженка і, всміхнувшись, сіла біля нього.

Був після цього повний місяць у небі і білосніжні лілеї на озері, і далеко линули в плавневу безгомін'я задушевні гуцульські пісні...

Потім поступово стали розходитись — хто до табору, хто поза табором, і край озера незабаром зосталось стояти їх лише двоє: Маша і Шелюженко.

Це був їхній вечір!

Це було те, що мовби судилося їм: оця ясна, повита місячним маревом ніч, оця чаруюча плавнева безгомін'я... Не так відчарки впарились за вечерею, як впивались тепер від щастя бути разом, від самої можливості, нарешті, вільно відчувати свою близькість, гаряче хвилювання одне одного... З пристрасною, нежданою для самої себе відвертістю Маша розповідала йому про себе, про гірке своє дитинство, що минало в карпатській колибі, про батька-бокора, що на Білій Тисі загинув.

А він, Шелюженко, відчувши раптом потребу розкритися їй, розказував, як недавно ще був «приписаний до неба», літав цитурманом на літаках і бачив усі оці плавні Великого Лугу

звідтіля, з високого — куди там пташиного! — польоту. Буруни сріблястих верб, гаї, ліси, несподівані серед степового краю то яскраво-зелені, то ніжних оливкових відтінків, помережані світлими дніпровськими рукавами острови, урочища, будиночки бакенщиків та лісників — вони правили йому за своєрідні орієнтири, немало їх було позначено на його штурманських картах.

Незчувся, як навіть мрією своєю відкрився їй: ось розчистять плавні, розіллється тут море, і стане він тоді, як і старший його брат, водником, водитиме флот по затоплених оцях урочищах. Місця все це рідні йому з дитинства, досі в пам'яті йому та ніч, коли малим їздив до дідуся на пасіку в плавні... Звичайно, жаль дивитись і знати, що залізник над Бузулуком востаннє цвіте, душа болить, але життя є життя... Голос його бринів довірливо, майже інтимно. Вдома не відкривався в таких речах, а їй, ще вчора майже незнайомій, розкривається, все виповідає.

Було десь за північ, коли вони підійшли до наметів, уже повитих сном, окутаних місячним маревом.

Писанка ще звечора запросив Шелюженку ночувати до себе, і Маша чула це, але тепер, коли вони вже стояли біля Писанчиного намету, вона раптом заступила йому дорогу, поклати руки на плечі:

— Не пуцу!

— Чому?

Вона сміялась до нього очима і була вся якась аж дика, аж небезпечна.

— Тікаймо звідси!

— Що ти говориш, Машо! Куди?

— Куди завгодно, — вона рішуче стріпнула головою, — аби лиш разом, аби лиш удвох: ти і я.

— Це неможливо, Машо. В мене сім'я, в тебе чоловік десь...

— Був, та не є!

— Як це «не є»?

— А так! Доки був в армії, все його ждала і сюди ось, може, з туги по ньому вербувалась... а він... Вбив собі в думку таку підозру, що не сама я сюди завербувалась, що інший хтось спить тут зі мною в палатці! А зі мною тут — як на сповіді оце говорю — ніхто ще не спав. Не вірять, паплюжить, всякими словами обзиває мене в листах. Ну, а коли за таку мене маєш, то яка тут любов — іншу собі шукай! А я теж вільна тепер, і вільно мені кого схочу кохати! Ось хоч тебе!

— Мене?

— Так, тебе. Тебе одного хотіла би я в себе залюбити. Ой, як би хотіла!

— Але ж не вільний я, Машо.

— Вивільнись!

— Не так просто.

— Чому ні? Адже і я тобі подобаюсь... Кинь її, ти мені найлюбіший! Усе мені в тобі таке миле: і очі, і голос твій, і оці ямочки на щоках, — вона погладила його долонею по щоці. — Чи, може, ти мене боїшся? Над хмари не боявся злітати, а мене боїшся?

— Не боюсь, Машо, — він міцно пригорнув її до себе.

— Так чому ж? Хай буду твоя. Куди хоч за тобою піду!

А то навіть тут, у плавнях, житиму з тобою, буду тобі як коханка!

Її запальна чистосердечність, готовність іти на все щиро захоплювала його і присоромлювала водночас, і відгукувалась гіркотою в душі. Дивився на Машу, на її збуджене, ще вродливіше, ніж удень, обличчя і розтерзував себе думкою-бодем: чому, чому не зустрілась ця любов тобі раніше, коли ти ще був вільним і міг би так само розкуто й чистосердечно відповісти їй своїм почуттям? А тепер?.. Чим міг він відповісти їй тепер? Краденим плавневим коханням, що принижувало б їх обох?

І хоч нічого їй не відповів, вона його зрозуміла. Впала головою на груди й забила у гарячій риданні. Він ще ніжніше пригорнув, приголубив її до себе, цілував запашне її волосся, цілував шийку, що пахла сонцем, чув солоний смак її сліз на губах.

Зоряний шмат неба видно крізь дірку в Писанчинім наметі. Лежить горілиць Шелюженко на постелі з лугової трави і, дивлячись на той зоряний шмат, з гіркотою думає про те, як, по суті, невдало склалось його родинне життя. Одруження його було випадковим, власне, навіть легковажним. Та, яку взяв собі в дружини, виявилась людиною важкою, грубою, сварливою. Вона була старша від нього на кілька років, першим чоловіком мала льотчика з їхнього авіамістечка, який загинув при нещаснім випадку. Різниця у віці не давала їй спокою, вона весь час підозривала Шелюженку в якихось сторонніх зв'язках і після влаштованих йому сцен сама ж бігла на нього скаргами і після командирові, доки був у частині, то секретареві райкому, коли після демобілізації став працювати в тутешнім райкомі. Вона вимагала, щоб Шелюженко кохав її, і наївно думала, що до цього його зможуть присилувати, хоча сама давно вже втратила до нього справжнє почуття і якщо й три-малась Шелюженку, то більше, мабуть, ради звички, ради його зарплати й становища.

Мають вони сина — хлоп'я шести років, — але й для нього в неї не вистачає материнської ласки, вона охоче збуває дитину з рук, і дитина місяцями живе в дідуся та в бабусі — Шелюженкових батьків. Вона вважає Шелюженку невдахою, і те, що його перекинули на роботу сюди, в глухий, занедбаний «Ліспромгосп», є найкращим, мовляв, цьому підтвердженням.

Місто, повернутися в місто — це було її настійливим домаганням. Зараз вона мешкала з сином тут же, в плавнях, у ліспромгоспівському «плавучому санаторії», як жартома прозвали на розробках водницьку брандвахту, що її з початком робіт було одержано від дніпровського землечерпального каравану. З місяць тому цю брандвахту по дніпровських рукавах водники провели в глибину плавнів, і тепер вона використовується під квартири ліспромгоспівського начальства. Брандвахта стоїть на якорі в мальовничому місці: ліс, вода, чудове повітря — інші жінки почувують себе там справді ніби в санаторії, а вона й тут уже встигла з усіма пересваритися, і, коли Шелюженко повертається додому, щоразу доводиться йому ніяковіти перед сусідками за її грубість, лайливість. Брандвахту вона називає не інакше, як гауптвахтою, і для самого Шелюженка брандвахта з часом таки й стала схожою на гауптвахту.

І, може, якраз тому, що такою гіркою була для нього брандвахта, він з особливою спрагою пив зараз цілющий прекрасний напій почуття, напій, що його повним через вінця келихом піднесла йому оця так несподівано зустрінута Маша. Маша! Йому здавалося, що в юності він мріяв саме про неї, і ось тепер, хоч запізно, нарешті, зустрів, відшукав її. Щира, жагуча, відкрита душа, яким щастям була б вона йому в життєвій дорозі... А може, ще не пізно? Може, якраз вчасно зламати, перебудувати все, що було так невдало збудоване, і, давши собі волю, безоглядно кинутися в клекочущий вир почуття? Все, що було найкраще в його душі, Маша сколихнула, пробудила своїм бурхливим освідченням, своїм запальним пристрасним закликом, що так незвично, так сміливо пролунав серед цієї місячної плавневої ночі. Одразу стало ясно, що досі він жив не так, як треба, що мусить жити інакше. Та варто було йому уявити, які скандали підніме дружина при першій його спробі йти на розрив, скільки наклепницьких заяв посиплеться в різні інстанції, і на серце лягав тягар, і все вже мовби оберталось проти нього, все вже складалось так, що потерпілою буде вона, а винуватим зостанеться він один. Але, може, варто і через усе це пройти? Пройти ради того, що буде...

В уяві постала Маша: мабуть, так само, як і він отут, лежить горілиць у своєму наметі й, ковтаючи сльози образи, думає, про нього, про його відмову на оте пристрасне, самозабутнє: «Тікаймо!» А що, коли ти даремно не послухавсь її, що, коли

ти своєю відмовою, своїм, може, хибним розумінням обов'язку втрачаш зараз щось таке, за чим шкодуватимеш потім усе життя?

Мов у невилазних хащах плутались, билась думки, нових шляхів шукало розтривожене серце, і все ж навіть у цьому стані повного сум'яття й розбентеженості Шелюженко чував себе незмірно — як у перший виліт у небо — щасливим. Почуття щастя виповнювало його від одного усвідомлення, що зовсім близько, за кілька кроків від нього, в сусідньому наметі, є людина, готова йти за ним хоч на край світу, людина, про існування якої він зовсім недавно ще навіть гадки не мав і яка раптом ось стала йому такою близькою, жаданою, найдорожчою. Вийди тільки, стиха обізвися — і вона тої ж миті з готовністю випурхне до тебе з-під свого низького росяного намету, і вже високе зоряне шатро неба вінчально розкинеться над вами, над вашою любов'ю.

Термінове відрядження в управління новобудови змусило Шелюженку наступного дня залишити «Ліспромгосп». Відрядження забрало в нього більше тижня.

Маша весь цей час була сама не своя. Не стало чути в таборі її заливистого сміху, відпала охота грати у волейбол, вечорами приїздило кіно, але навіть і це не приносило їй відради. Рано вкладалась до сну, хоча — чути було — не спить. «Закоханал!» — перешіптувалися між собою дівчата, тільки ж більше горя їй з цього кохання, табірний люд, знаючи це, співчував венгерці, лише буфетник при її появі усміхався злорадно. А коли він кидав услід їй давній лісорубський жарт: «Пішла Маша по пояс у росах», — то це звучало зараз у його вустах негарною двозначністю і натяком на ту місячну ніч, що її верховинка провела в папоротях біля озера в парі з Шелюженком.

Наче після хвороби, змінилася Маша. Схудла, сині тіні лягли під очима, але працювала з такою ревністю, як ніколи до цього. Надвечірні багаття її стали ще вищими, відмітними з-поміж інших — розкладала їх так, ніби хотіла, щоб видно було їх за дальні озера, за темні урочища, аж туди, де був він у цей час, її милий...

Якось після роботи запропонувала вона Стефі пройтися, як раніш. Давненько не прогулювалися разом, усе чомусь не випадало, і ось, нарешті, знов... Пішли й пішли поміж пеньками й незчулися, як опинилися на чималій відстані від табору.

Сонце було при заході, а з півночі підіймалась, заходила темна туча. Незабаром і сонце пірнуло в хмари, і там, де було ясно, зосталось палахкотіти лиш одне розвироване провалля

вогню. Обліті полум'ям хмари рвано, коцлато звисали над смугою потемнілих плавневих лісів, над пустинними пенькуватими зрубами, навіваючи якусь неясну тривогу.

— Коли дивлюсь туди он на захід, чомусь так сумно-сумно стає,— заговорила Маша йдучи і, зітхнувши, запитала несподівано: — Скажи, Стефо, могла би ти стати матір'ю не своєї дитини?

Стефа здивувалася.

— До чого це ти?

Маша наполягала:

— Ні, скажи: могла би?

— А ти?

— О, я би її так тішила,— вимовила Маша нависпів, з ласкою в голосі.

Поруб кінчався, за ним далі шуміла, билась на вітрі вербова гушавінь, крізь віття проблискувала вода. Місце було незнайоме, і Стефа запропонувала вертатись. Маша, однак, йшла далі.

— Тут десь у протоці їхня брандвахта стоїть,— сказала вона, і по ній видно було, що приходить сюди не вперше.

— Нащо тобі брандвахта? — здивувалася Стефа.

Маша, не відповідаючи, пробиралась вперед.

Невдовзі крізь нависаюче віття верб прозирнула на воді незграбна, обвішана пелюшками брандвахта, більше схожа на плавучий барак. На березі бавились діти, грали в піжмурки, то з галасом збігаючись, то знов розшмигуючись по кущах.

— Глянь, яке славне,— схвильовано вхопивши Стефу за руку, вказала їй Маша на біляве кругловице хлоп'я, що, помітивши їх, застигло неподалік. — А які ямочки на щоках, дарма що не сміється... Хлопчику! Як тебе звати, хлопчику?

Хлоп'я, нахмурившись, позадкувало до брандвахти.

— Ну, скажи ж, як тебе звати? — схвильовано перепитала Маша, йдучи за дитиною і не зводячи з неї очей.

— Гей, ви там! Чого до дітей пристаєте? — раптом почувся з брандвахти грубе, невдоволене.

Гукала якась гладка жінка в квітчастому халаті, що саме вийшла, видно, збирати розвішану на брандвахті білизну.

— Своїх треба мати,— продовжувала вона так голосно, ніби між ними був кілометр відстані,— а то, як зозулі, заглядають на чужих!.. Отакі якраз сім'ї й розбивають!

Ще вона говорила щось грубе, образливе, але Маша, здається, не чула тих слів. Відступивши до Стефи й ніби шукаючи біля неї захисту, вона прикипіла на місці вражена й невідривно розглядала крикуху. «Вона,— в очах Маші з'явився раптом якийсь недобрий, суперницький блиск.— Та, що має законне право на нього, та, що коли завгодно може бачити його, називати своїм! За що, за що їй таке щастя?!»

Жінка не вгамовувалась. Розмахуючи ганчір'ям, усе картала тих, що зазіхають на чужих чоловіків, замість того щоб шукати собі тепліїв нежонатих.

— Ідіть собі геть! Нема вам чого тут підглядати! — долітало все лютіше з брандвахти.

— Ходім, ходім,— Стефа, палаючи з сорому, вже шарпала Машу за руку.— Хочеться тобі слухати цю скандалістку. Хай вона щезне, ротата!

Так і відступили в гушавінь, супроводжувані її лементом, який усе ще лунав над брандвахтою.

Туча швидко насувалася, і їм довелося поспішати. Вже коли наближались до табору, Маша раптом промовила, наче подумала вголос:

— І оце він на все життя до неї прикутий... Такий орел! Навіщо воно так, Стефо?

Дома намети аж гули од вітру: їх тіпало, шарпало, зриваючи з місця.

Робітники, збившись під навісом біля буфету, дивились на бурю, що йшла над плавнями, та слухали свого юного гармоніста Стася — він недавно придбав собі гармонь і тепер не випускав її з рук. Весь вільний час він цигикав і цигикав, виграючи одне, а наспівуючи зовсім інше:

Ще два рочки ту полегіною,
Потім на венгерці я ся оженю.

Веселився безжурно люд, чути було пісню і жарт, одна тільки Маша весь вечір стояла осторонь, аж під крайнім стовпом навісу, не беручи цього разу участі в веселощах. Усе наче ждала когось. Вже й розходячись по наметах, робітники бачили біля стовпа її високу, сумовито похилену постать.

Усю ніч вітер бив, виляскував брезентом наметів, усю ніч гнав хмари по небу, а дощу так і не нагнало. Тільки курява розпорошених польових ґрунтів піднялась у повітрі така, що й наступного дня стояла над степом, над плавнями.

Пилюка скрипіла Шелюженкові на зубах, коли він у зав'яз куряви примчав мотоциклом до переправи і взявся за трос, щоб допомогти поронникові гнати порон на той бік. Сталевий, у колючках обірваних струн трос боляче вривавсь Шелюженкові в руки, проте він тягнув і тягнув, аж в очах темніло від напруги, бо щось тривожне підганяло його, веліло швидше добутись на той бік. Там Маша, там десь вона жде його, жде! Звідти всі ці дні блищали йому її очі, оті збуджені, нічні. Блиск її очей уночі — не міг він його забути в поїзді, це стало найкращим, що бачив він будь-коли в житті.

З твердим вирішенням, з невідступним наміром їхав сьогодні Шелюженко на урочище: на цей раз зустрінеться з Машею, щоб більше вже з нею не розлучатись. Вирішення прийшло якось само собою під час поїздки, під час розлуки, коли він так багато передумав про Машу і ще гостріше відчув те щастя, яке вона йому принесла.

Уже збираючись повертатись додому, Шелюженко випадково зустрів на новобудові свого давнього друга-льотчика, який ще по авіамістечку добре знав теперішню Шелюженкову дружину і був щиро здивований, що Шелюженко досі з нею не порвав.

— Я був певен, що ти давно скинув із себе цей баласт! — вигукнув товариш, співчуваючи Шелюженкові. — Нестерпна ж людина!

Вони довго розмовляли про це, і підтримка з боку товариша ще більше упевнила Шелюженку в його вирішенні: друзі його розуміють, друзі теж підтримують його почуття! Отже, так, і тільки так!

Уже коли порон пристав до берега і Шелюженко взявся викочувати мотоцикл, помітив раптом, що руки його в липучій крові, обранені, порізані тросом.

— Стривайте, — кинувся поронник кудись понад берегом. — Подорожника треба прикласти.

Але він не став ждати. Все та ж і радісна і чомусь тривожна нетерплячка змушувала його квапитись, гнала вперед. Маша гарячим своїм поглядом протинала відстань і кликала, кликала...

Мотоцикл підстрибуючи мчав по розбитій дорозі, що вела на 18-й квадрат. Чи ті це плавні? До невпізнання все змінилось за час його відсутності. Поруби поширшали, ліс відступив, десь у закутку, в порубаних просвітах стало видно Дніпро, потойбічні гори, далеке місто, а по цей бік, на піщаній косі, стало видно хатину бакенщика з червоними конусами сигнальних знаків, розвішаних біля неї, а там он ген-ген забіліла на узліссі хатина лісника, що досі, як гніздо, ховалася в гушавині, а тепер раптом опинилася на белебні. Сюди й туди йдуть трактори, лісовози, заблищало знайоме озеро, тільки дими чомусь не димлять на узліссі. Чому вони не димлять?

Не видно вогнищ, немає плавнів, але, як виявилось... не було й Маші!

— Шукай вітра в полі, — з якоюсь винуватістю промовив зустрінутий на узліссі Писанка. — Ще вчора була, а сьогодні... Порожня постіль зосталась у наметі після неї та Стефи.

— Де ж вона може бути? — запитав поблідлий Шелюженко, наближаючись до Писанки.

Майстер розвів руками: хто його зна. Може, ще сидить оце з своєю Стефою на станції без квитка, бо вирвалася ні з чим, навіть касира не захотіла ждати. А може, в Каховку подалась? Стефа якось нібито призналась дівчатам, що хотіли б вони з Машею вивчитись працювати на отому високому, що як журавель, на екскаваторі тобто. «Ми ж верховинки, то любим високе», — жартома казала вона в наметі.

Шелюженко повернувся до мотоцикла, важко поклав свої в зашерхлій крові руки на кермо. Заведений мотор ревно, ніби хотів розірватись. За хвилину за мотоциклом лише курява звихрилась: помчав до станції.

Станція — це вже в степу, на узвишші, і курява мела тут ще більша. У запилюженому скверику під акаціями, що аж дзвеніли на вітрі своїм жерстяним листям, куняли на клунках якісь жінки, і Шелюженко кинувся до них. Вони злякано відсахувались, коли він заглядав їм в обличчя. Не було Маші в скверику, не було й на пероні. За відкритим семафором зникав хвіст товарняка.

У кімнаті буфету, куди забіг з перону Шелюженко, сидів, схилившись над кухлем пива, один-однісінький пасажир: лісник Кушугум.

Шелюженко від порога кинувся до нього з запитанням, чи не бачив він тут двох пасажирів, плавневих дівчат.

— Що — втекла? — лісник глумливо повів кушуватою бровою. — Втримати не зумів? Погано, значить, тримав. Чи, може, це тобі, як ото баби наші кажуть, за гріх?

— За який?

— Ще й за який. Такий ліс під ніж пустити. Півтора ста тисяч гектарів лісу виплюндрувати в наш час. Чи це тобі що? Кушугум насаджував, беріг, за стільки літ жодного лісопорушення не мав, а тепер самі ви та ваші інженери таке лісопорушення вчинили. Нових машин, кушорізів нагнали, всі топольки мої, що позаторік насаджував, зараз, як косарками, косять. А я ось поїду і доб'юся, усім розкажу, як ви тут хазяїнуєте, — в голосі його почувалась погроза.

З тяжким серцем залишив Шелюженко приміщення станції, сів на мотоцикл. Далеко вниз, у величезній, як море, западині, лиснілися плавні, скупі освітлені сонцем з затьмареного, по-серпневого заюженого неба. Юга сухою хмарою над краєм куриться та чорні шуліки шугають в повітрі.

Маша. Де ж її тепер шукати? На яких квадратах, під якими зорями?

З'явилася, щоб збурунити його душу, сколихнути життя і знов залишити його віч-на-віч з окутаними курявою плавнями, віч-на-віч з важкою брандвахтою, що стоїть десь отам, ланцюгом заякорена на тихій плавневій річці Бузулук.

Вода, вода, вода!

До найдавших степових балок наповнився нею весь плавневий край. Там, де були річки, переправи, де шуміли правічними вербами урочища Вовчиха, Темне, Скарбне, всюди тепер розлилося молоде степове море, бушуючи на вітрах, викидаючи під час штормів на берег величезне корчомаччя неліквідних верб. Море і море — мільйони кубометрів прісної води! Лише подекуди — нагадуванням про світ відгримілий, недавній — стирчать із води кущі, потемнілі залишки плавнів, яких тоді, видно, не встигли дорубати й спалити.

З ранньої весни й до глибокої осені йдуть серед просторів нового моря каравани суден з рудою, зерном, камінням з дніпровських кар'єрів.

Другу навігацію на буксирі «Відважний» ходить помічником капітана Шелюженко, водить по нових судохідних трасах баржі-рудовози. Навіть у темну, осінню ніч, коли крута, піднята степовими вітрами хвиля запліскує аж на палубу, не шкодує він, що обрав собі цей нелегкий фах. Стоячи на містку і стежачи за вогниками бакенів у розбурханому нічному мороці, згадує, як будувалось тут море, як горіли плавні й надвечірніми димами затуляло ділянки порубів, урочища, озера.

Давно вже розформовано «Ліспромгосп», десь на інші розробки подався з лісорубами Писанка, а Маша... Маша-венгерка, де вона? Пройшла стороною, промайнула зірницею мовби лиш для того, щоб освітити йому його власне життя й, кликнувши до іншого, назавжди звільнити його від кайданів брендвахти.

Живе Шелюженко тепер з батьками, разом з ними виховує сина — влітку вже бере його з собою в рейси.

Траса його лежить через знайомі урочища, де палали колись розкладені Машею багаття. Щем та журба обранюють серце, коли проходить тут, по знайомих місцях, що їх ледве не торкаються днищами його важкі баржі-рудовози. «Верховинка, вона любить високе...» Минають роки, а Шелюженко все не може забути про неї, все не втрачає надії зустріти її.

Крізь штормовий вітер йому немовби вчувається її голос десь із глибини затоплених плавнів, з просторів підводних урочищ. Десь там, у глибинах, як і в його власному серці, продовжують жити і маревні місячні ночі, і теплі озера, і щедрі високі вогнища, що вона їх розкладала в надвечірній час.

1958

ПТАХИ НАД БРОДЩИНОЮ

Десь попереду, в заворсклянських низов'ях губиться наша дорога вечірня. Бакаювата вона, розбита, роз'їджена, хоч і безлюдно зараз на ній. Усе луки й луки. Минулої ночі злива

пройшла, і знову на дощ збирається: парить. Сонце на заході ще горить, а на другому краю неба, ось там, за лугами, вже хмара виткнулась, суворо потемнила обрій.

Одинокий грузовик обігнав нас і далі похилитав навпростець по баюрах з незвичайним своїм вантажем: повен кузов ящиків з горілкою. Зверху на ящиках, у яких розколихано бавтаються пляшки «Московської», сидять троє цілком тверезих чоловіків — видно, вантажники. В темній робочій одежі всі троє, дарма що духота. Мовчки сидять, курять, хилитаються на бакаях і знову, набувши рівноваги, спокійно споглядають світ. Байдуже поглянули й на нас з висоти свого трону: застрянем чи ні? Але й ми, услід за ними, форсуєм баюру успішно. Треба зупинитись би, протерти скло, геть забризкане грязюкою, але затримуватись ризиковано: хмара явно росте, набрякає дощем, і посвіжішало ніби, і вже мигає десь далеко. Дорогу нашу ледь помітно серед рівнини луків, що обіруч розкинулись аж попід небо озерами, очеретами, солонцюватими пустирищами. Хмара підганяє — раз у раз позиркуємо на неї. Земля глеювата, ковзка, тут тільки бризне дощем, то й не виберешся. Бруківка почнеться неблизько, до неї нам ще мчати та мчати.

— А чи встигнемо проскочити до дощу?

Юрко цим клопочеться мовби найбільше, хоч по лукавих його оченятах видно, що рад би він був, якби сталося якраз навпаки, безперечно, кортить йому, щоб нас таки накрило дощем та щоб застряти нам у якій-небудь баюрі, а потім щоб почувати десь у курені з незнайомими людьми — під шум зливи, під зблиски та грюкіт громової ночі... Бешкетному цьому створінню дорога вже пахне пригодами, ніч обіцяє ризики й тривожності, передгроззя таємно тішить дитячу душу. Оченята весь час грають змішаною з острахом цікавістю до цих просторів, до очеретів, тихих плес, до насуплено потемнілого небосхилу. Звідти, з потемнілості, поки що безгрімно, але щораз дужче змигають до нас мигавки сухим насторожливим блиском.

В'їжджаємо у село, вже обіч нас садки, хати, череда, запрудивши вулицю, розсувається знехотя, непоступливо. Біля колодязів у цікавості пристоюють жінки з відрами, з коромислами — ми чимось для них цікаві. Насип дороги перекрито шлагбаумом, треба об'їздити. Але куди? Ліворуч, просто в розливище багнюки, ведуть чиїсь колії, і ми пускаємось по тих коліях.

— Не туди, не туди! Там не проїдете!

Це нам гукають одразу кількома голосами — і від колодязя, і від череди, і з дворів повибігали, дають поради. В голосах щира стривоженість. За нас. За не знайомих зовсім людей. Виявляється, нам треба йти на об'їзд не по цей бік насипу, а по

той бік, і коли ми туди звертаємо, напутники наші ніби аж полегкість відчули, обличчя їхні світлішають, і Юркове мордєня світлішає теж.

— Добрі тут люди живуть,— каже він, коли ми вже виїжджаємо з села, ніде не засівши, видобувшись з об'їзду знову на шлях.

Під крайньою хатою стоїть рослава молодиця з дитиною на руках, поруч сидить навпочіпки, видно, чоловік її у зашма-рованім комбїнезоні; не інакше — з роботи щойно повернувся, присів навпочіпки й курить.

— Як село ваше зветься?

— Бродщина,— з готовністю відповідає жінка, наче й ждала нашого запитання.— Це Мала Бродщина, а там далі буде ще й Велика...

І всміхається нам на прощання. Отже, це Бродщина! Як же я її не впізнав? Чи що садками так позаростала? Я озираюсь, душу торкає хвилювання, хочу впізнати щось із давнього і не впізнаю — все нове, нове... Розбудувалось село, ферми тягнуться одна за одною — ледве не від самого центра села, а по той бік шляху видніє школа і ще якийсь велике цегляне приміщення, мабуть, крамниця, бо вже й той забрьоханий грузовик, що то переганяв нас, то відставав, стоїть там, ніби спочиває після перегонів.

Розказати б Юркові, як було тут, коли ми наступали, коли пробивалися до Дніпра цими краями, десь отам ночували цілим взводом у бродщанському сараї в ніч осінню, в негоду. Днів наче й не було, пам'ятаються чомусь тільки ночі, похмурі вечірні смеркання... Де ж той сарай? Де та жінка, що картоплю нам у колушках для цілого взводу на вечерю варила? Тепер і не розбереш, де то було,— все, все позаростало садками.

— Так оце та Бродщина, Юрку...

Але увага хлоп'яти на іншому: птахи летять! Над Бродщиною — Великою і Малою — над лугами, озерами, плавнями... Над світом цілим летять! Пострілу — жодного. Хіба що, як мисливський сезон розпочнеться.

А поки що тихо. Небо якийсь ласкаве. Табуни — низки, ключі, разочки диких качок, одинокі крижаки — пружко летять у теплому, ласкавому небі. Над бойовищами, над полеглими, над тишею вічних спочинків кудись на інші озера летять. Чому переліт? Чи поганяв хто? Чи буря тривожить, вірніше, передчуття її? Тривожить, може, отой обрій, що вже стає темнорудим, грізним,— град віщує чи куряву десь зірвало, погнало, високо збаламутило світ. Блискавки мигають і мигають, але ні грому, ні вітерця з-під туч. Усе ще тепло. І тиша. І птахи. І присмерк.

Туди, в присмерк, у скаламученість, наша дорога лежить. Розповісти тобі, які тут заграви небо кривавили? Як мало нас після тієї ночівлі зосталось?.. І птахів над нами тоді не було. Лише круки смерті.

Людина стоїть край шляху. Подорожній. Обличчя худе, вщетині чорній. Плащ на руці, динька жовтіє в авосьці. Темною скарлюченою рукою незнайомиць голосує нам.

Тепер у машині в нас динею пахне, мов у курені, і ще швидше мчить — попід птахами, перельоту напереріз — наш «курінь пересувний».

Лице подорожнього змучене, навіть мученицьке якийсь, а в очах, проте, світиться веселість, майже щасливе осявання.

— Видно, якусь радість маєте на душі?

— Так. З дому вирушав, як по смерть, світу за боєм не бачив, а додому ось повертаюсь — сміюсь. Кожна стеблинка, кожна комаха радує.

— Де ж ви були? Хто ви?

— В цеху на гарячих роботах скоро двадцять років уже. А це було скрутило — ну хоч у могилу. Болі в голові такі, що падав у цеху непритомний. Ноги почало відбирати. В заводській лікарні лежав, і на курорт посилали — ніщо не допомагає, лікарі тільки руками розводять. Той каже нервове, форма радикаліту тяжка, в іншого підозра на пухлину мозку. Приписують одне, приписують друге, а мені все гірше та й гірше, швидко допомога двічі на день приїздить, через хату вже без костура не можу перейти. І ось наші заводські тоді нарадили мені: кинь усе, до діда їдь. Є, кажуть, такий отам, за Бродщиною. Син його в Москві у медичинській академії, а він тут одинаком під лісом живе, травами та уколами людей лікує... І я до нього. Цілий ярмарок у діда біля двору. Того несуть, того ведуть, той сам на милицях стрибає. Під руки мене до нього на веранду вели. В душі безнадія чорна, а тільки глянув він на мене, усмінувся, оглянув, обслухав — одразу якийсь ніби й полегшало. Не подумайте, що темний знахар він який-небудь — народна медицина, її ж тепер, здається, визнають? Ще на першій війні він фронтовим фельдшером був, а під час цієї війни на окупованій партизанам допомагав. Повірів я в його всемогутність. І, як бачите, на ноги поставив. Навіть не пришкандибую. Ніякої, каже, пухлини, дурниці то все. Простуда в тебе. Дуже десь застудився. А я й справді мав дурну звичку — вибіжу з цеху мокрий, розгарячений та голову під холодний кран... Полежав я в нього, полікував він мене своїм способом, і сьогодні оце костур свій я йому на згадку лишив: У нього там ціла колекція тих костурів та милиць, на веранді в кутку стоять. Такий-то чоловік. Супутник наш посміхається, з нього так і йде радість, він наче ще не вірить, що одужав, що його повернуто до життя.

— Отаким би пам'ятники ставити, — не може стримати він себе. — Якось дідусь той і сам захворів, бо вже йому під вісімдесят, у садку на розкладайці лежить, а людей проте не відсилає назад, ведить, каже, прийматиму, я вам не бюрократ який-небудь... Якщо вмію допомогти — як же не допомогти? Здається, тільки й живе для цього. Просто має людина потребу таку в душі — до останнього іншим допомагати... Оце ще й диньку на дорогу мені дав. Хочеш дині, Юрку?

І від розрізаної диньки в машині уже пахне баштаном. Сколихнулись очерети, вітер пробіг, буря наближається. Але ж наближається десь і бруковичка теж!

Той грузовик, що, здавалось, відстав був у селі (чи то, може, інший був?), знов якимсь чином опинився попереду в нас. Виринув, виблукався із бокової дороги і щосили помчав луками вперед. Не обминає калюж — бачимо, як раз у раз з-під його задніх коліс вистрілює грязюка. Та ось колеса перестали мелькотити — зупинивсь. Що з ним там сталося? Скат лопнув? Але шофер, що вихилився з кабіни, і вантажники, що в кузові на своїх дерев'яних клітках сидять, усі не на колеса дивляться, а чомусь угору, в небо голови позадирали. Що вони там побачили?

— Знову птахи! — гукає Юрко. — Гляньте, скільки їх! Зупиняємось біля грузовика, і екіпаж його зичливо, повеселіло зустрічає нас, шофер киває вгору:

— Оце наліт!

— Таж високо як! — додає один із вантажників. — Що то, по-вашому?

Коли вже їм, тутешнім, це навдивовижу, то що казати нам... Ніколи не бачив я такої сили-силенної птахів, великих, незнайомих, чимось розхвильованих у надвечір'ї... Як темне паліччя у воді, в бурхливому вирі десь на лісосплаві, так вони у високості нуртують, ходять кругами, змішуються, пірнають-зринають у небесній своїй круговерті й, хоч ніби безладно шугають на місці, все ж потроху посуваються тим цілим піднебесним ярмарком у напрямі Великої Бродщини...

— Галич не галич, але й не шпаки, — чути з висоти кузова. — І не чайки степові.

— Велике щось, — зауважує водій грузовика, що вже зовсім вибрався з кабіни. — Чи не журавлі?

Справді, чи не вони, рідкісні у цих краях, налетіли звідкись і гуртуються, збираються в дорогу.

Нуртує, кипить птаством усе небо надвечірнє. Живе крилате паліччя безперервно танцює у своєму повітряному вирі, все воно ніби в безладному русі, не зрозумілому для нас, і в той же час є, відчувається якась мета у тому його нуртуванні-кипінні, в тому терпеливому піднебесному танці життя.

А на землі, біля нас, уже йдеться про полювання. Вантажники розповідають, як торік, коли після дощу не можна було тут мотоциклами проїхати, механізатори їхні трактором на озера поплуганились, бо не могли ж вони пропустити відкриття сезону!

Одначе пора далі рушати. Люди з грузовика, правда, не спішать. «Нам уже недалеко», — кажуть вони і зостаються стояти на місці, знову позадиравши в небо прояснілі свої обличчя, до останнього проводжаючи поглядами той рухливий вінок птахів, що вже ледь мріє під хмарою над далекими озерами.

Ніч, насуваючись, жене нас вперед, бо скоро вже вона грякне громом, ударить вітром, спалахне неоновими синіми спалахами хмар, враз поєднавши небо й землю ланцюгами блискавиць, і в хаосі тьми та зблисках електричних розрядів, у грандіозних таїнствах ночі почнетесь могутня робота природи, робота одвічна, прадавня, котра людині щоразу навіває думки про щось предковичне, як і про прийдешнє також...

А поки що ми дивимось на скаламучене, в прядивних пасамах небо, що зовсім близько нависає над нами невідомістю граду чи зливи. Нам видно, як танучи у підхмар'ї, зникає той загадковий табун вируючого птаства, а за ним навздогін уже інші птахи летять, запізнілі крижаки пружними торпедами прошумлюють з одних озер десь на інші озера.

Вперше заgrimіло — глухо, далеко.

Юрко дослухається:

— Наче співають десь? — І вже фантазує: — Де пісня дівається, як її проспівують? Може, вона й після того десь там, угорі, сама собі літає й літає?

Ах, он він про що! Це він про ті пісні, що ми їх із ним сьогодні стільки наслухались. Десь за дев'ятою балкою, за десятим горбом зосталось село і всі ті, кого ми їздили провідати, співуча наша рідня, в якій Юркові нелегко було розібратись. Спробуй одразу второпати — хто чий та хто кому ким доводиться... Тітка одна — вдова, і тітка друга — вдова, і ще їхня дочка з ферми теж удова, хоча й молода, та ще її двоє дівчат-підлітків, що теж на фермі вже матері допомагають, і Павло-тракторист, і високий Грицько, що з армії повернувся. Такі різні всі характерами, і, почувалось, не дуже вони в злагоді між собою, декотрі тільки й підстерігають момент, щоб слівцем шпигнути одне одного. Здавалось, ще трохи — й сперечатись будуть, навряд чи й помириш, але як зринула пісня, всі вони — і старші й молоді — якось одразу зрівнялися перед нею, змінилися на очах, покращали, і Юрко дивився на співаючих людей ошелешено, слухав з дикою зачарованістю, бо справді ніде так не співають, як там! Далеко зосталось у байраках здружене

коло співаючих серед двору людей; інше село потяглось із вишняками, із соняшниками, з буйнощами зеленого життя, скоро, мабуть, ще й дощем та хмарою нас розділить, а пісні, що їх там співали сьогодні, ще й сюди нам дочуваються, весь час навздогін, як птахи, летять!

А тут уже ніч. І перші краплі б'ють по склу, але й колеса — чути — вже по каменю туго стрибають.

— Кам'янка вже під нами, — каже супутник наш, — бруковиця. Обійшлося без пригод, бач, Юрку.

— Ні, з пригодами.

— А які ж?

— А птахи! Стільки птахів над Бродщиною... Ніколи стільки не бачив...

Хлоп'я примовкає на якусь хвилю, дослухається до свисту вітру за склом.

— Що ж їх підняло? Куди вони перелітають?

І знову задумалося хлоп'я, лобиком припало до скла. Краплі б'ють. З усмішкою блаженства дивиться на них супутник наш, видно, він переживає зараз повноту щастя від того, що одужав і що краплі дощу йому ще судилось угледіти, що хмари й птахи на світі є, і що наші очі бачать зруйнований вітром цей очерет придорожній. Яке все дороге тут, неоціненне!.. Думки всіх нас затишують, принишкли, думаємо кожен своє. Б'ється, буйнує під вітром бамбукова гущавінь темних очеретів понад шляхом, небо лле рясною зливою, воно вже зовсім потемніло, злилося в суцільний хаос, в якому, проте, птахи оті бродщанські десь, може, ще й досі летять.

1967

ЧАРИ-КОМИШІ

За кілька днів до відкриття мисливського сезону ми вже дебатуюмо: куди? Хто знає найкращі місця?

Найкращі місця відомо хто знає — обер-майстер Сахно. Немає, мабуть, такого озерецька в нашім краю, нема таких шелюгів та плес, де б не полохала качок його богатырська постать. Але чи згодиться обер-майстер у компанію до нас — адже він завжди одинаком, мисливець-індивідуал! Крім того, і серед нас є такі, — в тім числі й Стьопа-крановщик, наш мисливський бригадир, — які дуже неохоче йдуть на те, щоб брати з собою обер-майстра. Ходять чутки, що старий з грішком, що, вибравшись на перше полювання, б'є звечора, не жде вранішньої зорі. Хтось нібито з наших заводських навіть ганявся

722

за ним торік на Шпаковому, старий, якщо вірити, й качку тоді покинув, а сам — мерщій в очерети. Так і не впізнали достеменно: Сахно то був чи не Сахно.

— А не впіймав, не кажи, що злодій, — зробив висновок Петрович, наш машиніст, що років сорок ганяв заводську «кукушку» і якого ми лише цього літа проводжали на пенсію. При незavidній постаті й маленькому, зовсім зісохлому обличчі голос у Петровича дужий, басовитий, і для нас він має особливу вагу. Петрович радить запросити обер-майстра:

— Якщо й грішив одинаком, то при всій компанії навряд чи зважиться... Хіба совість у ньому не заговорить?

— Може, якраз захоче реабілітуватись на очах товариства, — зауважує інженер Левицький.

— Ні, навряд чи старий пристане до нас, — висловлює сумнів Оксен-пожежник із заводської пожежної команди. — В нього крякуха, а в нас із вами що?

Всупереч нашим сумнівам, обер-майстер згодився приєднатись до нас, і навіть охоче:

— Самому вже не таланить. Може, з вами, в гурті, поталанить.

Тепер, коли старий з нами, ми одверто зізнаємось йому, що розраховуємо на його знання краю, на те, що він покаже нам добрі, щасливі місця.

— Куди ж вас повести? — роздумує старий, мовби вагається, чи варті ми його секретів, і, зітхнувши, нарешті каже з якоюсь загадковою гордістю в голосі: — Поведу вас, хлопці, на Чари-Комиші.

Мовби зважується відкрити нам щось своє, заповітне, виняткове, може, навіть зв'язане з його молодістю...

Отже, ідемо на Чари-Комиші! Ідемо туди, де ждуть нас розкішні мисливські угіддя з світлими озерами, з духмяним сіном, із свіжістю та красою вранішньої серпцевої зорі!

Що за місце оті Чари-Комиші? Буду там уперше, для мене вони повиті тайнощами, усе там незвіданість, і я чекаю дороги, охопленої трепетом, мене обіймає таке почуття, яке, мабуть, обіймало в давнину мореплавців, коли вони пускались на своїх каравелах в океан, в його незвідану безвість.

Замість каравели, завод дає нам торохкотливу півторатонку, і в суботу по обіді вся наша мисливська бригада — як було домовлено — збирається біля заводських воріт. У нашій бригаді мисливці різного віку та стажу: є ветерани цього діла, такі як той же обер-майстер Сахно та машиніст Петрович, є молодші — здебільшого колишні фронтовики, а є й зовсім новачки, себто я, що потрапив на завод одразу після десятирічки і за плечима в якого ні стажу, ні мисливських заслуг, крім продірявленої вчора на пробах консервної бляшанки.

24*

723

І ось ми разом. Одяг на всіх чудернацький, кумедний. Це, мабуть, так треба. Качка, певно, любить, щоб людина була як опудало! Я ледве впізнаю інженера Левицького в якомусь дранті і довгов'язого Стюпу-бригадира, що вирядився в геть виношений трофейний кітель (здається, італійський), і його товариша Костю з прокатного, теж фронтовика і теж у кітелі (правда, нашому), і обтяженого мисливськими причандалами Петровича, який ще більше зігнувся та поменшав під добровільною своєю ношею... А обер-майстер! На нього без сміху не можна дивитись: вище колін якісь ботфорти петрівських часів, на голові величезний крилатий капелюх, з отих, що їх носять наші доменники, а на плечах у діда брезентово куртка, під нею друга куртка, а там під нею ще, здається, й третя, і все це, незважаючи на спеку, затягнуто ремінням, обвішано якимись торбинками, ладунками, патронташами, ягдташами та іншими «ташами». При боці в обер-майстра теліпається дерев'яна «крякуха», яка викликає немало жартів і на яку, проте, старий покладає найбільші надії. З-поміж усіх нас лише Оксен-пожежник, не піддавшись гарячці перевдягання, з'явився, мов на службу, у своїй бравій пожежницькій формі, яку тільки нещодавно одержав і не встиг іще, видно, наноситись — навіть на полювання не скидає.

Чекати нікого не доводиться — сюди не запізнюються. Розміщаємось із своїми рушницями та рюкзакми в кузові й...

— Ні пуху ні пера!

Машина з гуркотом вилітає по бруковиці на Царичанський шлях, мчить через заводські селища все далі кудись у степ.

Наввипередки з нами, обганяючи піших мисливців, мчать, як на пожежу, мотоциклісти, мчать «Москвичі» та криті брезентом газики, стирчать із них в усі боки стволи рушниць, виглядають собаки, визирають чиїсь збуджені обличчя, серед яких ми час від часу впізнаємо своїх же заводських. Змагаючись з нами у швидкості, вони щось весело викрикують нам на льоту, і ми їм у відповідь що-небудь кричимо теж — так аби лиш крикнути, аби лиш дати знати, що й ми в чудовому настрої, що й наша ватага поспішає туди ж...

У кузові нас здорово трясє, підкидає, витрясає з нас печінки, але відчуваємо ми себе справді чудово, на лихацьку їзду водія не скажимо, хай жене якомога швидше, бо нам треба бути на Чари-Комишах раніше за всіх.

Нас уже обвіває польовий вітерець, небо над нами більшає, весь простір пахне пилюкою, стернями, баштанами. Пролітаємо села, — хати білі, підведені голубим, і всі, як одна, криті очеретом, отже, десь уже тут близько озера, плавні, десь близько, може, й Чари-Комиші... Очерети від плавнів, а оті голубі наличники на вікнах, — вони від чого? Мабуть, від неба?

— У такій хаті в будь-яку спеку прохолода, — задумливо каже Петрович, обливаючись потом у своїй мисливській тяжкій амуніції.

Він сидить якраз навпроти мене, і на поворотах та на вибогах, коли нас підкидає, нам доводиться стерегтися, щоб не стукнутися лобами. Інші в таких випадках звалюються в кучу, тільки й чуєш:

— Держись! Тримайсь!

— «Крякуху» дідові не задушть!

Ми сміємось, усім нам весело, посміхається у вуса й Петрович, тільки в світло-сірих очах його, як завжди, глибока задума, навіть присмученість, ніби й не на полювання їде чоловік.

Обіч шляху потяглись колгоспні поливні городи, ідуть дівчата з корзинами червоних помідорів на плечах, вітер обвіває їх випростані постаті, випнуті яблука грудей; заглядивши нас, дівчата сміються, мабуть, смішить їх повна машина мисливців чи наше чудернацьке вбрання та мисливське наше завзяття.

У розлогому видолінку блиснула вода, на воді все біло від птиці, в кузові в нас пожвавлення, веселий гомін, очі розгоряються.

— Бий, Павле, — під'юджують мене старші, — бий, бо знімуться й полетять!

Але мене не купите на такі штуки... Поки що перед нами не дикі, а пекінські качки, і не дикі мисливські місця, а штучна водойма з колгоспною птахофермою. Проте самий вигляд води, очеретів, птаства уже розвихрює нашу уяву, розпалює наш мисливський шал.

Де ж ті Чари-Комиші?

Незабаром нам десь тут треба звертати з великого шляху в бік Дніпра. Повороти йдуть один за одним. З кабіни виглядає до нас серйозне, знівечене шрами обличчя нашого водія Павловського:

— Де поворот?

Знизуємо плечима, всі ми в невіданні, навіть і сам обер-майстер не дуже певен, де нам тут повертати, бо, виявляється, бував він у цих місцях давно, до того ж заходив на Чари-Комиші не звідси, добирався до них пішки, з якихось інших доріг...

Виручає нас тітка, що край села бере з колодязя воду.

— Вам на Чари-Комиші? — перепитує вона добрим, приязним голосом і невідомо чому всміхається. — Так на оцей же шляшок... Оцей шляшок і доведе вас до самого місця.

Ми п'ємо з тітчиного відра воду, набираєм свіжої ще і в баклаги, потім звертаємо на ледве помітний, перебілений солончаками «шляшок», і він веде нас кудись у луки, де далеко-далеко

на обрії млисто синіє, димить над Дніпром заводськими димами наше рідне місто.

У небі, чистім, сріблястім від сонця, вже пропливають бушляки, літають над нами степові чайки; чайок дуже багато, вони підлітають до нас зовсім близько, і Стьопа-бригадир суворим тоном попереджує мене, як новачка, що бити їх не можна, що вбити чайку — це сором і ганьба для мисливця.

Щоб уже він уявляв мене зовсім темним, питаю:

— А бушлю?

— Бушлю теж не можна.

— А дрохву?

— Дрохву... Ні в якому разі.

— І того не можна, і того, і того, — втручається обер-майстер. — Ти так зовсім залякаєш хлопця... А ти скажи йому, що ж можна?

Стьопа, не відповідаючи обер-майстрові, інструктує мене далі:

— Звечора, до відкриття, хоч би качка й на носа тобі сідала, — терпи, — і, свідомий свого високого бригадирського обов'язку, він дає мені детальні роз'яснення, за що мені належить штраф, за що ще більший штраф, а за що, може, й рушницю відберуть і з ганьбою виженуть із товариства. І це все — мені, який ще не зробив по живій цілі жодного пострілу, не збив жодної качки!

Шляшок побіг через якісь тирловища, солончаки, далеко серед пасовиськ видніється колодязь з журавлем — водопій для худоби. Ми майже розчаровані. Якісь об'їдені будяки навколо, полин, кізяки, все вибито худобою, спалено спекою... Де ж ті озера світлі, угіддя незаймані?

— Все буде, — каже нам обер-майстер. Він уже зорієнтувався в тутешніх місцях, впізнав їх і, одразу пожвавішавши, перебрався ближче до кабіни, щоб давати вказівки безпосередньо водієві.

— Хутірець он з баштою бачите?

— Бачимо.

— То силосна башта. Поруч тваринницька ферма. А за фермою буде дерев'яний місток, переїдемо місток і триматимем в бік отієї — он ледь бовваніє — могили, — вона зветься Журавлиха.

Справді, за хутором є місток, він низько настелений через геть обміліле озерце, від якого б'є на нас густим болотним запахом нагрітої сонцем води. Місток щербатий, розтовчений, машині по такому паліччю не пройти, і ми, схопившись на землю, шукаємо об'їзд. Об'їхати нікуди, вирішуємо ризикнути побіля самого мосту, через багнуку, розраховуючи на те, що нас багато і ми зможемо вишхнути свою півторатонку, коли засяде.

Водій наш бере відчайдушний розгін, машина, шалено розбризкуючи воду, доскакує до середини болота і таки застряє, мотор глухне, але ми вже тут, наші мисливські плечі готові хоч гору перевернути.

— Раз! Два! Взяли!

За якусь мить зальопана півторатонка вже стоїть на сухому, а від нашого взуття, від Сахнових ботфортів смердить гарячим, розтрибушеним болотом.

Доки Павловський колупається в моторі, протираючи свічки, ми теж чепуримо себе, зчищаємо з ніг багнуку, і обер-майстер Сахно, оглядаючись назад, каже, що це навіть краще.

— Що — краще? — дивується інженер. — Що міст дірявий?

— Зате сюди за нами ніхто не проскочить, — пояснює обер-майстер. — Самі будемо на всю плавню.

Ой навряд чи самі... Далеко попід селом уже гасають, мелькаючи поза чередами, мотоцикли та «Москвичі», здається, якраз із тих, що ми їх обганяли в дорозі. Ціле нашестя! Бідні качки... Ось один із «Москвичів», ніби нанюхавши наш слід, нахабно мчить сюди, наближається до містка і, ткнувшись носом у болото, зупиняється. Таки засів, та ще, може, й неабияк.

— Спробував? Отам тобі й ночувати, — каже обер-майстер, і ми, віддаляючись, весело махаємо невдахам на прощання. Вони нам смішні!

Тепер ми самі — уникли небажаного сусідства. Але поки що й качок нема, не видно чомусь навіть і бушляків та чайок степових, один величезний шуліка над нами кружляє, ніби здивований нашою появою.

— А шуліку бити можна, товаришу бригадир? — насмішкувато питає обер-майстер.

— Бийте, якщо влучите, — відповідає Стьопа.

— А думаєш, не влучив би? Думаєш, старий уже? — уперто допитується обер-майстер з якимось ревним посміхом.

На роботі обер-майстер для Степана начальство, а тут вони раптом помінялися ролями, старий сам опинився в підлеглості свого крановщика, нашого демократично обраного бригадира. Таке становище час від часу найжаче обох, але перспектива, спільна мета, зрештою, і їх об'єднує одним клопотом. Чи не заїхали ми часом не туди? Чи знайдемо тут те, чого шукаємо? Це щодалі більше нас непокоїть.

Машина буксує в піску. Мусимо знову схоплюватись і налягати на неї плечима. «Раз! Два! Взяли!» Ні, це таки непогано — провести свій вихідний в отакому спортивному занятті.

Перехопившись через розтовчений чередою пісок, виїжджаємо на пагорб, і далі перед нами відкриваються... поля

кукурудзи! Безмежні, вилискуючі під сонцем поля! Ліворуч по стерні трактор гуркоче, оре... Кур'ява встає за ним. А де ж плавні? Де озера, качки?

Бригадир гострим, сповненим докору поглядом дивиться на обер-майстра, той навіть ніяковіє, але тільки на мить.

— Давай отак вподовж кукурудзи! — рішуче гукає він у кабіну.

Мчимось вподовж кукурудзи.

— По-моєму, ніяка дурна качка сюди не залетить, — каже Костя, вголос висловлюючи гіркі наші сумніви.

Справді, сонце он уже звертає на захід, а ми все ще не можемо спинитись, блукаєм, гасаєм як шалені поміж фермами, чередами та колгоспними полями.

Незабаром, наче щоб розсіяти сумніви, убік від плантації кукурудзи відкривається лугова широчінь, з'являються смуги очеретів. Простір величезний — ми просто в захваті. Я з хвилюванням дивлюся на цей переповнений світлом простір. Як тут вільно, як легко людині! Птахи якісь мерехтять у повітрі. Солончаки білють. Лисніється на сонці синювата зелень рогози, блищать очерети, а в тих очеретах, мабуть, тихі прозорі ховаються озера...

— Оце ж вам і Чари-Комиші, — з гордістю каже обер-майстер.

— Чари-Комиші, ура!

Колись ці всі угіддя належали одній з віддалених паланок Запорозької Січі, коней тут випасали наші предки та рибку ловили... Ну а ми крижаків постріляємо в літ, — звичайно, хто влучить...

Машина наша мчить просто на найближчу смугу очеретів. Упирається в самий очерет. Стає.

Очерети височезні, густі, як бамбукові хащі. Злегка шелестять листям на вітерці... Посплигувавши з машини, мерщій кидаємось в гущавінь, очеретиння тріщить у нас під ногами, а ми все ліземо, продираємось далі в гущавінь, в духоту, де вже й вітру нема, але де, ми знаєм, неминуче має бути вода, а на воді, може, й зараз уже сидять табуном... Дух нам перехоплює від самого передчуття. Проте чомусь не хлюпає, не чавкає ні в кого під ногами. Де ж та, нарешті, вода?

Очерет кінчається, і вже перед нами відкрилась чимала, обрамлена заростями галявина, очевидно, було колись тут плесо, а зараз... сухо-сухісенько! Все дно затверділо, мов бетон.

Мимоволі всі ми звертаємо свої погляди на обер-майстра. Старий винувато розводить руками. Недавно ж, запевняє він, тут було води йому попід руки, навіть волок він з кимось тягав, і рибу ловив, і качок набрав, а тепер...

— Тьху!

Віримо йому, віримо, що була тут вода і риба, бо ще й зараз, намертво повлипавши в сіре закам'яніле дно висохлого озера, де-не-де поблискують під ногами маленькі рибинки — останні знаки того, що було.

Похнюплени, стоїмо над загиблим озером, над цією зцементованою землею, і піт заливає нам очі, спека, духота тут, мов у казані, — крізь очерет навіть найменший вітерець не продимає. Стьопа мовчки пробує колупнути носком грудку закам'янілого мулу, а Петрович... на нашого Петровича навіть дивитися жаль. Потемнілий, згорьований стоїть, присмучено розглядаючи озерне дно, де недавно ще риба грала, а тепер суха кора сіріє, схожа на шлак.

Ще більше опустилися плечі Петровича, обтяжені мисливським причандаллям; кепку насунуто на самі очі. Так худий, а тут одразу мовби ще більше схуд. Над чим він замислився? Яка його думка гнітить?

Тиша — гаряча, застоюна. Трактор десь ледве чутно гримотить, поблизу коник сюркоче.

— Довипробовувались, — раптом каже Петрович тяжко, похмуро, і ми мовби прокидаємось від гарячої дрімоти. Ми знаєм, що має на увазі Петрович. Усе оце, як він каже, «безладдя в природі», раптові похолодання та такі ж раптові спеки, небувалі снігові заноси в Італії та страшні тайфуни над японськими островами — все це Петрович, що б ви йому там не казали, пояснює одним: проклятими отими ядерними випробуваннями... І те, що в нас від самої весни нема дощів, що лютує спека, якої й старі не пам'ятають, він пояснює все тим самим: атомні дурощі всьому причиною.

Доки ми прижурено стоїмо в розігрітому очереті, серед висохлого озера, мовби прикуті до його мертвого дна, до нашого слуху починають раптом долимати дивні шуми, якесь дуже знайоме стрекотання... Довгов'язий наш бригадир, ставши навшпиньки, першим помічає небезпеку:

— Полюбуйтесь... Це ж вони!

З пагорба по наших слідах просто до наших очеретів з летючим диркотом мчать ті ж самі мотоцикли та «Москвичі», що ми їх покинули по той бік містка. Під'їхали, поглушили мотори, і ось уже, втираючи рясний піт, стоять вони, міські мисливці, разом з нами в очереті, на тім самім місці, де мусило бути б озеро і де папшить на нас черства, ніби справді атомним вогнем переплавлена, злита в мертву безплідну масу земля.

Невдача мовби примирила нас з тими, від кого ми досі так уперто намагалися відірватись: беремося тепер спільно обмірковувати становище, в яке і ми, й вони разом потрапили.

— Треба пробиватись далі в плавні, — радить один із прибулих, льотчик-відставник. — Усе десь звідти он знімаються, — він киває у бік Дніпра.

Справді, у світлому великому небі — ніколи я не бачив над собою такого величезного неба! — в дальній далечі, у високій високості, де іноді лише надзвуків, реактивні літають, йдуть табуни птиць. Хтось уже, видно, їх там полохає у цей неспокійний день. Однак, не долітаючи до нас, табуни плавко повертають назад, певне, є десь там лимани, озера, адже не одне оце наше висохле озеречко — вся ця придніпровська місцевість зветься Чари-Комиші.

Порадившись, цілим гуртом рушаєм у той бік, назустріч отим піднебесним, ледве мріючим пташиним табунам. Натрапляємо на вибалки, порослі очеретом, осокою, в декотрих дно теж сухе, аж дзвенить, а в інших ще вологе, нога грузне — видно, зовсім недавно була тут вода, над загусклим розігрітим мулом тучами вирує болотна мошкара.

Цивілізація, однак, не покидає нас і тут. Бачимо хутірці з садками, з антенами — мабуть, польові стійбища бригад. Знов гримкотить десь трактор, в іншому місці — другий. Далеко дорогою через луки пройшла вантажна машина, за нею — друга, спершу ми думали, що вони теж з мисливцями, але виявилось, що то колгоспні грузовики возять з поля зелену масу на силос. Плантації кукурудзи не кінчаються, тягнуться й тягнуться понад луками кудись чи не до самого Дніпра... Ні, навряд чи втримається дичина в цих обжитих, окультурених, зовсім не диких місцях. Декотрі з нас уже пропонують податися деінде, подалі від оцієї кукурудзи та тракторів, хоча бригадир наш вважає, що теперішня качка до всього звична.

«Пропало, видно, твоє перше полковання», — думаю собі. Інші теж понурились, не одному, певне, мені зневіра закрадається в душу. Бо хто ж міг уявити, що саме серед оцих тирловиц, серед ріллі та безмежних ланів кукурудзи раптом виникне перед нами...

Озеро!

Сяйнуло величезним світлим серпом попід самою кукурудзою, сягаючи до самої польової доріжки, по якій ми з'їжджаєм з горба!

Під'їхали, зупиняємось, аж не вірячи своїм очам. Вода! Чуєм, як вона пахне. З плескотом скидається риба. Чи це не сон? Чи не ввижається нам ця краса? Тут стерні, тут кукурудза і тут же поруч райська оця місцина, схожа на леваду, з живим сяючим плесом води, з зеленими луговими травами та буйними очеретами і навіть з холодком: гуртик дерев — розкидистих осокорів, диких груш та кущів терну — темніє тінню по той бік...

— Е, та в кущах там уже хтось є!

Приглядаємось: справді, є. Он металево поблискує задом «Москвич» із кущів, неподалік нього помічаємо замаскований ще один, а ближче до кукурудзи майже на сонці стоїть підвода з чорною маслянистою бочкою пального, певно, для тракторів. У повітрі, попискуючи, в'ються над водою ластівки та легкі білокрилі крячки, на льоту хапають щось із води. Нам видно, як серед блискучої водяної гладіні бродить, розгулюючи на мілкому, всяка озерна дрібнота: тонконогі куличата, бекаси, а в тіні попід очеретом то тут, то там темніють качині виводки. Ми їх виразно бачимо, вони теж, звичайно, бачать нас, але не бояться і гуркоту трактора, що снує неподалік за горбом. Деякий час ми захоплено розглядаємо озеро з його багатством, з його неполоханим життям. Пошепки, ніби щоб не сполохати птицю, перемовляємось:

— Крижаки он...

— Бекасів який табун...

— Он знялись!

— Он знову сіли!

— О, та там он уже засідка!

По той бік коло самого берега бачимо — окремо — кущик очерету, тільки то не росте він так вдало, то чиймись руками навтикано його півколом у землю і вже постелена в ньому трава...

Присутність інших мисливців нас не турбує — озеро велике, місця вистачить на всіх. Розходимося по берегу, нишпоримо по очеретах, вибираємо, ділимося, збуджено визначаючи — хто де займає, хто де буде стояти. Обходиться без сварки, хоча я почувую, що іноді близько до цього, мир наш на волоску! Степан-бригадир чомусь намітив був собі місце аж у кінці озера, в самім закутку, за яким далі починається на горбі кукурудза, і хоч місце не відзначалось ніякими перевагами, проте обер-майстер теж раптом запретендував на нього.

— Беріть, беріть, — одразу ж поступився йому місцем Степан, котрий ніби й сподівався, що буде саме так. — Засватана дівка завжди краща.

А сонце сідає, сідає, захід розгоряється червоно, і при його світлі здивована птиця бачить, як ми носимо знизу оберемками очерет — там його багато хтось накопив — і чепурно обставляємо, маскуємо стеблами очерету машину. Ось тут, на узвишші, на виду у всього озера буде наш табір.

На цьому ж очереті ми й спатимем, зробимо з нього собі мисливську постелю. Звісно, краще було б спати на запашному луговому сіні, про яке мріялось нам, але нічого: сухий очерет теж чудово пахне! Не второпаємо, чим він пахне, один каже — болотом, інший — свіжою рибою, а загалом чудесно!

Сонце ще не зайшло, а вже вплив місяць, якось непомітно виступив з млистою туманною небосхилу, і вже вони, обидва світила, освітлюють цей тихий, більше степовий, ніж луговий, простір, що з правіку, мабуть, носив назву Чари-Комиші... Скільки тут різних людей перейшло в різні часи, задовго до нас! Ще, може, скіфи отак біля вогнищ збиралися, гомоніли про те, що було і що буде... Пасучи в цих степах своїх білих коней, може, пробували аж до нас прозирнути крізь товщу часу... Яке западне тут повітря, яка тиша! Повен світ тиші! Навіть сюрчання коників, навіть муркотливий гуркіт трактора її не порушує.

На вечір — вогнище, це вже так треба. Мене, як новачка, першого женуть збирати по толоці сухі кізяки, за мною підводяться й інші, ходять, збирають — заняття не мудре, але кожному з нас чомусь приємне.

Коли ж кізяки викладені купкою і лишається тільки їх підпалити, звертаємось за дозволом до свого заводського пожежника:

— Дозволяєш?

Він посміхається.

— Дозволю. Тільки обережно: планета суха!

— А це правда, Оксене, що коли до вас у пожежну команду приймають, то спершу роблять екзамен: чи вилежить претендент двадцять чотири години на одному боці? Якщо вилежить — беруть, а не вилежить — буде забракований...

Усі регочуть, і пожежник регоче, він нітрохи не ображений.

— Що ж, такий фах, — каже Петрович. — У них коли команда лежить, то якраз добре, значить, усе гаразд.

І ось, нарешті, западахотіло воно, мисливське наше вогнище, далеко видніючись з горба в синьому м'якому надвечір'ї. Все навкруги ніби змінилось від цього вечірнього багаття, разом з його відблисками на всі Чари-Комиші мовби лягла спокійна, мрійлива задума. Варто-таки було трястись у полудні, блукати по тирловищах, сумніватись і розчаровуватись, щоб тільки провести цей вечір отут, біля степового озера, довкола вогнища в доброму товаристві. Спокій, тиша. Повітря п'єш — не нап'єшся...

— Ось як жили колись скіфи, — виказую свою ерудицію.

— Розумніші за нас були, — філософствує спокійно Петрович.

Добуто з рюкзаків провізію і все, що належить до неї: пора! Настав час приступити до традиційної мисливської трапези. Вся компанія наша в зборі, нема з нами лише обермайстра; він одразу ж після розподілу місць подався у свій далекий

закуток ставити «крякуху» — заліз в очерет, не вдалося виманити його звідти й чаркою.

— А знаєте, чого він відділився? — мружиться Костя.

— А чого?

— Битиме звечора, ось чого.

Бригадир наш насторожується.

— Ну, це хай спробує!

— А що ти йому зробиш?

— Тоді побачиш.

— Та він же тобі начальство!

— Тут у мене одне начальство: закон!

Стьопа каже це з твердою внутрішньою силою, і ми почуваємо, що ради дотримання закону він не зупиниться ні перед чим.

У небі, ще рожевому від заходу, проходять табуни. Хтось десь пальнув, але дуже далеко. На нашому озері тиша, наші не б'ють, терплять. Позадиравши голови, лише дивляться на вечірній переліт. Вечірня зоря сьогодні — тільки щоб дивитись на неї, на її красу.

— Благодать, — каже інженер, і ми згодні з ним: справді, благодать.

Ну, а як старий наш — пальне чи не пальне? Ми зовсім до цього не байдужі й за розмовою весь час наслушуємо в той бік, де він сидить із своєю «крякухою». Ота саморобна «крякуха», видно, таки приманює дичину, качки весь час падають на воду якраз поблизу того місця, де старий замаскувався в комишах.

— Гляньте, просто на голову падають старому, — з веселою заздрістю каже пожежник. — Ану ж: пальне чи не пальне?

— З «крякухою» виходити в наш час — це взагалі варварство, — міркує голосно Костя. — То ж провокаторка! Сидить і приманює. А ти тільки бахай та підбирай. Це вже не полювання, не спорт, а чортзна-що, грабастання якесь.

Петрович незгоден.

— А якщо зір у чоловіка здає? — заступається він за обермайстра. — Чи, думаєш, у кожного око до старості, як і в молодого?

Ось про це ми й не подумали. Може, й справді старий відлучився і сидить там з «крякухою» тому, що зір у нього вже не той?

— Справа ж навіть не в качці, — каже, наливаючи по дурій, інженер. — Головне, щоб посидіти отак на природі, щоб після нашої заводської грюкотняви відчутти навколо себе оцю злагоду, оце роздолля світу. Хтось же його створив?

Ми лежимо коло багаття, а вгорі, поміж самих зірок, то парами, то цілими табунами пролітають птиці. Без кінця дивив-

ся б на них! Не смеркалося ще, та чи й смеркнеться, бо світить повний місяць, внизу на озері вода все дужче блищить. За синьою млою, що стелиться луками, на задніпровських висотах по обрїю дедалі виразніш проступають могутні червонясті дими нашого заводу.

А тут ось тиша, вільність, пахне димок, тріпоче вогник...

Глибшає вечірня синява, і все яскравіше палахкотить на пагорку наше багаттячко, мовби скликаючи до себе всіх тутешніх і нетутешніх. На пропозицію інженера, домовляємось, щоб, на відміну від традиційних мисливських побрехеньок, біля нашого вогнища розповідалося лише правду, дійсні випадки та життєві пригоди.

— Ну, розкажи тоді, Оксене, як ти на Редуті полював, — з іскрами сміху в очах звертається Костя до нашого пожежника.

— Та що ж, — Оксен і сам посміхається, видно, пригадавши той випадок. — Іду, бачу край озера між осокою табун крижаків отакених... От би не сполохати! От би, думаю, підповісти та шарахнути по них на воді (в повітрі я погано влучаю). Щоб не помітили мене дикі, впав на землю і давай до них попластунському. Повзу, повзу, а воно пісок, якірців, колючок повно, весь поколовся, жарко мені, та не зважаю, повзу. Вже ось зовсім близько до них, наче мусили б знятись, а вони не знімаються. Що за рахуба? Мабуть, не дикі, а наські! І стаю на ноги. Справді, наські: не бояться мене, сидять собі на воді. Така досада. Даремно стільки по якірцях повз, повні руки понаганяв. Стою, дивлюсь на тих качок, вони на мене, а я тоді, сам не знаю для чого, рукою мах та «киш!» на них, а вони крилами ляп-ляп-ляп і... вгору. Знялись — і бувай здоров. А я стою ошелешений і тільки чую, як картуз на мені оцей піднімається-піднімається, їй-богу, й слова не брешу...

За сміхом ми не помічаємо, як підходить до нас високий дядько в кобеняці, хоч дощу й близько нема, на руці у нього поблискує шмат якогось ланцюга. То кінське металеве пудо, а сам він — колгоспний конюх, пасе коней неподалік.

Доки дядько, присівши навпочіпки, прикурює з вогнища, ми починаємо розпитувати його про тутешні місця, про це озеро та чи водиться тут лиска, хитруща болотняна плавуха, що якраз любить отакі очерети.

— Водилася й лиска, — глухим, чомусь невдоволеним голосом відповідає нам конюх. — Ще за моєї пам'яті озеро це було вдвічі більшим, тяглося аж он туди...

Курить він якось сердито, спльовує, хмуриться. Нам неприємно, що він хмуриться, до того ж не знаєм, чим він невдоволений: чи що ми сюди забралися, чи, може, має свої якісь прикросці та незлагоди. Піднесли чарку, випив, але й це не розвеселило. Все тим же глухуватим голосом розповідає, що

недавно тут навіть і олені були, в їхніх Чари-Комишах. Звідкись були з'явилися, — може, як плавні для Каховського моря вирубували, так вони, розполохані, сюди забігли, в Чари-Комишах останній притулок собі знайшли. Колгоспні косарі отам сіно косили і викосили в траві двох оленят. Зовсім маленькі були, ще й на ногах не тримались. Забрали їх дівчата на ферму, випоїли молоком, як телят. Тепер їх фотографувати з міста приїжджають.

— А оленихи що, не було?

Конюх насупився, помовчав.

— Олениху шульгівські зацькували. Оточили, хотіли впім'яти, так вона куди — та до Дніпра. Кинулась у воду і давай уплав на той бік, прямо на заводи.

— Ти диви! — вигукує пожежник. — Ні домен, ні вогню не злякалась?

— До середини допливла, але й там хижачня знайшлась — всюди ж цієї погані тепер... Риб'ячі браконьєри з неводом пішли на зморену олениху, накинули їй невід на голову і... — дядько сердито махнув пудом, — потопили.

Ми мовчимо, не знаходимо слів, щоб висловити своє обурення, своє презирство до тих безчесних браконьєрів. Ми ніби бачимо, як, задихаючись, пливе ота зацькована олениха через Дніпро, пливе просто на чорно-багрові індустриальні хащі нашого міста... Хай все в димах там, у гуркотах, у загравах над домнами та мартенами, однак олениха не боялась цього, наче відчувала, що знайшла б собі на тім березі захист, і порятунк, бо світ складається не тільки ж із браконьєрів...

— А ті негідники ще потім і шкуру принесли здавати...

Боляче й прикро слухати нам цю історію. У всьому вчувається ніби й нашому братові докір та пересторога. Нам якось аж ніяково стає дивитись на свої рушниці та туго набиті патронами патронташі, що лежать купою осторонь. Мимоволі і слух, і думка звертаються в той бік, де в очереті засів біля своєї «крякухи» обер-майстер і куди весь вечір падають качки. Що буде, якщо саме зараз та пролунає звітти Сахнів браконьєрський постріл? Від сорому, здається, ми провалились би крізь землю отут перед конюхом. На щастя, в Сахновому очереті тихо. Може, старий просто заснув?

Покуривши, конюх підводиться, мовчки рушає від нас, побрязкуючи в темряві отим своїм пудом. Чомусь важко слухати, як воно поволі побрязкує в такт його ході.

Під враженням щойно почутого ми довго мовчимо, потім голос несподівано подає Павловський, водій нашої півторатонки. Людина він стримана, небалакуча, і, якби не цей вечір, та не вогнище, та ще не отой дядько з металевим пудом, так, мабуть би, ми і не дізналися, що в минулому водій наш був танкістом,

ще в перші дні війни горів у танку, а потім побував ледве не в усіх найбільших концтаборах Європи. Лежачи горілиць, він кудись угору, ніби зорям, спокійно і наче аж байдуже розповідає, як їхня група на чолі з одним поляком тікала з концтабору, а за ними гнались з вівчарками, як вони ховалися по лісах, а потім після тяжких митарств добралися на північ Італії до італійських партизанів.

Скільки пережив чоловік, а ми, щодня зустрічаючись з ним на заводі, скромним, неговірким, так і не знали досі, який у нього шлях за плечима.

Розповідь Павловського навіває на нас сумовиті спогади про війну, кожен, відчувається, заглибився в свої думи, в своє пережите, і після цього вже ніби й розмовляти не хочеться. Мовчки сидимо біля пригасаючого вогнища, деколи хтось гляне у небо.

Потім розстеляємо очерет, вкладаємось спати — до вранішньої зорі в нас залишається не так багато часу.

Ніч прозора, безшумна, тепла; ніби оксамитом огортає людину оце м'яке степове повітря. Добре-таки, що ми поїхали сюди зорювати. І яке б не було наше завтрашнє полювання, я тепер не шкодую, що опинився з товаришами тут, серед просторів оцих Чари-Комишів, де ніч мовби справді якісь чари таїть у собі, про щось таємниче перешіптується з очеретами, а озеро все більше світиться до місяця, а наші заводські дими за Дніпром ніби ще дужче ростуть угору багряним...

Уночі я прокидаюся, розбуджений якимось суворим шумом. Де я? Ніч, озеро, комиші внизу шумлять — шумлять дужо, тривожно. Все небо у хмарах, то стелевих там, де місяць, то, глибше на північ, аж чорних. Як усе змінилось раптово! Підвівшись, я не впізнаю нашого місця, все навкруги стало мовби інше, фантастичне, тривожне. Вода на озері ніби поважчала, переливається важким перламутром — вітер хвилю жене. Вітер якийсь незвичайно теплий, наче вдень. Шелестить від нього кукурудза, біжить шум по очеретах внизу. Чи не ці суворі шуми якраз і розбудили мене? Розкуйовджені хмари клубляться над Чари-Комишами; над містом нашим у підхмар'ї цілі спалахи-заграви — ніколи я не бачив таких!

А товариші сплять. Хтось аж хропе, міцно, безтурботно, — здається, наш пожежник.

Сплять, однаке, не всі. Остеронь машини, на самім горбі, бовваніють дві людські постаті. Впізнаю маленьку, зсутулену постать Петровича з рушницею на плечі, з ним ще хтось, незнайомий, високий, — виявляється, це той колгоспний конюх, що приходив до нас звечора. Неголосно перемовляючись, вони позирають чогось угору, в небо, що все над ними у хмарах,

клубливих, освітлених зсередини місяцем. Мова йде, чую, про японських рибалок, що потерпіли від ядерних випробувань над Тихим океаном від радіоактивного попелу, що випав десь там нібито цілою хмарою на них.

— Всюди пагуба на людей, — чую осудливий голос Петровича, — і винуватих ніби нема... А вони ж то є...

І настає тривала мовчанка.

— А хмари оці над нами теж, бач, аж світяться, — чую згодом голос конюха. — Хто знає, може, вони теж з отим попелом — як там його?

Звировані хмари над нами справді ніби одсвічують, — світло місяця обдає їх.

— Неспокійно живеться людям, — зітхає Петрович. — Тривога весь час у повітрі. На дитину дивлюсь і вже тривожусь. На травину — за неї теж. Такий світ дано людині, та невже ж йому зникнути, знебутись? Наука застерігає, а вона ж то знає... Тут треба всім задуматись — і їхнім і нашим...

Мені якось не по собі стає від їхньої розмови, від усього навколишнього. Оті звировані, просвітлені місяцем хмари, оця розтривожена ніч з незвичайно теплим, але ніби якимось недобрим вітром, що так несподівано піднявся, і приглушена розмова на горбі двох сповнених тривогию людей — справді, хіба це вчорашні безхмарні, тихою вечірньою зорею обарвлені Чари-Комиші?

На обрії могутньо, ще більш, ніж звечора, вирус багряними димами наш завод, наш металургійний гігант. Уперше бачу його здаля, уперше бачу, як небо над ним ніби аж клекоче в отих цілонічних загравах, дивлюся, і дивне хвилювання обіймає мене — є в них щось заспокійливе, в наших отих вогнях...

Вдруге я прокидаюся від пострілу, що зненацька лунає десь у кінці озера. Схоплююся, і мені здається, що розвидняється і я вже все проспав. Ні, ще не розвидняється, то місяць підбивсь високо і, впливши із-за хмар, світить на мене, просто в обличчя.

Степан-бригадир, теж схопившись від пострілу, мерщій дивиться на годинник: чи можна стріляти?

— Ні, вже можна, — каже полегшено. — Давно перейшло за північ.

Хто ж стріляв?

Вистрелив, безперечно, обер-майстер, вихопився першим, раніше за всіх. Ну, та хай б'є — звечора терпів, а зараз має право, зараз дозволено. Тільки що він міг там побачити в темряві?

— Мабуть, у «крякуху» свою шарахнув, — каже пожежник, перекидаючись з боку на спину.

Ми ще могли б поспати, але сон уже не йде, кожного почи-

нає розбирати мисливська нетерплячка: лежимо, перемовляємось, куримо, чекаючи світання.

Світатиме скоро, хоча ніч навкруги ще ніби погустішала: місяць відсунувся, потонув десь у хмарах. Досі мені зорка уявлялась неодмінно в рожевості вранішнього неба, але небо на сході хмарне, і настання її, нашої зорки, сьогодні особливе: не по трояндовому цвітінню небосхилу тут визначають її, а по чомусь своєму, мисливському, можливо, по шуму пташиних крил у повітрі, бо хоч навкруги стало ніби ще темніше, ніж було досі, але вже то тут, то там — далі-ближче — чуємо приглушене, енергійне:

— Пильнуй!

— Пильну-уй!

Наспих начіплюємо патронташі, спішимо до озера займати місця. Бригадир на ходу тиче мені коробку сірників:

— Забреш в очерет — присвіти!

— Нащо?

— Щоб з того боку по тобі часом хто не пальнув.

Ах, он для чого!

— А ти з свого боку теж, гляди, не трахни по кому.

Все частіше бахають постріли, мені вже видно, як червоними струменями вишуговує вгору вогонь над очеретом, і я, хвилюючись, бігом біжу до свого місця. Стаю в очереті біля самої води, по той бік озера очерет тріщить, хтось уже ходить в гущавині, покашлюванням дає знати про себе. А навкруги пальба наростає, вже й навколо мене чую раптом щось схоже на дощ, — то, падаючи, безсило порошить дріб на очерет, на траву... Хвилювання росте, я кидаюсь гарячково то сюди, то туди, не знаю, в який бік мені пильнувати. У небі ще темно, я там нічого не бачу, хоча чую, вірніше, відчуваю, що там, угорі, повно качок, повно пташиних крил. Де ж вони? Чому не летять на мене?

Поступово розвидняється, і мені вже стає чітко видно Степана-бригадира, що стоїть край очерету ліворуч. Я бачу, як він чатує, як то присяде, то схопиться і, приклавшись, б'є, б'є і звідти, з сутіні неба, ледве не на голову йому раптом — гуп! гуп! Падає одне, падає друге. Степан кидається, підбирає і за мить знову цілиться вгору, кудись за горб. Пригадавши його науку, що качки летітимуть найбільше проти вітру, отже, звідти, із-за горба, я теж стаю лицем у той бік і тільки став, звів курки, як на мене зненацька зовсім низенько, майже над очеретом, — табун чорних пружних торпед...

Ба-бах!

І, не вірячи власним очам, бачу як, випавши з табуна, падає-падає вниз моя перша здобич... Кидаюсь туди, бачу, як заплутавшись у темній траві, щось б'ється, тріпається біле. Біле — то

її груди. Беру і чую, як пульсує в руках щось гаряче, і мені стає раптом так тоскно, тужливо, і я вже й не радий своїй удачі. Надбігає, жадібно дихаючи, Степан, я вперше бачу його таким розпаленим, збудженим.

— О, чиря... Вітаю! Тільки живе ще, підранок... Добий! Добити? Ні, я цього не можу.

Степан вихоплює в мене качку з рук, і я, ледве встигнувши одвернутись, чую короткий удар об приклад.

У грудях мені ніби щось обірвалось, тоскнота підступає ще більш, але незабаром нестримний мисливський шал знов цілком заволодіває мною: почався літ! Усе небо — посвітліле, ранне — летить на нас качками.

Чалі летять.

Крижні пружно.

Широконоси.

Жваві бекаси, тарахтани, кроншнепи!

Я б'ю, б'ю і... мажу, мажу. Чи хвилююсь після першої удачі, чи й сам не знаю, що зі мною таке.

Степан, помітивши часті мої промахи, радить мені перейти в оту он заводь і поспробувати бити на воді. Там таке місце, що мусять бути лиски.

Я приймаю пораду і переходжу туди. Присівши в очереті по кісточки в воді, оглядаю поверхню озера. В кінці озера бачу раптом зовсім на відкритому силует самотньої величезної качки. Здається, чала! Дух мені перехоплює від бажання підкрастись, пальнути. Я, зігнувшись, уже роблю кілька кроків у той бік, як несподівана догадка рятує мене від конфузу: «крякуха»! То ж плаває на воді обер-майстрова «крякуха»...

Цікаво, чи багато набив там старий? Бахкав ще зночі, а це, не вдовольнившись тим, що набрав на воді, вирішив ще, видно, спробувати щастя і в повітрі. Скрадливо присівши під очеретом, уважно стежить звідти за жвавим, що саме пролітає угорі, табуном бекасів, або «хвастунів», як він їх називає. «Хвастуни» летять прямо на старого, лунає постріл, здригнувся весь табун, накренився в повітрі і, піднявшись вище, весело полетів собі далі. Обер-майстер ще довго дивиться вслід, наче жде, чи не впаде котре-небудь. Ні, не падає.

Умостившись в очереті, я берусь пильнувати за гущавинню протилежного берега. Очерет там тягнеться стіною, місцями заходить у саму воду, кладе на неї світанкову тінь. Там, де заходить у воду, мов темне дзеркало. В одному місці в очереті тінь, вода — мов темне дзеркало. В одному місці в очереті розрив, просвіт, і ось туди я спрямовую всю свою увагу. Мені здалося, що там щось майнуло, ковзуло по дзеркалу води. Сиджу, не дихаю, не шурухну. Минає деякий час, і ось з очерету, сторожко, якимось граціозно визирнувши, на воду справді випливає вона, хитрюща водяна лукавка — лиска! Зовсім безгуч-

но, легко лине по дзеркальній поверхні, прямуючи з одного куша очерету в другий... Така слава — очей не могу від неї відвести!

Допускаю її аж на середину заводу, цілюсь, і вже ось стусонуло в плече, пороснуло дробом по воді, засмерділо димом; розвіявся дим, і... лиски нема. Не попав! Промажнувся, пішла в комиші...

Минає кілька хвилин, я, затамувавши подих, чатую, і ось ніби в насмішку, її граціозна шийка і груди знову лукаво витикаються з очерету. Мені здається, вона визирає звідти якось аж пустотливо, щоб подратувати мене, щоб сказати, що вона жива й здорова, а я мазило.

Вона то ховається в очереті, то знову з'являється, і я не знаю, скільки часу тривала б ця «війна нервів», якби мене не окликнули.

— Годі тобі, — чую насмішливе десь із-за очерету. — Набив сам, зостав іще кому-небудь!

Озираючись, бачу Степана-бригадира, Петровича, Оксена-пожежника. Вони вже, видно, зібралися йти до машини. Настрий у всіх бадьорій, піднесений, навіть Петрович повеселішав. У кожного збоку висить в'язанка дичини. Щоправда, качок небагато, більше різна дрібнота, бекаси. Отак коли висять, вони здаються зовсім малі, не те, що в повітрі. Це я вже сьогодні помітив, що птиця, яку підбирають із землі, виявляється куди меншою, ніж була вона в польоті.

У нашого пожежника права щока чомусь розтовчена: так був мордатий, а це ще більше розмордатішав.

— Виробнича травма? Звідки вона в тебе?

— Ложу близько прикладав, а заряди в мене великі... Незчувсь, як і натовкло!

І розпливається в усмішці. Що б там не сталося, усе йому весело.

Йдемо до машини, і тільки тепер я помічаю, що небо вже зовсім чисте, хмар нема і сонце, піднявшись ген-ген, починає припикати. І вітер, що так раптово був налетів уночі, зовсім утих, дим після стрільби довго плаває низом, застоюється, повітря гірчить запахом пороху.

Стрільба майже всюди припинилася, заспокоїлись Чари-Комиші в усьому своєму просторі. Лише зрідка десь бахне який-небудь невдаха по табунцю, що ледве мріє високо в небі. На недосяжну для пострілу височінь піднялись табуні, не дістати їх тепер там.

Яка краса навкруги! А небо! Без краю чиста блакить і живі крапинки птахів по ній — оце такий тепер світ над нами. Над озером, над очеретами, над світлою, залитою сонцем широчіною Чари-Комишів, де недавно розлягалась така пальба, лише лелеки величаво плавають, з піднебесся оглядають бойовище, мов які-небудь нейтралі...

Біля машини уже зібралися всі, крім обер-майстра. Він ще не приходив.

— Може, набрав, що й не піднесе?

— Слід би підсобити людині.

— Давайте під'їдемо, де він там є, — пропонує Костя, — щоб прямо в кузов його качок повантажити...

Сідаємо і їдемо понад озером до засідки старого — це нам якраз по дорозі. Бригадир шукає його очима в очереті, а старий раптом підводиться до нас з кукурудзи: замаскований, сидів там, на самім горбі, ще й зараз, видно, чекаючи табунів. Могутня постать його неквапом рухається до нас. Ми жадібно ждемо, поки він вибереде з кукурудзи, нам не терпиться розгледіти, яка ж там в'язанка качок телпається при боці в старого. А коли він вибродить, то ми бачимо, що телпається там... одна його вірна, на токарнім станку виточена «крякуха»!

Ото і все?

Важко човгаючи своїми ботфортами, старий мовчки наближається до машини. Подаємо з кузова йому руки, і він залазить до нас. Обличчя в нього розбрякле від втоми, розчервоніле й мокре, як після плачу. І в той же час воно якесь ніби провітлене, ніби добріше, ніж було вчора.

— Вісім крижаків отакених сиділо біля «крякухи», — починає розповідати нам. — Весь вечір сиділи, і чому ж було не вдарити, га? До половини дванадцятої сидять, до без чверті дванадцять сидять, а я... бамбук. От уже ж бамбук, пошукати такого!

Доки й з місця рушаємо, старий усе лається, картає себе та всіляко паплюжить, одначе, і в самій лайці його не чується злості, десь у глибині душі наш обер-майстер, можливо, навіть вдоволений, що склалося все саме так. Витерпів, не порушив закону мисливського товариства!

— У нашого обер-майстра якраз, може, найбільший набуток, — каже, зібгавшись у кулачок, мудрий наш Петрович.

Одначе ті надобуті крижаки, видно, таки муляють обер-майстрові, не дають йому остаточно заспокоїтись. Тільки гляне на в'язанки дичини в інших, на свою «крякуху», як одразу починає соватись, густо, нарікати. Знову чуем оте, як до половини дванадцятої не бив, до без чверті дванадцять не бив, знаєм, що і вдома всі його родичі, всі внучки та онуки не раз ще почують про отих крижаків, що — отакенні! — сиділи до півночі біля його «крякухи» і по яких він, зібравши всю витримку, так і не вдарив.

— Думав, до зорі сидітимуть, а вони як знялись, більше вже й не прилітали...

Ми дивимось на його старечі, з товстими, вже мало гнучкими пальцями, руки, на очі, що перебачили стільки розплавлено-

го металу на віку, а тепер весь час сльозяться, і ми все більше проймаємось співчуттям до старого.

— Не журіться, Федотовичу, — високо, по-журавлиному тримаючи голову, каже Степан-бригадир. Він набив сьогодні найбільше і тому в доброму гуморі. — Привезете й ви дещицю бабі: поділимось. У нашій бригаді закон: вб'єш не вб'єш, а ділити нарівно!

І Петрович, і всі ми цілою своєю капелою охоче підтримуємо бригадира в його великодушності. Так і зробимо!

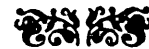
Машина мчить через луки; все далі зблискує за нами озеро, все далі очерети, солончаки, тирловища, і табун коней біля степового колодязя, і високий, — здається, той, що вчора до нас приходив з пучком-ланцюгом — дядько-конюх, взявшись за цебро, дивиться нам услід... Поблискує мокре дубове цебро, маревіють, тануть переповнені сонцем угіддя...

Прощайте, Чари-Комиші!

Хай не висохнуть ваші озера, не розлетиться птаство... Я ніколи не забуду вас.

1957, Ломівка

П Р И М І Т К И

До другого тому вийшли романи О. Гончара «Собор» (1963—1967), «Твоя зоря» (1976—1980), новели та оповідання. Роман «Твоя зоря» і більшість новел та оповідань подаються за семитомним виданням (Київ, 1988). Тексти роману «Собор», а також оповідань «Сорґіда», «Птахи над Бродщиною» і «Чари-Комиші» в процесі підготовки даного тому були переглянуті автором і значно доопрацьовані.

Датування та принцип розташування творів авторські.

Для дослідників творчості О. Гончара великий науковий інтерес становлять рукописи романів із варіантами текстів творів, що зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ф. 34, оп. 1, од. зб. 6, 7, 287, 415, 416, 421, 423 та ін.).

СОБОР

Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.—1968.— № 1.— С. 17—167. Фрагменти роману друкувалися в 1966—1967 рр. у союзній та республіканській періодиці: «Рассказ сталевара» (Правда.—1966.— 21 січ.); «Ночь признаний» (Литературная газета.— 1967.— 23 груд.); «Заводчанка» (Радянська Україна.— 1967.— 17 листоп.) та ін. Окремі видання були здійснені у видавництвах «Дніпро» (серія «Романи й повісті».— Київ, 1968) і «Радянський письменник» (Київ, 1968).

Роман «Собор» одразу після його появи був позитивно оцінений критикою, проте невдовзі з'явилися статті, які піддали цей твір шельмуванню, через що він був вилучений із літературного процесу на багато років (див. ґрунтовне дослідження В. Коваля «Собор» і навколо собору» (Київ: Молодь, 1990).

Повне видання роману з'явилося в перекладі російською мовою у видавництві «Известия» (бібліотека «Дружба народів») та в «Роман-газете» (1987, № 7). Роман перекладено німецькою (1970), польською (1972) та англійською (1988) мовами.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 7.— К., 1988.— С. 5—271, доопрацьованим автором.

ТВОЯ ЗОРЯ

Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1980.— № 1.— С. 23—156; № 2.— С. 23—106. У 1980 р. роман вийшов у видавництвах «Дніпро» (серія «Романи й повісті») і «Радянський письменник». Окремі видання українською мовою вийшли у 1982, 1983 і 1985 рр. Російською мовою твір публікувався у журн. «Дружба народів» (1980.— № 11—12); глава «Художник ранкової зорі», перекладена автором, друкувалася в «Роман-газеті» (1980.— № 15—16) та у видавництві «Советский писатель» (1982, 1983). Окремими виданнями

роман виходив білоруською (1985), латиською (1984), молдавською (1986), болгарською (1983), китайською та німецькою (1985). Журнал «Советская литература» друкував твір у перекладі англійською, французькою, німецькою, іспанською, чеською, словацькою та угорською мовами.

У 1981 р. роман удостоєний Державної премії СРСР.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 7.— С. 273—651.

НОВЕЛИ ТА ОПОВІДАННЯ

Модри Камень.— Вперше надруковано в журн.: Україна.— 1946.— № 4-5.— С. 18—19. Новела виходила окремим виданням: Модри Камень.— К.: Держлітвидав України, 1948.— 14 с.

Російською мовою (у перекладі Л. Шапіро) новела була опублікована в журн.: Знамя.— 1947.— № 9.

Новела здобула високу оцінку ще до публікації П. Панча, тодішнього редактора журналу «Україна», а також у виступі П. Тичини на пленумі Спілки письменників України, який поставив її в один ряд з «Макаром Чудроком» Максима Горького, «Дебютом» Михайла Коцюбинського та «Піснею пісень» Шолом-Алейхема.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 1.— С. 478—484.

Весна за Моравою.— Вперше надруковано в газ.: Зоря (Дніпропетровськ).— 1947.— 23 лют., та в журн.: Дніпро.— 1947.— № 3.— С. 11—23 (разом із новелою «Завжди солдати»).

Російською мовою (у перекладі Л. Шапіро) новела була опублікована в журн.: Новый мир.— 1948.— № 2.— С. 85—92.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 1.— С. 485—495.

За мить щастя.— Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1964.— № 12.— С. 3—10. В перекладі російською мовою І. Новосельцевої (Огонек.— 1965.— № 11.— С. 25—27) під назвою «Omnia vincit amor» («Любов перемагає все»). Така назва не випадкова — її обрано як остаточно із кількох авторських варіантів: «Згадка рангунського вечора», «Хміль сонця», «За мить щастя», «Золоті снопи (того літа)», «Діденкова любов», «Хміль сонця», «Ціна любові», «Omnia vincit amor» (ЦДАМЛМ України, ф. 34, оп. 1, № 15).

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 1.— С. 520—531.

Кресафт.— Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1966.— № 11.— С. 27—30.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 3.— С. 486—491, доопрацьованим автором.

Ода тій хаті, що в снігах.— Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1985.— № 4.— С. 16—23; в газ.: Сільські вісті.— 1985.— 17 берез.; Літературна Россия.— 1986.— 1 трав.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 6.— С. 264—275.

Геній в обмотках.— Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.— 1983.— 8 верес.; Літературная газета.— 1984.— 22 лют. (з передмовою І. Шамякіна); у зб.: Черный Яр.— М.: Правда.— 1986.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 3.— С. 276—290.

На косі.— Вперше надруковано: Робітничая газета.— 1966.— 4 листоп.; журн.: Вітчизна.— 1966.— № 11.— С. 30—37; в газ.: Правда.— 1966.— 25 груд.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 3.— С. 513—524.

Ніч мужності.— Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1984.— № 9.— С. 2—10; Новый мир.— 1984.— № 9.— С. 24—31; у зб.: Черный Яр.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 6.— С. 324—336.

Пізне прозріння.— Вперше надруковано в журн.: Жовтень.— 1975.— № 4.— С. 26—31; Радуга.— 1976.— № 2.— С. 36—43 (пер. Л. Вишеславського).

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 6.— С. 353—363.
Чорний Яр.— Вперше надруковано російською мовою в газ.: Правда.— 1985.— 23 груд., та в журн.: Радуга.— 1986.— № 2.— С. 83—91; українською — в журн.: Вітчизна.— 1986.— № 3.— С. 19—29. У 1986 р. оповідання в перекладі англійською опублікував журнал «Юкрейн»; того ж року — журнал «Советская литература» німецькою, англійською, французькою, польською, іспанською, чеською, словацькою і угорською мовами.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 6.— С. 364—382.
Двоє вночі.— Вперше надруковано в газ.: Літературна Україна.— 1988.— 11 серп.

Подається за першодруком.
Corrida.— Вперше надруковано в газ.: Радянська Україна.— 1983.— 3—5 січ., та в журн.: Київ.— 1983.— № 1.— С. 9—20.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 6.— С. 291—310.
Народний артист.— Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1984.— № 9.— С. 10—17, та в перекладі російською мовою в журн.: Новый мир.— 1984.— № 9.— С. 16—24.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 6.— С. 311—323.
Маша з Верховини.— Вперше надруковано в журн.: Вітчизна.— 1958.— № 6.— С. 63—79, та в перекладі російською мовою Л. Михайловської в журн.: Огонек.— 1958.— № 26.— С. 2—6.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 3.— С. 443—470.
Птахи над Бродщиною.— Вперше надруковано в журн.: Ранок.— 1967.— № 2.— С. 4—5, та в «Літературній газеті».— 1967.— 4 січ. (в перекладі К. Григор'єва).

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 6.— С. 506—513, доопрацьованим автором.

Чари-Комиші.— Вперше надруковано в журн.: Дніпро.— 1957.— № 11.— С. 67—80, та в перекладі російською мовою в журн.: Огонек.— 1957.— № 5.— С. 25—29.

Подається за вид.: Гончар О. Твори: В 7-ми т.— Т. 3.— С. 533—555, доопрацьованим автором.

ЗМІСТ

Собор. Роман	5
Твоя зоря. Роман	237

НОВЕЛИ ТА ОПОВІДАННЯ

Модри Камень	564
Весна за Моравою	570
За мить щастя	579
Кресафт	589
Ода тій хаті, що в снігах	594
Геній в обмотках	604
На косі	616
Ніч мужності	626
Пізне прозріння	637
Чорний Яр	645
Двоє вночі	660
Corrida	666
Народний артист	683
Маша з Верховини	694
Птахи над Бродщиною	716
Чари-Комиші	722
Примітки	743

Літературно-художнє видання
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Українська новітня література

**ГОНЧАР
ОЛЕСЬ ТЕРЕНТІЙОВИЧ**

Твори в двох томах

Том
2

**Собор
Твоя зоря
Новели та оповідання**

Художник
І. Г. ДИНИК
Художній редактор
В. П. КУЗЬ
Технічний редактор
І. М. ЛУКАШЕНКО

Коректори
Л. Г. БУЗІАШВІЛІ,
Л. І. СЕМЕНЮК,
Н. О. ЛУЦЬКА

Здано до фотонабору 11.11.91 Підписано до друку 10.02.92.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Гарн. Тип Таймс.
Вис. друк. з ФПФ. Ум. друк. арк. 39,48, Ум. фарбо-відб. 39,48.
Обл.-вид. арк. 46,54. Зам. 1-429.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057 Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

**БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

СЕРІЯ
«УКРАЇНСЬКА НОВІТНЯ
ЛІТЕРАТУРА»

ВИПУЩЕНО:

1. **ЯРОСЛАВ ГАЛАН**
1983, 592 с.
2. **ОСТАП ВИШНЯ**
1984, 560 с.
3. **ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ**
1984, 576 с.
4. **ПЕТРО ПАНЧ**
1985, 576 с.
5. **ІВАН ЛЕ**
1986, 672 с.

6. **АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 1**
 1986, 576 с.
7. **АНДРІЙ ГОЛОВКО, Т. 2**
 1986, 704 с.
8. **ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО**
 1986, 712 с.
9. **ЮРІЙ СМОЛИЧ**
 1987, 752 с.
10. **АНДРІЙ МАЛИШКО**
 1988, 736 с.
11. **ІВАН КОЧЕРГА**
 1989, 736 с.
12. **ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК.**
 СТЕПАН ТУДОР
 1989, 608 с.
13. **ОЛЕКСАНДР КОРНІЙЧУК**
 1990, 608 с.
14. **ІВАН СЕНЧЕНКО**
 1990, 664 с.
15. **ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ**
 1991, 797 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:
МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ
МИКОЛА КУЛІШ
ВОЛОДИМИР СОСЮРА
ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК

Гончар О. Т.
Г65 Твори: В 2 т.— К.: Наук. думка, 1993.— (Б-ка
укр. літ. Укр. новіт. літ.).
Т. 2. Романи. Новели та оповідання/Упоряд. і приміт.
С. А. Гальченка; Ред. тому І. О. Дзевєрін.— 752 с.:
портр. (в опр.)
ISBN 5-12-000481-4 (т. 2)
ISBN 5-12-000480-6

До тому ввійшли романи «Собор», «Твоя зоря», а також новели
та оповідання.

Г 4702640201-157 передплатне
221-93

ББК 84Ук7